

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

2

1985

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA
20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institut de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Nikola B. Popović

UREĐIVAČKI ODBOR

Živko Avramovski, Smailjana Đurović, Toma Milenković,
Slobodan D. Milošević, Nikola B. Popović, Milan Ristović, sekretar,
Miroljub Vasić

IZDAVAČKI SAVET

Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković, Petar Milosavljević,
Dragoljub Petrović, Nikola B. Popović, Čedomir Štrbac, Vuk Vinaver

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA

Đorđe Knežević

LEKTOR

Branka Kosanović

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

GRAFIČKA OPREMA

Milan Ristović

KOREKTOR

Ibolja Balaž

Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju Beograd,
Trg Marksа i Engelsа 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352 — 3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. III

1985. — Beograd

Broj 2

S A D R Ž A J

RASPRAVE I ČLANCI

Branislav Gligorijević, Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištim srpskih republikanaca (1919—1925) — 7

Milan Vesović, Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u (1931—1945) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 35

Slobodan D. Milošević, O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme drugog svetskog rata — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 71

Žorž P. Santuš Karvalju, Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji (1941—1945) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 93

PRILOZI

Nikola B. Popović, Sovjetska politika jačanja ruskog nacionizma i patriotizma u drugom svetskom ratu — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 131

Vladimir Claude Fišera, Politika i oblici regionalne integracije u slovenskim zemljama (od slovenskog sveta do sovjetskog bloka) 1941—1948. — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 149

DOKUMENTI

Dragoljub Kočić, Jedno svedočanstvo o nacističkim zločinima u koncentracionim logorima Buchenwald, Nazviller i Sachsenhausen — 161

PRIKAZI

Andrej Mitrović, Srbija u prvom svetskom ratu (Dušan T. Bataković) — 175

Momčilo Zečević, Na istorijskoj prekretnici (Janko Prunk) — 177

Branislav Gligorijević, Između revolucije i dogme (Saša Marčović) — 178

Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945. (Branko Petranović) — 184

Slavko Vukčević, Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941—1945. (Zoran Lakić) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 191

Dragoljub Petrović, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941—1944. (Dragan Aleksić) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 194

Milan Vesović — Milan Matić — Josip Vučković, Veljko Vlahović — sećanja — hronologija — bibliografija (Zoran Panajotović) — 195

IN MEMORIAM

Dr Vuk Vinaver — 197

C O N T E N T S

DISCOURSES AND ARTICLES

Branislav Gligorijević, The State and the Social System of Yugoslavia from the viewpoint of Serbian Republicans (1919—1925) — — — — —	7
Milan Vesović, The Publishers' Association of the Foreign workmen in USSR (1931—1945) — — — — —	35
Slobodan D. Milošević, On converting the population from the Ortodox Faith into the Catholic Faith in ISC during the Second World War — — — — —	71
Žorž P. Santuš Karvalju, The Relations among the Yugoslav Refugees in Portugal (1941—1945) — — — — —	93

SUPPLEMENS

Nikola B. Popović, The Soviet Policy of Strengtening Russian Nationalism and Patriotism in the Second World War —	131
Vladimir Claude Fišera, The Policy and the Forms of Regional Integration in the Slav Countries (From the Slav World towards the Soviet Block) 1941—1948 — — — — —	149

DOCUMENTS

Dragoljub Kočić, A Testimony of the Nazis' Crimes Committed in the Concentration Camps: Buchenwald, Nazviller and Sachsenhausen — — — — —	161
---	-----

REVIEWS

Andrej Mitrović, Serbia in the First World War (Dušan T. Bakatović) — — — — —	175
Momčilo Zečević, On the historycal thurnigpoint (Janko Prunk) — — — — —	177
Branislav Gligorijević, Between Revolution and Dogma (Saša Marković) — — — — —	178
Belgrade in the War and the Revolution 1941—1945 (Branko Petranović) — — — — —	184
Slavko Vukčević, Resistance Movement in the Occupied Cities in Yugoslavia 1941—1945 (Zoran Lakić) — — — — —	191
Dragoljub Petrović, The East Serbia in War and Revolution 1941—1944 (Dragan Aleksić) — — — — —	194
Milan Vesović — Milan Matić — Josip Vučković — Veljko Vlahović — recollections — chronology — bibliography (Zoran Panajotović) — — — — —	195

IN MEMORIAM

Dr Vuk Vinaver — — — — —	197
--------------------------	-----

RASPRAVE i ČLANCI

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik Instituta za savremenu
istoriju Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

DRŽAVNO I DRUŠVENO UREĐENJE JUGOSLAVIJE U GLEDIŠTIMA SRPSKIH REPUBLIKANACA (1919-1925)

Originalni naučni rad

949.711 „1919—1925”

Kada je, u januaru 1920. godine, posle dužih priprema, jedna grupa političara izašla sa svojim republikanskim programom, našla je na mali prijem u masama. Nacionalne i klasne suprotnosti uticalale su već na opredeljenje srpskih birača: jedan deo povukle su građanske stranke, koje su u monarhu gledale izvor svoje političke moći, drugi su, ponet revolucionarnim raspoloženjem, orijentisao prema Komunističkoj partiji. Za prve je republikanstvo bilo neoportuno, suviše opasno iskušenje; za druge su promena forme vladavine i socijalni reformizam bili nedovoljni pred ciljevima socijalne revolucije i društvenog preobražaja.

Režim je u pojavi Republikanske stranke video ne samo mogućnost stvaranja jednog antimonarhističkog pokreta u Srbiji i Crnoj Gori već i podršku snaženju Hrvatske republikanske seljačke stranke, koja je tada predstavljala za njega najaču opozicionu grupu. Dokle god je postojala jedna republikanska partija u Srbiji, nije bilo legalne forme ni za gušenje Radićevo hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je zasnivan na republikanizmu. Zbog toga je vlast administrativnim merama vršila pritisak na srpske republikance: zabranjivala njihov organ „Republiku”, rasturala zborove, zastrašivala njihove agitatore. Tako je nova stranka od samog početka progonjena „odozgo”, a nije prihvatana „odozdo”.

To su bili glavni razlozi što Republikanska stranka nije uspeila za sve vreme svoga postojanja da ostvari jači uticaj u masama. Kao opoziciona grupa nije mnogo značila ni u tadašnjem parlamentarnom sistemu vladavine. U Privremenom predstavništvu 1919—1920. imala je 5 poslanika, u Ustavotvornoj, odnosno Narodnoj skupštini 1920—1923. samo 3 poslanika, a na parlamentarnim

izborima 1925. i 1927. godine nije dobila ni jednog poslanika u Skupštini. Predstavništvo u parlamentu nije bilo, međutim, adekvatno podršci birača. Republikanski kandidati su na izborima u celoj zemlji dobijali između 18-20.000 glasova, odnosno blizu jedan procenat od ukupnog broja upisanih birača. Izuzetak je jedino 1927. godina kada su dobili svega nešto više od 6.000 glasova. Izborni sistem je favorizirao stranke koje su koncentrisane na jednom terenu i nije pogodovao upravo republikancima, koji su imali manje rasprostranjenih pristalica na većem području u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.

Republikanska stranka uspela je da postigne i idejnu i organizacijsku homogenost, iako je bila sastavljena od više političkih grupa različitog porekla. Njeno najčvršće jezgro sačinjavala je grupa samostalnih radikala, nekadašnjih osnivača ove stranke. Od četiri člana Glavnog odbora samo je jedan otišao u Demokratsku stranku, koja je u svoj program unela princip parlamentarne monarhije. Ostala trojica (Ljuba Stojanović, Jaša Prodanović i Jovan Žujović) pristupili su organizovanju Republikanske stranke. Osnovni razlog za njihovo izdvajanje bio je onaj isti zbog kojeg su se samostalni radikali odvojili od Radikalne stranke 1901. godine: politički oportunizam. Sva trojica vođa samostalaca nisu u isto vreme napustili svoju stranku, ali su se jednovremeno našli kao osnivači nove stranke. Ljuba Stojanović, tadašnji šef stranke, podneo je ostavku na mesto predsednika Glavnog odbora Samostalne radikalne stranke još početkom 1912. godine, obrazlažući taj korak svojom nemoći da vodi stranku koja je zaplivala u oportunističke vode, napustila svoja ranija načela i težila po svaku cenu vlasti. Jovan Žujović je to učinio nešto ranije, kada se 1908. i 1910. godine povukao iz koalicione vlade radikala i samostalnih radikala zbog uticaja neodgovornih, neparlamentarnih faktora (vojnih krugova). Jaša Prodanović se praktično distancirao od politike samostalnih radikala još u toku rata, kritikujući držanje njenih predstavnika u vlasti. Ova trojica istaknutih stranačkih prvaka pristupili su sporazumu sa predstavnicima mlađe republikanske grupe. Nju je sačinjavao uži krug intelektualaca, koji su još 1907. godine pokušali da se organizuju: osnovana je politička grupa „Republika“ i pokrenut list pod istoimenim nazivom. Izdavanje lista i nekoliko brošura, iako pod teškim uslovima usled progona, ova grupa je nastavila i u periodu 1910—1912, vršeći na taj način republikansku propagandu.

Najmlađa grupa republikanaca ponikla je iz redova studenata, koji su se za vreme rata školovali u Švajcarskoj i Francuskoj. 1917. godine stvorena je opštudentska organizacija, objedinjavanjem ranijih studentskih klubova „Jugoslovenska republikanska demokratija“, čiji je centar bio najpre u Poatjeu, a zatim u Parizu. Prodanović, koji je u to vreme takođe boravio u Parizu, prvi je do-

šao u vezu sa studentskom grupom, učestvovao u njihovoj organizaciji, a naročito idejnom usmeravanju. Ta veza postala je čvršća pri povratku studenata u zemlju 1919. godine, kada su oni preneli republikansku propagandu na svoj „Republikansko-demokratski omladinski klub”. Sve tri grupe bile su objedinjene na jedinstvenom programu već početkom 1920. godine, kada se formira u Skupštini Republikanski klub, a zatim i izdaje zajednički program u vidu proglosa.

Poslednja, četvrta grupa intelektualaca pristupila je Republikanskoj stranci tek početkom 1921. godine. Izdavala je list „Progres”, revolucionarno orijentisan, zbog čega se i dvooumila da li da pristupi Komunističkoj ili Republikanskoj partiji. Odlučila se na fuziju sa ovom drugom više zbog ljudi koji su u njoj, a manje po njenom programu, koji je u svim tačkama nije zadovoljavao.

Svaka od ovih grupa unela je nešto od svoga u novu stranku. Grupa bivših samostalaca iskustvo u organizaciji i inicijativu u političkoj borbi. Studentska grupa borbenost, mladost i svoje ime. (Prvobitno ime stranke bilo je Republikanska demokratija, kao i ime studentske organizacije u inostranstvu i kluba u zemlji. Od 1921. godine ime stranke promenjeno je u Jugoslovenska republikanska stranka.) Grupa intelektualaca oko bivše „Republike” dala je novoj stranci iskustvo i upornost u propagandnom radu. (Organ nove stranke dobio je takođe ime „Republika”.) Najzad, grupa oko „Progresa” unela je u stranku revolucionarnu sadržinu, koja istina nije postala dominantna crta u programu i aktivnosti republikanaca.

Po svom socijalnom sastavu, vodeće redove Republikanske stranke činili su najvećim delom intelektualci. Bio je to, u stvari, manji deo nezavisnih intelektualaca, koji su egzistenciju obezbeđivali slobodnim profesionalnim radom. Prilike su bile takve da su stranku izbegavali oni intelektualci koji su svojim činovničkim položajem zavisili od politike vladajućih stranaka, a još više oni intelektualci, tzv. poslovni ljudi, koji su težili da sačuvaju svoje materijalne interese. Stanovišta republikanaca imala su političku težinu u prvom redu stoga što su na njihovom čelu stajale ličnosti velike intelektualne snage, akademici (dr Ljuba Stojanović, dr Jovan Žujović), naučni radnici (dr Branislav Petronijević, dr Mihailo Ilić), istaknuti književnici starije i mlađe generacije (Jaša Prodanović, Milan Bogdanović, Stanislav Vinaver). Njihov rad nije bio podređen nikakvom materijalnom interesu, već je proizilazio iz njihovih ubedjenja i pogleda o društvenom razvoju. Njihova načelnost takođe je bila oslobođena svake dogmatičnosti: menjali su i usavršavali politička ubedjenja u zavisnosti od spoznaje da mogu da pruže bolja rešenja, koja će poslužiti progresu. Takvim idejnim opredeljenjem tvorci Republikanske stranke bili su sposobljeni

da sagledaju državno i društveno uređenja Jugoslavije kao federativne republike sa korenitijim društvenim reformama.

1. Jugoslovenska republika

a) Razlozi protiv monarhije

Politički život u Srbiji tokom XIX veka tekao je u znaku borbe političkih stranaka za ustavne i građanske slobode. Apsolutistički režimi postupno su zamjenjivali ustavnim vladavinama. U toj borbi istrošile su se i političke stranke: liberali i naprednjaci postali su oslonac dvoru, a udarac je zadan i radikalima, koji su posle Ivanjdanskog atentata 1898. godine zauzeli kapitulantski stav. Fuzija radikala i naprednjaka, izvršena 1901. godine kao oslonac režimu poslednjeg Obrenovića, bila je povod rascepu kod radikala. Izdvojila se grupa samostalnih radikala, koja je povela odlučnu borbu protiv apsolutističke vladavine. Ta borba je dosta doprineila stvaranju revolucionarnog raspoloženja, naročito kod omladine, koje je rezultiralo u majskom prevratu 1903. godine. Pri obaranju jedne dinastije nužno se postavilo pitanje i kraja monarhističkog oblika vladavine. Kod samostalnih radikala sve više je preovlađivalo gledište da je demokratska vladavina nespojiva sa opstankom monarhije, jer će koncentracija vlasti u jednoj ličnosti uvek biti prepreka da narod ostvari svoja politička i ekonomski prava. Upravo su pravci samostalnih radikala Jaša Prodanović i Jovan Žujović izašli 29. maja 1903. godine pred oficire zaverenike sa predlogom da se proglaši republika. Tu istu ideju zastupala je i Skerlićeva grupa, pokušavajući da za nju pridobije podršku javnosti preko „Dnevnog lista”. Međutim, oficiri su odbili taj predlog, a svako širenje takve ideje nastojali da uguše, izgovarajući se da je već prethodno postignut dogovor da se na presto u Srbiju doveđe predstavnik Karađorđevića.¹ Dok su druge srbijanske stranke prihvatile monarhiju, samostalni radikali ostali su podvojeni u pitanju oblika vladavine. Da se ne bi potencirala ta podvojenost, u program stranke nije uneto izjašnjavanje ni za monarhiju, niti za republiku.² Time se omogućilo da u stranci i dalje deluju političari, zagonvornici republikanskog uređenja, koji su praktično prihvatili parlamentarnu monarhiju kao ustavom zagarantovani politički sistem, ostajući načelno republikanci. Prodanović i njegovi istomišljenici obrazlagali su da je do prihvatanja ovakvog stava onda došlo iz

¹ Memoari Jaše Prodanovića (rukopis kod autora); Milan Grol, Republikanska demokratija, Beograd 1920.

² Proglas: „Samostalnim radikalima” koji su potpisali: Jaša Prodanović, Milovan Lazarević, Simo Zlatičanin, Živojin Zlatić, Ante Todorović, Risto Trajković. (*Republika*, 31. X 1920, 1).

političkog oportuniteta: nacionalna borba za političko oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda nije se tada mogla voditi bez oslona na carističku Rusiju, kojoj bi svakako smetala republikanska Srbija; s druge strane, verovalo se da nova dinastija ne bi trebalo da sprečava demokratski razvitak zemlje. Kralj Petar je čak sam uveravao Prodanovića da se ne bi protivio ni republikanskom državnom uređenju, ako bi to narod zahtevaо.³

Očekivanja se nisu ostvarila: nova dinastija išla je stopama stare monarhije. Umesto sužavanja vladaočevih prerogativa, oni su još više proširivani. Parlamentarni režim sputavan je i oligarhijskom vladavinom oficirske kamarile, koja se u početku povezivala sa dvorom. Dinastički interesi stavljeni su iznad interesa naroda.

To su bili osnovni motivi koji su podsticali deo samostalnih radikala da otpočne borbu protiv monarhije. U godinama pred svetski rat ta borba dobijala je pravac i maskirana je borbom protiv neparlamentarnog režima i kritikom monarha kao odgovornog za onemogućavanje parlamentarne vladavine i uticaja neparlamentarnih faktora. Sa svetskim ratom nestali su obziri koji su ranije sputavali tu borbu: carističke Rusije kao oslonca stvaranju jugoslovenske države više nije bilo, a istovremeno srpska dinastija javljala se kao smetnja stvaranju jugoslovenske države na ravnopravnoj osnovi. Svetski rat je doneo i nešto treće: pokrete ugnjetenih masa pred kojima su se srušile i stare apsolutističke monarhije Austro-Ugarske i Rusije. Zahtev za republikom sada dobija novi sadržaj: „Monarhija je služila bogatim i moćnim klasama... Trebalo je ustati protiv velikog bogatstva pojedinaca i sprečiti da se oni bogate na račun naroda“.⁴

Borba za republiku morala se voditi posle rata borbom protiv postojeće monarhije i to u otežanim političkim uslovima. Srpske građanske stranke smatrале су да će im monarhija poslužiti kao oslonac da zadrže i ostvare svoj dominantni uticaj u novoj jugoslovenskoj državi. Taj skriveni interes obrazlagali su, ideoološki, ovom tezom: monarhija nastala pod ustavom od 1903. godine razvila u potpunoj saglasnosti sa demokratskim osobinama naroda, a njen vojnički karakter bio je izazvan potrebama nacionalne politike. Iako srpska dinastija, Karadorđevići su toliko prihvatali ideju opštег jugoslovenskog oslobođenja, da ih Hrvati i Slovenci, koji inače nemaju posebnih dinastija, mogu primiti bez ikakvog odričanja od svoje „plemenske“ osobenosti. Monarhija je još potrebna kao garancija državne stabilnosti. Kao i svaka država u stvaranju, tako i država SHS, naročito u svom začetku, iziskuje jaku i usrednjenu vlast, koju joj pre može pružiti monarhija, nego republika.⁵

³ Republika, 3. V 1923, 2.

⁴ Kao napomena 2.

⁵ S. Jovanović, *Ustavno pravo*, Beograd 1924.

Iz tih razloga, pri stvaranju republikanskog programa moralo se poći od kritike monarhije, obrazlaganjem negativnih strana takvog državnog oblika. Osnovne teze u tome bile su sledeće:

Prvo, u monarhiji suverena vlast nije u rukama naroda već je predata jednoj porodici na večita vremena, bez obzira na njene umne i moralne sposobnosti. Umesto da se državni poglavar bira neposredno od naroda na neodređeno vreme, u monarhijama državni poglavar doživotan je i nasledan.

Drugo, političke stranke u monarhijama ne mogu ostvariti svoje programe, odnosno one to mogu učiniti samo u onoj meri u kojoj se s tim programom složi i vladalac. Ona se, prema tome, javlja kao protivnik svih naprednih ideja i svih reformatorskih težnji.

Treće, monarhija je prepreka državnoj stabilnosti, jer je dinastija Karađorđevića iz koje je vladalac Srbin i pravoslavne vere neprihvatljiva za Hrvate i Slovence, koji će srpsku monarhiju opravdano osećati kao srpsku hegemoniju. Takav oblik vladavine onemogućava da državni poglavar može biti i Hrvat i Slovenac.⁶

Četvrto, funkcije kraljevske vlasti pravno su prestale onoga dana kada je izabrana Ustavotvorna skupština, koja će tek doneti ustav. Uvođenje republikanskog oblika vladavine, ako bi tako Ustavotvorna skupština odlučila, ne znači oduzimanje vladalačkih prava, jer ta prava niko i nema. Tim postupkom prelaz iz monarhije u republiku mogao bi se izvesti sa manjim potresima. Nasuprot tome, nasilno zadržavanje monarhije stvara uslove⁷ da se ona jedino može srušiti nasilnim putem.⁷

Peto, proglašenje republike ne bi značilo otvaranje vrata „boljevizaciji“ Jugoslavije. Ona otvara put evoluciji i reformama čime se otklanja mogućnost revolucionarnih udara. Ako je socijalizam istorijska pojava, nužna faza društvenog uređenja, onda je bolje da ona nastupi posle prelazne faze sa republikansko-demokratskim uređenjem koje će dovesti do socijalizma mirnim putem, nego da dođe revolucijom, koja je nužna posle ovakve reakcionarne monarhističke vladavine.⁸

U koncipiranju ovakvih načela najviše zasluga imao je Prodanović. On je i najbolje izrazio sadržinu republikanskog uređenja ovim rečima: „Mi hoćemo republiku, koja će se držati voljom naroda, jer se monarhija drži silom bajoneta. Mi hoćemo republiku u kojoj je narod gospodar svoje sudbe, a ne monarhiju u kojoj je

⁶ Republika, 14. I 1921, 1, Naš protest, Jaša Prodanović, Je li vreme republići, (Republika, 9. VI 1920, 1—4).

⁷ Prodanović, Je li vreme republići (Republika, 9. VI 1920)

⁸ Prodanović, Jugoslovenska republikanska stranka, Nova Evropa, knj. VII, br. 10, 1923, 290.

Vidi i:

Načela, program i statut Jugoslovenske republikanske stranke od 26. I 1920. sa izmenama od 9. I 1924, Beograd, 1924, 3, 4, 5.

on samo podanik jedne privilegovane manjine. Mi hoćemo republiku u kojoj će naći blagostanje najšire narodne mase, a ne monarhiju u kojoj će narod biti ekonomski podjarmljen od moćnih državnih klasa".⁹

Republikanci su dali dosta radikalni program; njegov levičarski karakter proistiće više iz njihovog položaja kao borbene opozicione grupe. Imalo se u vidu i nezadovoljstvo širih narodnih masa tadašnjom vladavinom koje su se mogle privući jedino radikalnim parolama. Ostalo je pitanje kakav bi taj program bio da je Republikanska stranka prihvatile saradnju sa drugim građanskim strankama i došla u priliku da ga u političkoj praksi ostvari.

b) Parlamentarni ili predsednički sistem

Parlamentarnu monarhiju republikanci su odbacivali zastupajući princip narodnog suvereniteta, jer je monarh, koji ne podleže nikakvom izboru, pretežniji faktor u zakonodavstvu i kontroli izvršne vlasti. Skupština kao predstavnik naroda treba da dobije sankciju „nekoga ko nije član parlamenta, koga narod nije izabrao, nego koji je nekim sticajem prilika zaseo na prestolje”.¹⁰ Odbacujući, dakle, parlamentarnu monarhiju republikanci su se dvoumili da li sasvim odbaciti sistem parlamentarne vladavine i u republici. Kritiku parlamentarnog sistema vladavine u republici zasnivali su sledećim razlozima:

Prvo, u parlamentu ne mogu da budu predstavljeni uvek svi slojevi naroda, proporcionalno svojim političkim težnjama. Izabrani poslanici nemaju nikakve obaveze prema svojim biračima, jer pre isteka skupštinskog mandata oni ne mogu biti opozvani, ni u slučajevima kao promene političke i socijalne poglede, napuste svoje programe ili raskinu sa svojim političkim grupama.¹¹

Dруго, parlamentarna vladavina je partijska vladavina. U višepartijskom sistemu nijedna stranka ne može u potpunosti ostvariti svoj program, a rešenja koja iz skupštine proizlaze rezultat su nagađanja i kompromisa. Shodno tome, zakoni koji se takvim pogodanjem donesu nikada ne odgovaraju volji većine naroda. Administrativna vlast se vrši preko poslušnog, od pojedinih stranaka zavisnog činovništva, koje ne pazi toliko na poštovanje zakona, koliko na zaštitu interesa svoje partije.¹²

⁹ Sten. bel. Ustavnog odbora, II, 26. III 1921, 20, J. Djordović, Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, 1921, 15. IV 1921, 9.

¹⁰ J. Prodanović, Prava demokratija, Buktinja, br. 1, novembar 1923, 4—5.

¹¹ Lj. Stojanović, Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja, Beograd 1920, 25—26.

¹² J. Prodanović, Prava demokratija, Buktinja br. 2, decembar 1923, 11—12.

Treće, u tadašnjim građanskim parlamentarnim republikama pravo raspuštanja skupštine ili formalno ne postoji, ili se praktično ne upotrebljava. Kad skupština obori vladu, obrazuje se iz iste skupštine nov kabinet.

Iz sagledavanje takvih činjenica o karakteru i funkcijama parlamentarne vladavine u praksi, neminovno je došlo pitanje da li onda ima smisla prenositi parlamentarni sistem u republiku, jer bi to značilo unositi u državnu upravu i sve one nedostatke koji su se ispoljili i u monarhijama. Tražio se takav parlamentarni sistem u kome bi parlament bio svemoćan u odnosu na vladajuće fakture, a potpuno zavisen u odnosu na narod. Stavljanje parlamenta pod kontrolu naroda postiglo bi se davanjem narodu prava zakonodavne inicijative i referendumu.

Pravo narodne zakonodavne inicijative sastoji se u tome što se ustavom predviđa određen broj birača, koji pismenim putem mogu tražiti donošenje nekog zakona. Ustavom određeni broj birača ima takođe pravo da traži opoziv poslanika, pa čak i raspuštanje skupštine, u slučaju da ona ne radi kako treba; poslanici takođe dobijaju od naroda imperativni mandat u slučaju izbora ličnosti koja bi upravljala državom, tj. predsednika republike.

Pravo referendumu zahteva da se izvestan broj zakona i svaka promena ustava moraju, posle izglasavanja u skupštini, izneti narodu na odobrenje. Referendum se može uvesti i u slučajevima kada u skupštini nedostaje određena kvalifikovana (dvotrećinska) većina, a mogao bi važiti za sve zakone, osim hitnih i onih koje ustav ostavlja isključivo u skupštinskoj nadležnosti.

Referendum čini izlišnim i raspuštanje skupštine i pad vlade u slučaju neslaganja s pojedinim njenim zakonskim predlozima. Svemoć i jednog i drugog faktora sasvim je onemogućena, jer oba samo pripremaju zakone, čije usvajanje zavisi poglavito od naroda. Pravom referendumu narod ih može primiti ili odbaciti u celini ili menjati neke zakonske odredbe; pravom zakonodavne inicijative narod može donositi nove zakone prema svom predlogu.¹³

Kao što se iz ovoga vidi, jedan deo prerogativa parlamenta preneo bi se direktno na narod, a drugi deo zakonodavne vlasti ne bi bio predat šefu države. Predsednik republike imao bi samo formalne atributе državnog reprezenta, dok bi sva vlast, idealno zamišljena, bila u rukama naroda. Međutim, bilo je tendencija u vođstvu Republikanske stranke da se šefu države daju i zakonodavne kompetencije. Predsednik Stranke Lj. Stojanović u svojim prvočitim idejama prepostavljao je predsedničku republiku parlamentarnoj, onakvoj kakva se u to vreme najviše afirmisala u Sjedinjenim Američkim Državama. Prema ovoj zamisli, predsednik repub-

¹³ Lj. Stojanović, Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja, 27.

like bira neposredno narod svake četiri godine i on za vreme trajanja mandata ima upravnu, izvršnu i zakonodavnu vlast. Skupština donosi zakone po projektima koje predsednik predlaže, ili koje sama izradi. Predsednik ima pravo da zakone koje skupština donese ne potvrди odmah, kao što i skupština ima pravo da zakonske predloge koje predsednik podnese ne prihvati. Stojanović smatra da bi i za jugoslovensku državu bilo dobro da pored skupštine postoji još jedan državni organ koji će imati istu zakonodavnu vlast, a biti od nje nezavistan.¹⁴ Na kritiku ovoga gledišta — da podela vlasti između skupštine i predsednika liči na podelu vlasti u monarhiji između skupštine i vladara¹⁵ — Stojanović odgovara da je predsednička vlast ograničena na kratko vreme i može se uvek oduzeti ukoliko se zloupotrebi. On pokazuje veći strah od partijske razuzdanosti koja bi se u skupštini mogla javiti, nego od opasnosti da izabrani predsednik republike sproveđe lični režim.

Ovo Stojadinovićevo gledište nije, međutim, prihvaćeno i u program republikanaca unet je samo stav o pravu naroda na zakonodavnu inicijativu i referendum. U prezentiranju tih programske stavova u ustavnoj debati u Skupštini pravo referendum tumačeno je i sa gledišta potrebe političkog vaspitanja naroda i razvijanja njegove pravne svesti. Referendumom se narod uči da razmišlja o zakonima i podiže se svest naroda o sopstvenoj političkoj moći.¹⁶ U širenju tih načela ističe se da su ona osnova za stvaranje prave narodne republike u kojoj će narod sam učestvovati u zakonodavnom radu i upravi zemlje. U narodnoj republici narod bira i smenjuje šefu države, skupštinu i sve činovnike.¹⁷

2. Federalističko državno uređenje

Kritika hegemonističkog položaja srpske buržoazije i spoznaja o različitosti nacionalnih interesa

Pre prvog svetskog rata političari koji će kasnije obrazovati Republikansku stranku, kao uostalom i predstavnici svih ostalih srbjanskih stranaka, nisu imali jugoslovenski program o stvaranju jedne državne zajednice svih jugoslovenskih naroda. Govorilo se i pisalo, uglavnom, o mogućnostima oslobođenja i objedinjavanja Srba u krajevima izvan tadašnje Srbije. Rat, nametnut od Austro-Ugarske, koja je držala pod svojom čizmom ostale jugoslovenske

¹⁴ M. Grol, *Parlementarizam i demokratija, Srpski književni glasnik*, 1921, II, 1, 50.

¹⁵ Lj. Stojanović, *Republikanski pogledi...*, 27—28.

¹⁶ Sten. bel. Ustavnog odbora, 1. III 1921, 145, J. Djonović.

¹⁷ *Republikanska reč našem narodu, proglaš Jugoslovenske republikanske stranke našem narodu*, Beograd 1925, 13.

narode, promenio je političke poglede srbijanskih političara. Srbija se nije osećala bezbednom u odbrani svoje teritorije, već je njena egzistencija zavisila od toga u kojоj će meri uspeti da istisne Austro-Ugarsku sa Balkana. Austro-Ugarska je rat i povela za uništenje Srbije, koja je bila smetnja njenom prodiranju na Istok i bastiona koji bi mogao uticati na jačanje nacionalnooslobodilačkih pokreta drugih jugoslovenskih naroda. Zbog toga je i odbrambeni rat koji je vodila Srbija imao i ofanzivne nacionalne ciljeve: oslobođenje ne samo Srba već i Hrvata i Slovenaca i stvaranje jedne jugoslovenske države na ruševinama Austro-Ugarske. Izjava srpske Skupštine u Nišu, decembra 1914. data u tom smislu, došla je i na podsticaj političara koji će kasnije formirati Republikansku stranku. Međutim, u razgovorima o načinu stvaranja jugoslovenske države i njenom državnom uređenju oni nisu imali nikakvog uticaja, kao ni kasnije u prвodecembarskom aktu ujedinjenja i formiranju prvih državnih organa nove države. Svoje izdvajanje iz dotadašnjih političkih stranaka i okupljanje mlađih snaga oni su i motivisali ciljevima borbe za drukčije državno uređenje.

Za ostvarenje tih ciljeva polazilo se od kritika dominantnog srbjanskog uticaja u vođenju državne politike, kojim se određivao i karakter te države. Republikanski vodi ustajali su protiv načina formiranja jugoslovenske države kritičkom ali pojednostavljenom analizom akata na kojima je ona stvorena. Tako po njima:

Krfska deklaracija 1917. godine predstavlja neku vrstu ugovora koji je srpska vlada zaključila sa jednom malom grupom Hrvata i Slovenaca. Tim aktom srpska vlada nije proklamovala slobodno državno ujedinjavanje naroda, nego je to uslovila pogodbom pod kojima Srbija prima u zajednicu druga dva naroda. Da bi se izvršilo to jedinstvo, ona je tražila da Hrvati i Slovenci prime monarhiju i dinastiju.

Prвodecembarskim aktom ujedinjenja nasuprot odluke Narodnog veća da se Srbi, Hrvati i Slovenci ujedine u jednu državu, srpska vlada proglašava „jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“. Time se jasno i odlučno Hrvatima i Slovincima stavilo do znanja da nemaju prava da učestvuju u organizaciju koju im nameće srpska vlada.

U Privremenom predstavništvu vlada je još jednom izrazila težnju da Hrvatima i Slovincima nametne svoj koncept državne organizacije, ne dopustivši da se istakne suverenitet Ustavotvorne skupštine i stavljajući vlast regenta iznad prava skupštine koja je jedino pozvana da svojom odlukom propiše oblik vladavine.¹⁸

Ustavom izglasanim 1921. godine vlada je uspela da nametne Hrvatima i Slovincima i centralističko državno uređenje. Ovaj Ustav izglasala je pretežno „srpska“ skupština i vlada u kojima nisu

¹⁸ Republikanski pogled na srpsko-hrvatsko pitanje, Beograd 1922, 4—5.

bili predstavnici Hrvata i Slovenaca. Time je srpskoj politici udareno obeležje „nasilničke i imperijalističke”. Centralizam, koji je sam po sebi rđav kao politički sistem, postaje u zemlji neprihvataljiv zbog toga što ima „srpski karakter”. Postaje očigledno da Srbi sprovode centralizaciju „iz plemenskih razloga i interesa”.¹⁹

Radikalizam kritike republikanaca uperen je protiv dve najveće srpske stranke (Radikalne i Demokratske), koje su, po njima, svojim postupcima, gledajući prvenstveno svoje stranačke interese, izazvali opravdano negodovanje u Hrvatskoj i Sloveniji, produbili nacionalne suprotnosti, jaz između Srba s jedne strane, Hrvata i Slovenaca, s druge.²⁰

Negirajući tako stvorenu državu pod „srpskom dominacijom” republikanci traže drukčije državno uređenje, koje bi ponajpre uvažavalo različitosti interesa jugoslovenskih naroda. Srbi, Hrvati i Slovenci vekovima su živeli posebnim državnim životom, ili u svojim nacionalnim državama, ili pod tuđinskom vlašću. U tom dugom nizu vekova stvoren je, pod uticajem raznih vera i kultura, različit narodni mentalitet, različit pogled na svet, na društvo, razni narodni ideali, narodni duh. Stekla se svest o svojoj narodnoj individualnosti, o vrednosti svoje kulture, inteligencije, književnosti. Shvatanje „nacionalne individualnosti” u Hrvata i Slovenaca neminovno rađa i strah od srpske hegemonije, bojazan da ne budu „podvlašćeni i eksplorativani”. To je stvarnost i o njoj treba ozbiljnije voditi računa pri stvaranju osnova državnog uređenja.²¹

Ideju o jednoj jugoslovenskoj naciji, prema tome, treba odbaciti. Ali, nepostojanje „narodenog jedinstva” ne bi trebalo da negira „državno jedinstvo” i potrebu stvaranja jedne jugoslovenske države. Osetljivost, na primer, Hrvata da ne izgube svoju nacionalnu individualnost u jednoj centralističkoj državi, neće se javljati u drukčije uređenoj državi u kojoj će se ta individualnost uvažavati i zaštiti. Oslobodivši se Mađara i Nemaca, oni imaju prava da traže u državi sa Srbima veće i šire garancije za svoju individualnost dokle god za njom teže.²²

Priznavajući nacionalnu individualnost Srba, Hrvata i Slovenaca republikanci zastupaju mišljenje da državno uređenje treba da proistekne iz sporazuma predstavnika ova tri politička faktora. To znači da bi pri donošenju ustava trebalo odbaciti princip brojne snage, koji ide u prilog Srbima.²³ U Rezoluciji I kongresa Republikanske stranke istaknuto je gledište da su upravo izglasava-

¹⁹ Republika, 6. II 1921, 1, *Centralizam i državni mir*, Republika, 11. I 1921, 1, *Fatalne greške*.

²⁰ Republikanski pogledi na srpsko-hrvatsko pitanje, 6.

²¹ Lj. Stojanović, Nekoliko misli o našem novom državnom uređenju, Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja, 10—11.

²² Republikanski pogled na srpsko-hrvatsko pitanje, 10.

²³ Republika, 15. II 1921, 1, *Sila i pravo*.

nje ustava bez učešća velikog dela naroda i reakcionarna monarhistička vladavina glavni uzroci što je nestalo onog oduševljenja š kojim su Srbi, Hrvati i Slovenci ušli u zajedničku državu i što u toj državi Srbi ne uživaju onaj ugled i onu ljubav koju su im ranije ukazivali drugi sаплеменici.²⁴ Kritikovale su se i manifestacije sprskog šovinizma, koji se javljao u jednom delu beogradske štampe.²⁵

U jugoslovenskoj državi kao nacionalno ravnopravni građani priznaju se Srbi, Hrvati i Slovenci. U nekim programskim napisima pominju se, međutim, elementi koji govore o potrebi priznavanja Makedonaca i Muslimana kao posebnih nacija. Da bi se zaustavilo „posrbljavanje Makedonije”, predlaže se stvaranje „makedonske autonomije”, koja izvire iz njihove „pokrajinske svesti”. To bi omogućilo Makedoncima da sami vode brigu o svom ekonomskom i kulturnom napretku, da sami upravljaju svojim gazdinstvom, biraju svoje činovništvo itd.²⁶ Vođ republikanaca Stojanović, inače filolog, pisao je o posebnom „makedonskom dijalektu”, koji nije ni srpski ni bugarski, i zalagao se da se Makedoncima omogući očuvanje svoga jezika u školama i administraciji.²⁷ Na kongresu Republikanske stranke Stojanović je takođe govorio o Muslimanima (sa velikim „M”) kao o „narodu bez narodnog imena”.²⁸

Od decentralističkog do federalističkog gledišta

Ma koliko bili odlučni u shvatanju o formi vladavine, republikanci su postupno dolazili do gledišta o potrebi uspostavljanja skladnijih političkih i ekonomskih odnosa između naroda i pokrajina koji su dugo vremena živeli posebnim životom. Centralizam se odibacivao ne samo kao birokratski sistem, koji bi bio neefikasan da zadovolji potrebe naroda u pojedinim regionima, već pre svega i zbog poimanja nacionalnih odnosa: „Nećemo se jedan drugome nametati, nećemo se svađati i jedan drugome prebacivati, da jedni druge eksplatišemo, nećemo jedan drugome brojati zaloge”.²⁹ Pošto su prilike u raznim pokrajinama i oblastima zemlje različite, za regulisanje tih prilika ne mogu se uvesti jednoobrazne pravne norme, već narod tih pokrajina ili oblasti, koji najbolje poz-

²⁴ Republika, 4. XII 1921, 1, tekst Rezolucije kongresa Republikanske stranke održanog 27. XI 1921.

²⁵ Milan Bogdanović, Beogradski frankovluk, Republika, 2. VI 1921, 1.

²⁶ Progres, 21. I 1922, 1, Maćedonske manjine.

²⁷ Lj. Stojanović, Konsolidovanje države, Republika, 2. III 1922, 1.

²⁸ Govor Lj. Stojanovića na kongresu stranke 25. XII 1927. (Republika 8. IV 1947)

²⁹ Lj. Stojanović, Nekoliko misli o našem novom državnom uređenju, Republikanski pogledi, Beograd 1920, 17—18.

naje prilike i svoje potrebe, preko izabranih predstavnika ili neposredno treba da propiše te pravne norme za pitanja koja se tiču samo ovih oblasti.³⁰

Na tim principima zasnivao se prvobitni predlog republikanca o decentralizaciji: postojaće državni organi za opšte državne poslove i samoupravni organi pokrajina i oblasti, koji će voditi poslove u delokrugu svoje samouprave, nezavisno od centralnih zajedničkih državnih organa. U projektu ustava dosta prostora posvećeno je državnoj zajednici kao celini, a uređenje oblasti prepusteno je zakonima. Jugoslovenska država deli se na oblasti čiji se broj određuje posebnim zakonom, ali s tim da ni u jednoj oblasti ne može biti manje od 1,000.000 stanovnika. Jedna veća oblast može se razdeliti na dve ili više manjih, a dve ili više manjih spojiti u jednu veću, o čemu će rešavati narod tajnim glasanjem.³¹ Decentralizacija tako zamišljena bila bi, u stvari, „kompromis” između centralizma i federalizma: postojaće zajednički parlament i zajednička vlada, koja će vršiti opšte državne poslove, i oblasne skupštine i oblasni odbori (vlade) koji će vršiti poslove samouprava.³² Takvo gledište bilo je uslovljeno i političkim oportunitetom jer je bilo potrebno odbiti sve aspiracije susednih država na jugoslovenske teritorije, manifestovanjem istovetnosti nacionalnih interesa Srba, Hrvata i Slovenaca koji imaju prava na jedinstvenu državu. Federalizam se u početku zajedničke države još nije prihvatao, jer se tada još nije videlo „postojanje dubokih nacionalnih razloga”, ni „velike ekonomske suprotnosti između pojedinih delova države i naroda”.³³

Donošenje Vidovdanskog ustava, međutim, zaoštalo je nacionalne odnose i pitanje državnog uređenja moralo se posmatrati i sa gledišta zadovoljenja posebnih nacionalnih interesa. Republikanci, koji su od samog početka zajedničke države ukazivali na različite društveno-ekonomske i političke uslove u kojima su se razvijale pojedine jugoslovenske zemlje, evoluirali su za kratko vreme od gledišta o troplemenskom narodu do shvatanja o tri posebna naroda: Srba, Hrvata i Slovenaca. Od 1922. godine formulišu jedan program federalističkog državnog uređenja, sa obrazloženjem da je nova država sastavljena od krajeva „koji su živeli svojim zasebnim životom, stekli su druge navike i običaje”; uzima se za ugled primer federalističkog uređenja Švajcarske „gde su tri različita na-

³⁰ Republika, 30. I 1921, Vel. Jedinstvo i naši centralisti.

³¹ Sten. bel. Ustavnog odbora, II, 18. II 1921, 4.

³² Sten. bel. Ustavnog odbora, III, 22. III 1921; Djonović, Isti: Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, 17. VI 1921, 19.

³³ Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, 17. VI 1921. 19, J. Djonović.

roda".³⁴ Nacionalna ravnopravnost može se postići jedino u „saveznoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca”; federalističko uređenje najbolje odgovara i „istorijskoj prošlosti i težnjama sadašnjosti i interesima najširih masa”. Ono onemogućava da se u jednom centru usredstreduje politički i društveni život: umesto jednog, postoji više centara, koji se „uzajamno ograničavaju i drže u ravnoteži”; pri svakom poremećaju ravnoteže od jednog centra, drugi centri daju otpor.³⁵

Forma jugoslovenske federacije bliže je određena u programu Republikanske stranke. Prodanović i Stojanović, formulišući taj program, najviše su pažnje posvetili razgraničenju nadležnosti između organa vlasti federacije i federalnih jedinica. Savezna vlada imala bi ove resore, koji isključuju nadležnost federalnih jedinica: a) spoljnu politiku, b) vojsku i mornaricu, c) opšte finansije, d) poštlu i telegraf, e) glavni saobraćaj, f) pravosuđe i g) socijalno zakonodavstvo. Ovim resorima upravljali bi državni ministri, odgovorni za svoj rad jednom narodnom predstavništvu za celu državu. Svi ostali poslovi, koji će biti ustavom i zakonom određeni, spadaće u nadležnost federalnih jedinica. U njima će se sprovesti načelo „narodne samouprave”, a naročita pažnja biće obraćena opštinskim samoupravama. Zakone za celu zemlju donosiće jedno zajedničko narodno predstavništvo, izabrano po principu opštег, jednakog, neposrednog i tajnog glasanja; zakoni za posebne federalne jedinice donosiće se u zakonodavnim telima (parlamentima) dotičnih jedinica.³⁶

Fodela zakonodavne vlasti između federacije i federalnih jedinica čini okosnicu federalativnog ustrojstva Jugoslavije. Nadležnost prve je više precizirana, dok je nadležnost federalnih jedinica prepuštena sporazumima predstavnika sva tri naroda. Po sve mu sudeći, zakonodavne kompetencije pojedinih federalnih jedinica bile bi dosta velike. Govoreći jednom o tome Stojanović je izneo ideju da bi Jugoslaviju trebalo urediti tako da u njoj „svako pleme (nacija) ima ono što bi imalo kad bi živelo u zasebnoj zajednici“.³⁷

U programu nije precizirano pitanje o tome kako će se formirati federalitivne jedinice i koliki će biti njihov broj. Međutim, po svemu sudeći, one bi trebalo da zaokružuju pojedine nacionalne teritorije. To znači da bi se formirale tri federalne jedinice: srpska, hrvatska i slovenačka. Razgraničenje između njih u krajevima gde je stanovništvo nacionalno izmešano sprovelo bi se „narodnim

³⁴ Načela, programi i statut Jugoslovenske republikanske stranke, Beograd 1921, 10—11; Dopuna programa Republikanske stranke na III kongresu 1924. godine, *Republika*, 20. I 1924, 1.

³⁵ *Centralizam i društveni mir*, *Republika*, 6. II 1921, 1.

³⁶ Kao nap. 34.

³⁷ Lj. Stojanović, *Naša reč*, *Republika*, 19. XII 1920, 1.

glasanjem”, plebescitom.³⁸ Najvažnije, međutim, jeste da u budućoj federaciji sve tri nacije budu potpuno ravnopravne. Odlučno se ot-klanjala misao da bi Srbi, kao najbrojnija nacija, mogli zadržati neki posebni položaj: „Krajnje je nepolitički pozivati se samo na princip brojne snage”. „Srbi su se borili da oslobode ceo narod, a ne da nametnu Hrvatima i Slovencima svoju vlast”.³⁹

Srpski nacionalni interes u gledištu republikanaca provejava u shvatanju da federalističko državno uređenje ne bi značilo hege-moniju drugih naroda nad Srbijom, jer bi se ona mogla zaštititi svojom brojnošću.⁴⁰ U krajnjem slučaju, Hrvatima i Slovencima ne bi trebalo naturiti državno uređenje kakvo oni ne žele, makar to značilo i raspad tadašnje jugoslovenske državne zajednice. Onda je krajnja solucija jedna srpska država u kojoj bi bili objedinjeni Srbi: „Sami Srbi u jednoj državi bili bi mnogo jači, nego sa Hrvatima i Slovencima, ako bi oni silom u nju uvučeni”.⁴¹ Ovakvo gledište republikanci, međutim, neće nikada ni zastupati, ostajući črvsto na jugoslovenskom programu.

3. Ekonomsko-socijalni program

Socijalizacija sredstava za proizvodnju

Jugoslovenska republika, kakvu su zamišljali srpski republikanci, trebalo je da bude ne samo federalativna, već i socijalna. Kao i srpski zemljoradnici, i republikanci su svoj socijalno-ekonomski program gradili na sagledavanju krize građanske demokratije, koja je rezultat shvatanja da u državi treba obezbediti samo političke slobode, ne mešajući se u ekonomske odnose, koji su se ostvarivali kroz individualnu utakmicu pojedinaca i iz kojih je proizašla eks-ploatacija jednih na račun drugih društvenih slojeva. Nasuprot tak-vom shvatanju, republikanci smatraju da se politička demokratija ne može održati ako ne dođe i do ekonomske demokratije. Samo onda može biti prave političke nezavisnosti i slobode ako postoji ekonomska sloboda i nezavisnost. Državom upravlja i vlada imuć-niji red društva, a glavne terete podnosi ekonomsko potčinjeni deo društva: siromah i dužnik uvek zavise od bogatog poverioca; kmet i čivčija od zemljoposednika.⁴²

³⁸ Isto.

³⁹ Lj. Stojanović, Centralizam i samouprava, Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja, 77; Republikanska reč našem narodu, Beograd 1925, 14.

⁴⁰ Prodanović, Je li vreme republići, Republika, 9. VI 1920, 4.

⁴¹ Kao nap. 39, str. 79

⁴² Dopune programa na III kongresu Republikanske stranke 1924, Republika, 20. I 1924, 1.

Za ekonomsko oslobođenje eksploratisanih smetnja je postojanje privatne svojine. Prema pitanju svojine, republikanci su još uvek elastični: oni su za ograničenje, ali ne za potpuno ukidanje privatne svojine. Pri tome su polazili od gledišta da je potrebno spriječiti da zloupotreba svojine od strane jednih onemogući njenu upotrebu od strane drugih. Tražili su da pređu u ruke naroda sva prirodna bogatstva, šume, rude, banje, vodenim padovima, saobraćajna sredstva, banke i osiguravajuća društva. U svim drugim slučajevima nisu bili čvrsto ni isključivo za privatnu svojinu, ni apriorno za kolektivu. Socijalni interes, idući od slučaja do slučaja, treba da pokaže koji oblik svojine treba zadržati. Ograničenje privatne svojine i izjednačenje imovinskih razlika u društvu može da se izvede, pored neposrednog ograničenja, još i putem progresivnog poreza na naslede.⁴³

Proces podruštvljivanja zemljjišne svojine i industrijskih preduzeća trebalo bi da bude ostvaren postepeno i to u formi slobodnog udruživanja. Formiranje proizvođačkih i potrošačkih zadruga ima za cilj da zameni ekonomsku utakmicu pojedinaca solidarnošću; tj. individualističku devizu — „svaki za sebe” — zadružnom devizom „svaki za sve”. Pojedinci se udružuju da bi zadovoljili svoje potrebe, ne da unište privatnu svojinu, već da stvore društvenu svojinu; ne da unište kapital, već da mu oduzmu dominantnu ulogu u proizvodnji. Takvim sistemom republikanci misle da preobrazuje buržoasko društvo, u kome vlada rat sviju protiv svakog, u jedan viši oblik društvenog života u kome nikao ne bi bio toliko jak da bi mogao eksploratisati, ni toliko slab da bi mogao biti eksploratian, u kome bi ekonomska organizacija služila ne pojedincima i pojedinim povlašćenim klasama, nego svim članovima društva. Novi ekonomski sistem trebalo bi graditi sa gledišta potrošnje. Proizvodnja mora biti potčinjena potrošnji, jer je prva samo sredstvo, a druga cilj. Da bi se proizvodnja organizovala tako da udovoljava potrebama potrošnje, neophodno je da ekonomskom organizacijom upravljuju potrošači, koji najbolje znaju svoje potrebe. Tako kooperacija u svom prvom obliku, kao kooperativno društvo za potrošnju (potrošačka zadruga), uspeva da dovede u neposrednu vezu potrošača i proizvođača za njihove zajedničke interese, a na štetu legije posrednika, koji, u odsustvu kooperacije, prisvajaju tuđu dobit i vrše eksploraciju u svoju korist.⁴⁴

S druge strane, kooperativna organizacija stavlja društvo na sasvim nove osnove, jer dok u tadašnjem buržoaskom društvu vlada borba za lični profit, u kooperativi vlada želja da se što potpu-

⁴³ Načela, program i statut Jugoslovenske republikanske stranke, Beograd, 1921, 6; *Demokratija načelo republikanske demokratije, Republika*, 26. I 1920, 1.

⁴⁴ Mihailo Ilić, *Ekonomsko-socijalni program Jugoslovenske republikanske stranke*, Beograd 1922, 14—15.

nije i što bolje zadovolje socijalne potrebe. Proizvodnji više nisu pokretači snaga i cilj profita, već zadovoljenje potreba. Kooperacijom se na taj način ne vrši eksproprijacija postojećeg kapitala, nego stvara novi kapital sa novim ciljevima i novim položajem u ekonomskoj organizaciji. Proizvođač prestaje biti najamnik, jer nema više nikoga koji bi mu uzimao deo njegove zadare.⁴⁵

Načelo udruživanja javlja se kao najvažnija tačka ekonomskog i socijalnog programa Republikanske stranke, jer se polazi od gledišta da je rad pravi i istinski tvorac svih vrednosti. Ono, međutim, ma kako da je progresivno sa gledišta ondašnjeg društvenog poretku, počiva na solidarističkom buržoaskom načelu, kojim se hoće zameniti klasna borba. U ime solidarnosti traži se da se pojedinačni klasni interesi podrede opštim, stvaranjem mogućnosti da se prevaziđe rat između rada i kapitala.

Pitanje oslobođenja radnika od najamnog odnosa

Republikanska stranka je više od svih građanskih stranaka pokazivala interesovanje za položaj radničke klase, kao ugnjetenog dela naroda. Iстicanje ideološke borbe za rešenje radničkog pitanja u prvi plan može se objasniti tradicionalnim orijentacijom nekih republikanskih prvaka prema radničkom pokretu u Srbiji od samog njenog početka. Jaša Prodanović i drugi njegovi sledbenici započinjali su svoj politički put kao pripadnici socijalističke grupe, koja je posle smrti Svetozara Markovića pokušavala da sačuva njegovo nasleđe. Ta pripadnost socijalističkom pokretu ostavila je vidnog traga na njih i kada su pripadnici te grupe kasnije stupili u Samostalnu radikalnu stranku. Prodanović se može smatrati tvorcem prvog radničkog zakona u Srbiji, jer je 1910. godine, kao ministar privrede, kršeći otpore i u sopstvenoj stranci, uspeo da skupština izglaša Zakon o radnjama. Ovim zakonom predviđena je dosta široka zaštita radnika, naročito žena i dece, u slučajevima bolesti i nesreća, ograničeno radno vreme na 10 časova, zabrana noćnog rada ženama i deci, priznato potpuno pravo radnicima na udruživanje i zagarančano pravo radnika na štrajk, kao legalno sredstvo za ostvarenje svojih ekonomskih ciljeva. Po tim svojim odredbama, Zakon o radnjama predstavlja je najprogresivniji zakon te vrste u tadašnjoj kapitalističkoj Evropi.

Posle rata, već u svom ustavnom predlogu, predstavnici Republikanske stranke tražili su da se ustavom osigura pravo „radničke kontrole”, čime bi se ne samo ograničila svemoć kapitala već i radnička klasa osposobila da jednog dana upravlja fabrikama.⁴⁶

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Sten. bel. Ustavotvorne skupštine 15. IV i 30. V 1921, 8, 23.

Razmatrajući strategijske ciljeve proletarijata, republikanci su uviđali da je put za njegovo istinsko oslobođenje onaj koji ga vodi oslobođanju od najamnog rada. U načinu da se to postigne postoje dvă puta. Jedan je nacionalizacija sredstava za proizvodnju. Grupe oko listu „Progres“ zalagala se da Republikanska stranka koristi u tom pogledu „pozitivno iskustvo ruske revolucije“, s tim što bi ga trebalo podvrći brižljivoj kritici i videti „šta bi se od sovjetskog uređenja države moglo korisno primeniti na nas“.⁴⁷ Drugi je put udruživanje radnika u cilju proizvodnje, tj. stvaranje zadruga za proizvodnju i pretvaranje postojećih fabrika u ovakve zadruge. U fabrikama — zadugama sopstvenici su sami radnici koji u njima rade i na taj način prestaju biti najamnici u službi kapitala, i postaju slobodni zadrugari koji svu dobit od preduzeća dele među sobom, srazmerno svome radu, spremi i sposobnostima. Radnici su u većoj meri zainteresovani za povećanje proizvodnje i napredak preduzeća, jer od toga zavisi i njihova dobit. Upravo u tome republikanci vide prednost kooperacije nad nacionalizacijom. Nacionalizacijom se, po mišljenju republikanaca, ne ukida najamni odnos radnika niti radnik ostvaruje svu dobit. Rezultat njegovog rada, umesto da ide u kase kapitalista, upotrebljen je u korist celog društva, a društvo uvek oduzima od njegovog rada više nego što mu za taj rad daje. „Jer ako pojedinačne kapitaliste zameni samo društvo, odnosno država, koja je isto tako daleko od radnika kao i današnji kapitalisti, onda u čemu je njihov položaj promenjen, da li u tome što su ranije bili najamnici jedne ličnosti, a sad najamnici jedne bezlične birokratije“.⁴⁸

Prodanović nije dublje ulazio u raspravu o tome koji će način biti najpovoljniji za istinsko oslobođenje radničke klase, ocenjujući da to treba da bude stvar samih radnika. Budući da je tada KPJ smatrala da je jedino rešenje ono koje se u to vreme sprovodilo u Sovjetskom Savezu, Prodanović se nije protivio ni takvom rešenju, ako ono bude prihvaćeno u masama: „Za sovjetsku republiku rekao sam da nije pokazala svoje rezultate van revolucije, ali ako naš narod hoće takvu republiku, nikо mu je ne sme zabraniti, jer je on sloboden da svoju državu uređuje kako nađe za bolje“.⁴⁹

Bez obzira na to koliko je doprinos republikanaca razvijanju svesti oslobođanja radnika sopstvenim sredstvima bio skroman, njihova aktivnost u tom pogledu ne može se ni negirati ni zaobići. Tražili su originalne, samostalne puteve, pri čemu svoja gledišta nisu smatrali za definitivna, nego stvar za raspravu.

⁴⁷ Izjava grupe „Progres“ o ulasku u Republikansku stranku, Republika, 1. I 1921, 1.

⁴⁸ Dr Mihailo Ilić, Ekonomsko-socijalni program Jugoslovenske republikanske stranke, Beograd 1922, 8; Isti, O učešću radnika u dobiti, Republika, 4. VII 1920, 2.

⁴⁹ J. Prodanović, Kratki odgovori, Republika, 17. I 1923, 2.

4. Sredstva za ostvarenje programske ciljeva

Revolucionarni put i evolucija

Propagirajući rušenje političkog sistema koji je zasnovan na monarhiji, republikanci nisu bili jedinstvenog gledišta o tome koja sredstva treba upotrebiti da bi se došlo do toga cilja. U izboru strategije i taktike pojavilo se kolebanje, a ono je proizilazilo i iz činjenice da je Republikanska stranka stvarana iz grupica koje su ranije imale različite puteve svog razvoja, uglavnom u okvirima gradanske demokratije.

Grupa samostalnih radikala, kojoj su pripadali uglavnom osnivači Stranke, nije bila revolucionarna u pravom smislu te reči, jer je njen krajnji domet bio program društvene reforme. Težila je da to postigne pre svega mirnim putem, legalnom borbom, evolucijom, koja će ići uporedno sa jačanjem progresivne političke svesti. Revoluciju radikalna demokratija nije odbacivala, ali ju je smatrala krajnjim sredstvom koje se može upotrebiti u trenucima kada su sva legalna sredstva za društvene promene iscrpljena. „Ona pribegava reovluciji, ali onda kad se narod stegne u lance, kad se zatvore svi kanali, kojima narodni život teče i razvija se, kad je isključena mogućnost svakog drugog načina borbe, onda radikalna demokratija mora postati revolucionarna”.⁵⁰ Takvo vreme bio je period apsolutističke vladavine poslednjih Obrenovića do 1903. godine, kada je radikalna demokratija stvarno propovedala revolucionarna sredstva za obaranje režima i padu toga režima, svojim akcijama, dosta doprinela.

Posle rata, u vreme najvećeg revolucionarnog poleta, budući republikanci su zauzeli stav isčekivanja, ne prilazeći ni revolucionarnoj radničkoj partiji, a kloneći se istovremeno monarhističkim građanskim stranakama. Svoju organizaciju započeli su u vreme kada je u Jugoslaviji revolucionarni pokret počeo da jenjava, a buržoazija postajala sve moćnija i sposobnija da skrši otpor revolucionarnih snaga. Revolucija je bila sve manje mogućnost, a konsolidacija građanske Jugoslavije sve veća realnost. U takvim prilikama grupa samostalaca, stvarajući novu Republikansku stranku, u pogledu metoda borbe ostaje na starom gledištu: revolucija se preporučuje kao krajnja mogućnost, a društveni razvoj treba da se postigne mirnim putem i evolucijom. Zapravo, revolucionarni udar kao moguće sredstvo imao bi samo uži politički cilj — rušenje monarhije, dok bi se dalji društveni preobražaj, u jednom demokratskom političkom sistemu, mogao postići evolucijom.

Takovu programsку platformu izradila je mlađa, studentska grupa, kada je ušla u Republikansku stranku. „Republikanska demok-

⁵⁰ Govor J. Prodanovića na Zemaljskoj konferenciji Samostalne radikalne stranke 4. X 1909. Odjek, 9. X 1909, 1—2.

ratija” — kaže se u njihovom prvobitnom programu — „je u socijalnom pogledu za evoluciju, a protiv revolucije. Jer dok se prelaz iz monarhije u republiku *mora izvršiti revolucionarnim putem, poslo monarhistički režim ne puža drugog načina za to*, demokratija jednom ostvarena potpuno na političkom polju, obezbeđuje samim tim evoluciju, koja će dovesti do njene pobeđe na socijalnom polju. Stoga republikanska demokratija ne prima klasnu borbu kao revolucionarno sredstvo socijalnog oslobođenja već joj stavlja nasuprot solidarnost. Ona vidi rešenje socijalnih pitanja u slobodnom udruživanju”.⁵¹

Jedino se grupa oko lista „*Progres*”, koja je zadnja ušla u Republikansku stranku, odlučno zalagala za usvajanje revolucionarne taktike. Ona je taj zahtev motivisala činjenicom da su „plemenite namere da se političke i društvene reforme sprovedu postepenim, mirnim putem i legalnom borbom, osujećene reakcionarnom politikom vlastodržaca”. Stoga pripadnici ove grupe smatraju da je stranka ako „hoće da računa sa stvarnošću i vodi borbu sa sigurnošću pobeđe, prinuđena da učini revolucionarnom svoju taktku”.⁵² Upravo sa gledišta o neophodnosti obaranja tadašnjeg režima revolucijom „progresovci” su osudili i tzv. „manifest opozicije” grupe komunista, socijaldemokratski orientisane, koja je istupila iz KPJ, kao „kontrarevolucionarnu izdaju ovog obespravljennog naroda”: „Mi bismo želeli da Komunistička stranka bude što dalje od marksizma kako ga je shvatila socijalna demokratija i da svoju revolucionarnu borbu, u današnjem trenutku, što više svede na taktku, što znači na konkretno spremanje revolucije”.⁵³

U svom zajedničkom programu ujedinjene republikanske grupe nisu, međutim, zauzele stav o pitanju revolucije. Taj metod borbe se ne odbacuje, ali ni izričito prihvata. Iako se u političkoj borbi sve više uviđalo da je pred nasiljem režima, kojim se ruše osnovni principi građanske demokratije, „akcija evolucionističkih elemenata nedovoljna” i da treba u bliskoj budućnosti naći „drugi put u bliskoj budućnosti naći „drugi put da se odbraňi od nasilja”,⁵⁴ republikanci u svojoj političkoj akciji nisu propagirali revoluciju, već su nastojali da „vaspitavaju narod za legalnu upotrebu svojih prava”, u nadi da će, kada takva svest preovlada u masama, revolucija biti „izlišna”⁵⁵.

⁵¹ Republika, 15. I 1920, 3, *Manifest republikanske omladine; tekst proglaša: „Gradani”* iz 1919. godine.

⁵² Izjava grupe „*Progres*” o ulasku u Republikansku stranku, Republika, 1. I 1921, 1.

⁵³ *Progres*, 28. X 1920, *Izdajnici revolucije*.

⁵⁴ J. Prodanović, *Napad na opština*, Republika, 28. VIII 1920, 1. Prodanovićev članak je nastao povodom Draškovićevog akta o suspendovanju komunističke opštine u Beogradu.

⁵⁵ Republika, 10. II 1923, 2, *Kratki odgovori*.

Tolerisala su se, međutim, i ovakva mišljenja: revolucija ne protivreči evoluciji — ona je samo jedan završni stupanj i oblik evolucije; s druge strane, republikanska demokratija je „najbliža diktaturi proletarijata”.⁵⁶ Pesimizam u pogledu mogućnosti revolucije proizilazio je iz činjenice da do tada proleterska revolucija nije izbila u razvijenijim zemljama Evrope, a da je do nje došlo u Rusiji i to zahvaljujući podršci seljaštva. Postavljalo se onda pitanje dà li bi u Jugoslaviji bila moguća revolucija oslonjena na seljaštvo, kada je u najvećem delu zemlje (Srbiji) agrarna revolucija izvršena još u prvom srpskom ustanku, a radnička klasa u nas predstavlja još uvek najmalobrajniji društveni sloj. S druge strane, ne bi trebalo koristiti ni tude modele, jer ako je jedna formula spasosna za jedno društvo nije spasosna i za drugo.⁵⁷

Ako republikanske programske zahteve podvedemo pod klasni kriterijum, onda se lako uočavaju pogledi jedne buržoaske partije. Svojim reformističkim stavovima republikanci teže da otupe oštircu klasne borbe i tako u stvari posluže interesima građanskog društva. Otuda i njihovo ustezanje da prihvate revolucionarna sredstva, a ukoliko se njime posluže, ona bi imala za cilj da se „preskoči faza boljševizma, odnosno proleterske diktature”.⁵⁸ Krajnji domet srpskih republikanaca, prema tome, bio bi buržoasko-demokratska revolucija koja će ustanoviti republikanski režim i omogućiti socijalne reforme. Iz te faze vide moguć prelaz i u socijalističko društvo, ne revolucijom nego mirnim putem.⁵⁹ Oni, dakle, odbacuju period diktature proletarijata, iz bojazni da on ne naškodi demokratiji, a smatraju da će se socijalističkom društvenom uređenju približiti društvenim reformama, na osnovama kooperativnosti.

Pokušaj saradnje sa Radićevom HRSS

Iako su prihvatali individualnost jugoslovenskih naroda kao realnu činjenicu, republikanci su smatrali da to ne treba da bude prepreka za stvaranje političkih stranaka na široj, jugoslovenskoj osnovi. Smatrajući, dakle, da političke stranke u zemlji ne bi trebalo da se organizuju na „plemenskom”, nacionalnom već na političkom i socijalnom programu svojoj stranci su dodali pridev „jugoslovenska” u nadi da bi se njoj vremenom mogle priključiti i sve „pokrajinske stranke istog programa”.⁶⁰

⁵⁶ Evan, *Da se razumemo*, Republika, 29. IV 1920, 1.

⁵⁷ Republika, 1. V 1920, 1, *Na današnji dan*.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ J. Prodanović, *Je li vreme republići?* Republika, 9. VI 1920, 3—4.

⁶⁰ Jovan M. Žujović, *O republikanizmu u Srbiji*, Beograd 1923, 32.

Realnije je, međutim, bilo očekivati stvaranje stranačkih blokova u cilju zajedničke taktike stranaka koje imaju slične poglеде na osnovne principe državnog uređenja. Republikanska stranka, u tom pogledu, nije imala nikakvih mogućnosti u Srbiji, jer su sve građanske stranke, pogotovo one zastupljene u vladu, bile neprijateljski raspoložene prema njoj. Republikanski pokret snažno se razvio u Hrvatskoj pod vodstvom Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića. Bilo je prirodno da dve republikanske stranke, jedna u Srbiji, druga u Hrvatskoj, iako nejednake političke snage, potraže načina za zajedničku saradnju. S tim očekivanjima, jedna delegacija Glavnog odbora Republikanske stranke 10. i 11. februara 1921. vodila je u Zagrebu razgovore sa predstavnicima HRSS s Radićem na čelu. Tom prilikom izrađena je zajednička polazna platforma za buduću saradnju, u kojoj su najvažnije ove tačke:

1. Prava narodna vladavina i demokratski režim ne može se ostvariti u monarhiji, već samo u republici, koja će po samoj prirodi svoga življa biti seljačka sa idealima jugoslovenske i opšte čovečanske solidarnosti i u kojoj će vladati građanska i ekonomска ravnopravnost;

2. Samo potpunim slobodnim sporazumom mogu se urediti zajednički odnosi i doneti ustav Srba, Hrvata i Slovenaca na osnovu potpune ravnopravnosti. Politika sporazuma treba da se zasniva na načelu „seljačke federativne republike Jugoslavije”.

3. Srpski republikanci priznaju neograničeno pravo narodnog samoopredeljenja u svim pitanjima naše unutrašnje politike. Oni su uvereni da se „jugoslovensko jedinstvo ne može izvoditi bez Hrvata, niti se sme izvoditi politikom naperenom protiv prava Hrvata, jer se takva politika neminovno okreće i protiv prava i sloboda srpskih”.

4. Srpski republikanci su se uverili da Radićev pokret nije antisrpski i antidržavni, da nije uperen protiv Srba, „već protiv sistema koji u ime Srbije i Srba i pod maskom jedinstva, vrši nasilja po Hrvatskoj, razjedinjujući na taj način bratski narod Srba i Hrvata i sejući među njima mržnju i nepoverenje”.

5. HRSS je saglasna sa programom i taktikom Republikanske stranke i kao znak toga priznanja ona prihvata njen organ „Republiku” i smatraće ga „uglavnom svojim dnevnikom”, te ga preporučuje svojim pristalicama da ga tako i prime.⁶¹

Načelna saglasnost o programskim pitanjima nije, međutim, približila gledišta dve stranke o zajedničkoj parlamentarnoj akciji.

⁶¹ Up: Saopštenje Glavnog odbora Republikanske stranke o slanju delegacije (od 16. II 1921, *Republika*, 21. II 1921) — i saopštenje HRSS koje je izašlo pod nazivom S. Radić, Sporazum Hrvatske republikanske većine i Srbske republikanske stranke, Slobodni dom, 16. II 1921, 1—2.

Insistiranje srpskih republikanaca da HRSS uđe u Skupštinu i da se ovde povede „udruženim snagama” borba za rušenju monarhije, Radić nije prihvatio, izgovarajući se da bi to značilo „odustajanje od njihovih zahteva”. Morali su se pomiriti sa tom činjenicom i prihvatići da HRSS ima potpuno odrešene ruke kako u pogledu određivanja svoje taktike, tako i u pogledu odluke hoće li i kada doći u Ustavotvornu skupštinu.⁶²

Kontakti između predstavnika dveju stranaka su nastavljeni razgovorima opunomoćenih delegata jedne i druge strane i u Beogradu i Zagrebu. U propagandnoj aktivnosti preko štampe isticana je istovetnost gledišta u pitanjima državnog uređenja, a takva propaganda mogla je povoljno uticati na nacionalno zbližavanje Srba i Hrvata. Sam Radić je ocenio prvi sastanak delegata HRSS i Republikanske stranke kao „prvi ozbiljan i iskren pokušaj zbliženja Srba i Hrvata”, a vođ republikanaca uputio je apel srpskom javnom mnenju ukazujući na činjenicu da se državno jedinstvo ne može postignuti bez Hrvata i Slovenaca; baza za to je poštovanje njihove volje.⁶³

U toku ustavne borbe Radić je demantovao da bi prihvatio monarhiju ukoliko srbijanske stranke prihvate federalističko državno uređenje prema projektu Narodnog kluba (Hrvatske zajednice). Ovaj demant uputio je lično u pismu upućenom srpskim republikanicima, uveravajući još jednom da HRSS „ima neograničeno povjerenje prema republikanskoj Srbiji te republikanska Hrvatska republikanskoj Srbiji pristupa bez ikakve rezerve, dok naprotiv pred monarhističkom Srbijom ne može se dovoljno osigurati i dosta ušančiti. Republikanska Hrvatska, dakle, uopće republikanska zastupnička većina banske Hrvatske napose, jedna je cjelina sa republikanskim Srbijom, ne samo sa međunarodnog, nego i sa narodnoga jugoslovenskog stanovišta”.⁶⁴

Donošenje Vidovdanskog ustava, koji je ozakonio monarhiju i centralizam, nepovoljno se odrazilo na dalju saradnju između srpskih i hrvatskih republikanaca. Prvaci Republikanske stranke uputili su kritike HRSS zato što je ova svojom apstinencijom i pasivnošću dosta učinila da do takvog stanja dođe.

S druge strane, HRSS menja taktiku: da bi se uspešno suprotstavila srpskim građanskim strankama na vlasti, Radić stvara

⁶² Izlaganje D. Ikonića na zboru Republikanske stranke o rezultatima razgovora u Zagrebu, (Republika, 23. II 1921); S. Radić, Sporazum Hrvatske republikanske većine i Srpske republikanske stranke, Slobodni dom, 16. II 1921, L.”.

⁶³ Saopštenje Glavnog odbora Republikanske stranke (Republika, 16. II 1921); Lj. Stojanović, *Srbijanskim političarima i srbijanskom javnom mišljenju*, Republika, 19. II 1921, 1.

⁶⁴ Tekst Radićevog pisma od 16. III 1921. objavila je u celini Republika, 29. VI 1922, 1—2.

Hrvatski blok nastojeći da sa tih pozicija prinudi režim da prihvati njegove zahteve, tim pre što se i u isto vreme vrši pritisak među srpskim monarhističkim strankama, posle donošenja ustava, pokazuju znaci raslojavanja i elastičniji stav u pogledu kompromisa sa hrvatskom i slovenačkom opozicijom. Radić tada misli da bi se mogao postići sporazum sa srbijanskim strankama na bazi konfederalne između republikanske Hrvatske i monarhističke Srbije.

Između vođstva HRSS i Republikanske stranke odnosi su postepeno hladili, ali se obe stranke, iz taktičkih razloga, još ne odriču dalje saradnje. Radić je prebacivao srpskim republikancima da imaju tendencije da se prošire i izvan Srbije i da vrše pritisak na Hrvate da se odreknu svog zahteva za konferencijom i pacifističke taktike.⁶⁵ Upravo kada je bila u toku akcija vođstva HRSS — slanje „memoranduma“ Međunarodnoj konferenciji u Đenovi, početkom februara 1922 — Radić je prihvatio ponudu za jedan sastanak radi razgovora o zajedničkom radu, akceptirajući i bazu mogućeg sporazuma — predlog republikanaca o „Jugoslovenskoj federalativnoj republici“. Oba stranačka vođstva sastala su se 4. marta 1922. u Slavonskom Brodu, ali razgovorima nije prisustvovao Radić, koji se izgovorio porodičnim razlozima.⁶⁶

Vođi srpskih republikanaca je zatim u pismu upućenom Radiću ponovio osnovne ideje iz programa Stranke o državnom uređenju Jugoslavije, podvlačeći posebno:

- a) da treba izvojevati republikanski oblik vladavine, kao jedini mogući oblik „državnog jedinstva“ u tadašnjim prilikama, u kome se jedino može organizovati vladavina naroda samim sobom, pomoću kojeg se jedino isključuje mogućnost prevlasti (hegemonije) bilo koga;
- b) da treba širiti ideju jugoslovenstva kao oblik „narodne solidarnosti koji će potvrditi sveto pravo na život i razvijanje i neće uništavati ni srpstvo, ni hrvatstvo, ni slovenstvo“;

⁶⁵ „Srbski političari, bili oni monarhisti ili republikanci, spadali oni u ma koju stranku gledaju svoj spas u državnom jedinstvu — a to znači u jedinstvu srpstva“. (Dr Ante Adžija, Stjepan Radić i srbijanski republikanci, Slobodni dom, 30. VII 1922, 4—5.)

⁶⁶ Tekst pisma S. Radića Glavnom odboru Jugoslovenske republikanske stranke od 6. II 1922. objavljuje *Republika* 29. VI 1922, 1—2. Radić je 12. marta 1922. ponovo uputio pismo J. Prodanoviću u kome poziva predstavnike Republikanske stranke na nov sastanak u Zagrebu „da ljudski i bratski raspredamo čitav naš narodni i državni problem tako, da iz njega izađe zajednička orijentacija i zajednička naša fronta u izgradnji zajedničkog doma u ovim ovako teškim stečenim granicama“.

Gradilište je tu, a graditelji: narod hrvatski i narod srpski. Budimo najprije ljudi, onda republikanci, a tek onda Hrvati i Srbi i sve će biti dobro“. Tekst pisma *Republika*, 29. VI 1922, 1—2.

c) da treba širiti ideju solidarnosti, jer ostvareni solidarizam u međunarodnim okvirima znači osiguranje mira, a u nacionalnim okvirima obezbeđenje nacionalne pravde.⁶⁷

Radić je ovaj Stojanovićev predlog pozitivno ocenio sa aspekta nacionalne politike. Prvo, što se u njemu „realno računa sa Srbinima, Hrvatima i Slovencima, kao sa tri naroda i da jugoslovenstvo posve pravilno shvaća kao višu narodnu tvorbu, koje i hrvatstvo i slovenstvo i srbstvo ne samo ne slabi, nego ga razvija i učvršćuje“. Drugo, što se federalizam gradi na jačanju federalnih jedinica, jer po shvatanju Radića, koji je nagnjao konfederalizmu, taj predlog, što se tiče izbora zajedničkih državnih poslova, sasvim je u duhu Ženevske konferencije i njenih zaključaka od 12. novembra 1918. godine: vojska je zajednička samo ukoliko se tiče zajedničke odbrane prema inostranstvu, a finansije su zajedničke samo za zajedničke poslove. Radić, međutim, zamera Stojanoviću što još uvek govori o „državnom jedinstvu“ — „kao da je glavna vrijednost državnog shvaćanja u njegovoj teritorijalnoj širini, a ne u njegovoj socijalnoj dubini“, a otkriva i tendencije Republikanske stranke da se hoće „protegnuti i na hrvatski narod“, što se protivi njegovom gledištu da dva naroda mogu imati dva politička pravca, a niškako jednu stranku.⁶⁸

Poslednji apel za saradnju uputio je Glavni odbor Republikanske stranke 28. juna 1922. u proglasu „Hrvatskim republikanicima“. U njemu se pokušavaju izglađiti neki raniji nesporazumi, tumačenjem da se stavovi republikanaca o jugoslovenskoj federaciji temelje na principu švajcarske federacije, gde su tri različita naroda. Za ostvarenje takvog državnog uređenja potreban je „jedan snažan republikanski front“, koju bi trebalo da sačinjavaju Republikanska stranka i HRSS. „Mi ne vidimo da ima kakve bitne razlike između naših pogleda i ideja HRSS. Ako ih ima one su sitne i sporedne. A da li je korisno, da li je pametno da danas kad se dve najveće monarhističke stranke koaliraju da održe ovaj nasilnički režim, da republikanci vode borbu izmedju sebe.“⁶⁹

Radićev zaokret i približavanje srpskim monarhističkim strankama pokopao je sve nade u mogućnost stvaranja jednog republikanskog fronta. U drugoj polovini 1922. HRSS je u intenzivnim pregovorima s predstavnicima Demokratske stranke, a od proleća 1923. u pregovorima sa Radikalnom strankom (Markov protokol). Kada su početkom 1924. predstavnici HRSS prvi put stupili u Skupštinu, to nisu učinili da bi srušili monarhiju već da se sa njom nagode. Ta politika saradnje sa srpskim građanskim strankama re-

⁶⁷ Tekst programa u pismu Lj. Stojanoviću od 20. III 1922, *Republika*, 26. III 1922.

⁶⁸ Srbjanski republikanci i HRSS, Slobodni dom, 27. III 1922, 3—4.
⁶⁹ *Republika*, 29. VI 1922, L. „Hrvatskim republikanicima“.

zultirala je u sporazumu sa radikalima o učešću u vladi od jula 1925. godine.

Srpski republikanci primili su ovakav politički zaokret HRSS kao veliki gubitak za ostvarenje svojih programskih ciljeva. Oštro je kritikovana HRSS što je i u interesu dobijanja nekih mrvica vlasti postala najamnik sprskom režimu i tako svojom preorientacijom najviše doprinela održavanju monarhije. Radiću je zamerano i na ranijim velikohrvatskim pretenzijama, jer je želeo nezavisnu Hrvatsku u konfederaciji sa Srbijom. Pod Hrvatskom je zamišljao ne samo Slavoniju i Dalmaciju već i Bosnu i Hercegovinu, a poka-zivao je pretenzije i prema Makedoniji i Crnoj Gori.⁷⁰

Uprkos tome što je ostala gotovo jedina građanska stranka koja se borila za republiku i federaciju, Republikanska stranka nije napustila te svoje zahteve, već ih je još jače precizirala u svom programu. S druge strane, srpske republikance je to sve više upućivalo na traženje veće podrške revolucionarnih elemenata, koje je predstavljala KPJ.

⁷⁰ J. Prodanović, *Istina o Radiću, Republika*, 16. VIII 1923, 1, J. Prodanović, Snaga bez očiju, Nova Evropa, knj. XI, br. 12, 21. IV 1925, 382.

Branislav Gligorijević

SUMMARY

THE STATE AND THE SOCIAL SYSTEM OF YUGOSLAVIA FROM THE VIEWPOINTS OF SERBIAN REPUBLICANS (1919—1925)

Basing his work on the written sources — the legacy of the leading figures of the Republican Party, the author presented their attitudes toward principal matters concerning the State and the Social System of Yugoslavia. The viewpoints of the Republicans had political importance, first of all because their leading characters were the acknowledged intellectuals: academicians (Dr Ljuba Stojanović, Dr Jovan Žujović), men of science (Dr Branislav Petrović, Dr Mihailo Ilić), and both the old and the young generation of outstanding writers (Jaša Prodanović, Milan Bogdanović, Stanislav Vinaver).

Serbian Republicans, politically acting as radical opposition to the established political system based on monarchy and centralism, made their political programme, its main items being: the republican form of governing and federal State System of Yugoslavia. They achieved this programme gradually by the criticisms of hegemony position of Serbian bourgeoisie and by comprehension of differing interests of each Yugoslav nationality.

Their economic-social programme, based on demands for reducing private property and making means of production a public property, seemed very interesting. Serbian Republicans saw the liberation of workers from hired labor in uniting of all workers and establishing „factories-cooperatives” which they would own together.

Republicans preferred the legal fight and reforms to revolution as means of realization of their programme. They did not reject revolution, but they realized that revolution was not the way to win against the monarchy. After the unsuccessful cooperation with Radić's Croatian Republican Peasant's Party, Serbian Republicans became closer in their viewpoints to the Communist Party of Yugoslavia which was trying at the time to realize the legal forms of its activity.

MILAN VESOVIĆ

Viši naučni saradnik
Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marks-a i Engelsa 11

IZDAVAČKA ZADRUGA INOSTRANIH RADNIKA
U SSSR-u 1931-1945.

Originalni naučni rad

334

Posle pobeđe oktobarske revolucije, u Sovjetskoj Rusiji živeo je i radio veći broj Jugoslovena. To su, pre svega, bili učesnici Oktobra i građanskog rata; potom politički emigranti iz Jugoslavije, Evrope i Amerike; članovi Komunističke partije Jugoslavije koji su se školovali u Međunarodnoj lenjinskoj školi, Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ) i drugim univerzitetima; kao i članovi rukovodstva Partije i oni koji su bili na radu u raznim forumima međunarodnih komunističkih organizacija. Pored ostalog, oni su se bavili i izdavačkom delatnošću na srpsko-hrvatskom i slovenačkom jeziku, koja je bila namenjena kako našoj političkoj emigraciji u SSSR-u i drugim zemljama tako i potrebama revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji. Zbog toga ćemo se u uvodnom delu osvrnuti na ovu njihovu aktivnost od 1918. do početka 30-tih godina, a zatim iscrpljivo analizirati i prikazati osnivanje i rad jugoslovenske sekcije (redakcije) Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR-u, posebno za period od 1931. do 1941. godine. U Moskvi nismo dobili arhivu Zadruge, pa smo rekonstrukciju njenog rada izvršili na osnovu pojedinih dokumenata sačuvanih u Arhivu CK SKJ, sećanja i literature. Većinu izdanja Izdavačke zadruge pronašli smo u tri moskovske biblioteke: Biblioteci Instituta marksizma-lenjinizma, Biblioteci Akademije društvenih nauka i Državnoj biblioteci SSSR-a „Vladimir Ilič Lenjin“. Osim toga, više knjiga ove Zadruge poseduju Institut za savremenu istoriju u Beogradu, Istoriski arhiv CK SK Slovenije i Narodna i univerzitetna knjižnica u Ljubljani. Radi rasterećenja teksta od mnogobrojnih bibliografskih podataka, u prilogu smo dali popis izdanja jugoslovenske sekcije ove Zadruge iz prvog perioda njenog delovanja (do 1941), sa lokacijama za svaku knjigu.

U Sovjetskoj Rusiji je od 1917. do 1922. godine izlazilo oko 200 listova i časopisa izdavnih od strane revolucionara internacionalista — učesnika oktobarske revolucije i građanskog rata. Ova periodika objavljivana je na više od 15 jezika. Posle pobeđe Ok-

tobra mnogobrojni Jugosloveni koji su se našli u Sovjetskoj Rusiji počeli su se politički organizovati i izdavati listove, knjige, brošure, letke i plakate. Oni su imali dosta razvijenu izdavačku delatnost u periodu od 1918. do 1921. godine. Prvi list na srpskohrvatskom jeziku izlazio je u Petrogradu (Lenjingradu) od januara do marta 1918. pod naslovom »Zemlja i sloboda — Земля и воля», kao organ jugoslovenskog odjeljenja Narodnog komesarijata inostranih poslova. Glavni urednik ovog lista bio je Mijo Radošević, a njegov zamenik Uroš Čonkić. Početkom 1918. pokrenut je u Kijevu list „Jugoslovjanski revolucioner”, organ Jugoslovenskog revolucionarnog saveza. List nije bio revolucionarne, komunističke orijentacije. Izlazio je vrlo kratko vreme pod uredništvom Stjepana Landikušića.

Središte političkog rada Jugoslovena u Sovjetskoj Rusiji u proleće 1918. bilo je u Moskvi, gde je sredinom maja osnovana Jugoslovenska komunistička grupa pri Ruskoj komunističkoj partiji-boljševika (RKP(b)). Jugoslovenski revolucionari su u Moskvi od 6. aprila do 14. maja 1918. izdali šest brojeva lista „Revolucija”, koji od 8. juna te godine do sredine januara 1919. izlazi pod imenom »Всемирная революция», kao organ Jugoslovenske grupe RKP(b). List od početka 1919. opet menja naziv, odnosno postaje „Svjetska revolucija”. Prvi urednici ovog lista bili su Ivan Ferenčak, Stjepan Marković i Vukašin Marković. Od septembra 1918. urednik slovenačkog dela lista je Dragotin Godina, a u oktobru iste godine urednici postaju Lazar Vučićević (za srpskohrvatski) i Ivan Vuk (za slovenački deo). Posle odlaska velikog dela jugoslovenskih komunista iz Sovjetske Rusije krajem 1918. i početkom 1919. list se u leto (11. jula) 1919. gasi. Tokom 1920. u Sovjetskoj Rusiji pojavila su se još dva jugoslovenska lista: „Komuna” u Irkutsku (mart—maj), kao organ Jugoslovenske sekcijske pri Gubernijskom komitetu RKP(b), i sa trojnim naslovom „Crveni barjak — Crvena zastava — Rdeči prapor” u Taškentu (maj—novembar), kao organ Jugoslovenske sekcijske pri Gradskom komitetu RKP(b). Prvi urednik „Komune” bio je Vilko Marion, a zatim Josip Pavišić-Verin, dok je glavni urednik „Crvenog barjaka” bio Ivan Vuk. Bilo je internacionalnih listova koji su imali rubrike sa člancima na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku, a koje su uređivali Jugosloveni. Među ovim su bili: „Internacionalist”, „La Commune”, „III International” i „Svoboda narodov”.¹

Od 1918. do 1921. u Sovjetskoj Rusiji izdato je i 65 knjiga i

¹ Detaljnije o štampi Jugoslovena u Sovjetskoj Rusiji vid.: Bogumil Hrabak, Propaganda putem štampe Jugoslovena komunista u Sovjetskoj Republici 1918—1921, Istoriski zapisi, 1967, 4, str. 661—712; France Klopčić, Gradivo komunističnega tiska v Sovjetski Rusiji v letih 1918—1921, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968—1969, 1—2, str. 1—11 (prilog); Ivan Očak, U borbi za ideje Oktobra, Zagreb, 1976, str. 26—27, 31, 73—79 i dr.

brošura na srpskohrvatskom (24 cirilicom i 28 latinicom) i slovenačkom jeziku (13). Od ukupnog broja knjiga jugoslovenski revolucionari su izdali 58, a 7 je publikovao Izvršni odbor Komunističke internacionale. Bili su to pre svega radovi sovjetskih autora i poznatih ličnosti međunarodnog radničkog pokreta: V. I. Lenjina, V. M. Fričea, N. Buharina, B. Kuna, L. Trockog, K. Libknehta, G. Zinovjeva, K. Cetkina, P. Lafarga, L. Kamenjeva i drugih. Najviše je objavljeno Lenjinovih brošura (8 izdanja), koje su istovremeno bila njegova prva posebna izdanja na našim jezicima. Od jugoslovenskih autora objavljene su tri brošure Dragotina Godine i jedna L. Petrovića. Najveći broj ovih izdanja pojavio se u drugoj polovini 1918, dok ih je u 1919. znatno manje, da bi se u 1920. ponovo povećao intenzitet izdavanja ovih publikacija. Njihovi tiraži kretali su se od 1.000 do 30.000 primeraka, ali treba istaći da je većina knjiga i brošura štampana u dosta visokom tiražu.²

Značaj ovih izdanja je višestruk. Najpre u tome što su se mnogi Jugosloveni prvi put na pristupačan način upoznavali s marxističkim pogledima na razna aktuelna društvena i politička pitanja, s programom komunista i Komunističke internacionale, s iskustvima boljševika i tekvinama Oktobra. Pomenuta izdanja slata su i donošena u Jugoslaviju i rasprostirana među proletarijatom, te su se i na taj način naši radnici u zemlji neposredno upoznavali s revolucionarnim štivom.

KPJ je od samog nastanka (aprila 1919) razvila dosta bogatu izdavačku delatnost, koja je posebno bila intenzivna u prvim godinama njenog postojanja, u periodu tzv. legalne delatnosti. Posle zabrane rada KPJ Obznanom (decembra 1920) i Zakonom o zaštiti države (avgusta 1921), partijska izdavačka delatnost u Kraljevini SHS stagnira i prenosi se u inostranstvo, pre svega u Beč. Od 1925.

² O tome više: B. Hrabak, n.n. 661—712; F. Klopčić, n.n. 1—11; F. Klopčić je u svojoj bibliografiji registrovao 65 knjiga i brošura koje su izdali Jugosloveni u Sovjetskoj Rusiji. Najveći broj ovih izdanja čuva se u Jugoslaviji. Međutim, Klopčić je de visu obradio samo knjige koje se čuvaju u Istoriskom arhivu CK SK Slovenije i Biblioteci Akademije društvenih nauka pri CK KPSS u Moskvi (ukupno 37), dok je za 28 knjiga bibliografske podatke preuzeo iz dokumenata iako se još 18 knjiga nalazi u Jugoslaviji. (U Biblioteci Instituta za savremenu istoriju u Beogradu postoji 37 ovih izdanja, od kojih Klopčić 15 nije video, zatim nije video dve koje se čuvaju u Arhivu CK SKJ i jednu koju posedeće Biblioteka Instituta društvenih nauka u Beogradu.) To znači da su za 18 knjiga, koje postoje u zemlji, izostali kompletни bibliografski podaci i lokacije. Prema tome, za sada ostaju nepoznate lokacije, a samim tim i celokupni bibliografski opis za samo 10 knjiga, dok je 55 viđeno.

sve je razvijenije ilegalno izdavanje i u zemlji i inostranstvu.

Po ovlašćenju CK KPJ, u Moskvi je krajem 1926. formirana od jugoslovenskih političkih emigranata Inicijativna grupa za podupiranje (potporu) štampe KPJ na čelu sa Bracanom Bracanovićem. Ona je okupila Jugoslovene koji su se nalazili u Moskvi i prikupljala novčanu pomoć za izdavanje štampe i literature KPJ, a u prvom redu za redovno izlaženje „Klasne borbe”. Da bi se obezbedila veća sredstva, Inicijativna grupa je uputila cirkularno pismo svim Jugoslovenima na teritoriji SSSR-a s predlogom: „1 da izaberu povjerenike, koji će stajati u trajnoj i sistematskoj vezi sa Inicijativnom grupom u Moskvi; 2) da po primjeru moskovskih drugova odrede stalni mesečni prinos”, a Inicijativna grupa će im redovno slati partijsku literaturu i listove, kako je učinila i uz ovo pismo. Akcije ove grupe imale su dosta uspeha, što se najbolje može videti iz samog časopisa „Klasna borba”, koji je objavljivao izveštaje o sakupljenim dobrovoljnim prilozima.³

Posle obezbeđenja materijalnih sredstava i svih drugih neophodnih uslova časopise „Klasna borba” je, po svoj prilici, pokrenut u Moskvi, decembra 1926. kao organ KPJ (sekcije Komunističke internacionale). Prvi urednik časopisa bio je Filip Filipović. Kasnije je izdavan u Beču, da bi od sredine 1932. ponovo pripreman i izdavan u Moskvi.⁴ Ovde je izlazio do juna 1934, kada se pojavio dvobroj (25—26) za maj—jun te godine. U njegovoj redakciji tada su bili Vojislav i Grgur Vujović, Kamilo Hrvatin i Filip Filipović. Nakon tri godine, sedište časopisa premešteno je u Pariz, gde se juna 1937. pojavio još jedan njegov dvobroj.⁵

Radi uspostavljanja i održavanja veza među Jugoslovenima u svetu, KPJ je, pored ostalog, u decembru 1932. u Moskvi pokrenula „Bilten” s podnaslovom „Informacioni list revolucionarne emigracije u SSSR-u”. Od početka 1935. ovaj podnaslov se menja u „Informacioni list Jugoslovenske sekcije Kluba politemigranata u Moskvi”, a krajem iste godine u poslednjem, decembarskom broju njegov naziv je „Informacioni list radnika iz Jugoslavije u SSSR-u”. Odgovorni urednici „Biltena” bili su Svetislav Đorđević (I. V. Lopačev), Grgur Vujović (Mitrović), Labud Kusovac (Obarov), Karlo Mrazović (N. F. Guber) i Vilim Horvaj (S. A. Švarcman).

³ Milan Vesović, Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca 1918—1929, Beograd, 1979, str. 181—182.

⁴ Arhiv CK SKJ (dalje: A-CK SKJ), fond Komunističke internationale (dalje: KI), 1939/9, Pismo Somera [Milana Gorkića] — Gregoru Mitroviću [Grguru Vujoviću], 24. I 1933.

⁵ Više o ovom časopisu vid.: Slavoljub Cvetković, Predgovor, Klasna borba, Reprint izdanje, knj. 1, Beograd, 1984, str. V—XV; Nadežda Jovanović, „Klasna borba”, teoretski časopis KPJ (1926—1934, 1937), Prilozi za istoriju socijalizma, 1970, 7, str. 495—515.

Najduže je urednik bio Sv. Đorđević, dok se ostali javljaju samo na po jednom (sačuvanom) broju. List je donosio uglavnom informacije iz sovjetske štampe; napise o životu i radu jugoslovenske političke emigracije u SSSR-u i drugim zemljama; članke o političkim, privrednim i kulturnim zbivanjima u SSSR-u; kao i niz priloga o političkoj i ekonomskoj situaciji u Jugoslaviji, revolucionarnom i antifašističkom pokretu, radu Partije, belom teroru itd. „Bilten”, dakle, nije bio samo usredsređen na tematiku rada političke emigracije u SSSR-u, već se bavio širom problematikom. Otuda se i njegova rasprostranjenost nije ograničavala samo na SSSR; upućivan je i u SAD, Kanadu, Australiju, Argentinu i pojedine evropske zemlje, a razume se i u Jugoslaviju. Pa, ipak, njegov tiraž bio je relativno mali, 300 do 350 primeraka. Štampao se u štampariji KUNMZ-a. Sredstva za njegovo izdavanje obezbeđivana su pretežno od dobrovoljnih priloga naših emigranata. Oni su istovremeno bili njegovi saradnici i dopisnici. „Bilten” je, pored ostalog, služio za vežbanje jugoslovenskim studentima novinarstva u Moskvi, koji su pomagali u njegovom redigovanju i uređivanju.⁶

„Bilten” je trebalo da izlazi jedanput mesečno, ali je objavljen dvomesecno — najčešće kao dvobroj. Na kraju, treba reći da njegov komplet ne postoji u zemlji, a u Moskvi nismo uspeli da ga nađemo. Zato i ne znamo koliko se ukupno pojavilo njegovih brojeva. Prema našoj rekonstrukciji, prvi broj se pojavio u decembru 1932. a poslednji u decembru 1935⁷, mada neki pomeraju njegov vek do 1937.⁸ Međutim, najverovatnije je obustavljen krajem 1935, jer je u ovo vreme rasformiran i Klub jugoslovenskih emigranata u SSSR-u.

Pored ovog „Biltena”, u Moskvi je 1934. objavljen i jedan dvo-broj (1—2) časopisa na slovenačkom jeziku „Rdeča zvezda” za jun—jul, na 79 strana sa veoma bogatim sadržajem.⁹ Urednik ovog

⁶ A-CK SKJ, KI 1932/178, Pismo Gr[igura Vujovića] — Someru [M. Gorkiću], 17. XII 1932; A-CK SKJ, KI, 1934/307, Pismo bivše uprave Kluba i(part.) predstavništva u Moskvi — Jugoslovenskim emigrantima u Rusiji (1934).

⁷ U Institutu za savremenu istoriju u Beogradu (dalje ISI), čuvaju se sledeći brojevi „Biltena”: br. 3 za mart i br. 4. za april 1933; br. 7—8 za novembar—decembar 1934; br. 1—2 za januar—februar, br. 3—4 za april—maj; br. 5. za junij, br. 6. za juli, br. 7—8 za avgust—septembar, br. 9 za oktobar i br. 10 za decembar 1935.

⁸ Josip Broz Tito, Sabrana djela 3, Beograd, 1977, str. 249. (napomena Pere Damjanovića); Ivan Očak u knjizi o V. Copicu „Vojnik revolucije”, Zagreb, 1980, (str. 222, 252, 253) piše da je „Bilten” izlazio od 1933. do 1935. godine.

⁹ Iz sadržaja: „Izjava komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Austrije o slovenskem vprašanju. — XIII plenum IO KI in naloge Komunistične stranke Jugoslavije. — 15 let Komunistične internacionale. — Kongres velikih zmag. — Boj proti fašistični nevarnosti v Sloveniji in njenim vzrokom.

dvobroja časopisa bio je Dragotin Gustinčič.¹⁰

U Moskvi je bilo i drugih izdanja KPJ na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku (više knjiga i brošura, jedno vreme „Mladi lenjinist” i dr.), ali u ovom radu sve to ne možemo iscrpsti, pa ćemo se dalje zadržati samo na izdanjima koja nose naznaku Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR-u.

* * *

Kao sekcija Komunističke internacionale, KPJ je i u svojoj izdavačkoj delatnosti morala da poštuje njene odluke i preporuke. Ona je, na primer, bila obavezna da štampa odluke kongresa KI i Izvršnog komiteta KI, što je dobrom delom i uspevala.¹¹ Pitanjem propagande i izdavaštva Kominterne se posebno bavila na svom Petom kongresu (1924), kada su usvojene „Teze o propagandnoj aktivnosti KI i njenih sekacija”. U njima su, pored ostalog, kao najpreči konkretni zadaci KI na planu centralnog rukovođenja istaknuti: „b) Izmena i dopuna izdavačke delatnosti KI s ciljem snabdevanja partija, osim aktuelnom političkom literaturom, i teorijskom i propagandnom literaturom. Izdavanje najvažnijih Marksotih, Engelsovitih i Lenjinovih dela, stvaranje popularne literature, udžbenika i primičnika o osnovnim pitanjima komunističkog programa i komunističke taktkike i organizacije. c) Izdavanje propagandnog časopisa u svrhu obrazovanja partijskih funkcionera, pre svega propagandista . . .”¹²

Kominterna nije samo davala direktive, već je i materijalno pomagala svoje sekcije, posebno za propagandni rad, a preduzimala je i konkretne mere. Jedna od takvih mera bila je osnivanje izdavačkog preduzeća za strane radnike u SSSR-u, koje početkom 30-tih godina razvija izuzetno bogatu izdavačku delatnost.

Na inicijativu Komunističke internacionale, u Moskvi je 1931. osnovana Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u, koja od 1939. menja naziv u Izdavačka zadruga literature na inostranim

— Nevarna zmota. — Fašistični plebičci v Italiji. — Boj za enotno KSJ med slovenskim proletariatom (Ob petnaisletnici KSJ). — Riccione in slovensko narodno vprašanje. *Proleterska književnost*. (Iz Sovjetske zveze). *Kronika . . .*. (Časopis se čuva u Zgodovinskem arhivu CK ZK Slovenije).

¹⁰ Prema zabelešci u kartoteci u Zgodovinskem arhivu CK ZKS. Podatke o uredniku dao je France Klopčić na osnovu izjave Ivana Regenta i D. Gustinčića.

¹¹ Više o tome vid.: Žarko Protić, Dokumenti i materijali Kominterne objavljeni u Jugoslaviji između dva rata, Međunarodni radnički pokret, 1984, 1—2, str. 156—166.

¹² Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa, knj. 7. Peti kongres KI, Gornji Milanovac, 1982, str. 974.

jezicima. Zadruga je imala zadatku da izdaje političku literaturu na više jezika sveta. Ova izdanja bila su namenjena, u prvom redu, radnicima i revolucionarima iz raznih zemalja koji su se nalazili u SSSR-u, ali i onim koji su živeli u svojim zemljama ili, pak, kao ekonomski emigranti u kapitalističkim zemljama.

Jugoslovenska sekcija (redakcija) ove Zadruge počela je sa radom u prvoj polovini 1932. Rad sekcijske je intenziviran sredinom iste godine kada je za njenog rukovodioca (načelnika) određen Ivan Regent (Mateo), koji je do tada radio u Sekretarijatu Međunarodne crvene pomoći u Moskvi. Na dužnosti rukovodioca jugoslovenske sekcijske Zadruge, Regent je ostao sve do napada Nemačke na SSSR (22. juna 1941), kada je prešao na rad u Sveslovenski komitet u Moskvi kao predstavnik Slovenaca. Regent je, pored dužnosti načelnika jugoslovenske sekcijske, radio i kao urednik (redaktor) za knjige koje su štampane na slovenačkom jeziku.¹³ Urednik za knjige prevođene na srpskohrvatski jezik najpre je bio dr Veljko Ribar (Dobrovoljski), koji je na ovu dužnost došao u letu (juna ili jula) 1932. i redaktorske poslove obavljao sve do pred kraj 1936.¹⁴ Potom je redaktor i prevodilac za srpskohrvatska izdanja bio Nikola Petrović (novembar 1936 — novembar 1937),¹⁵ i, konačno, Josip Kopinić 1938—1940.¹⁶ Na izdanjima ove Zadruge, svakako iz konspirativnih razloga, nisu navođeni ni urednici, ni prevodioци, ni tiraži i drugo, te o njima znamo samo iz malobrojnih dostupnih dokumenata i pojedinih sećanja. Kao mesto izdanja na svim knjigama sve do 1939. uporedno je navođeno: Moskva—Lenjingrad a zatim samo Moskva. Na slovenački jezik literaturu su prevodili: France Klopčić, Aleš Bebler, Dragotin Gustinčić (svi prevodi Lenjina i Staljina prošli su kroz Gustinčićeve ruke), inž. Fernjančić, Anica Lokar i drugi. Prevodioци na srpskohrvatski jezik bili su Rodoljub Čolaković, Božidar Maslarić, Radomir Vujović, Labud Kušovac, Simo Miljuš i njegova žena Zora Miljuš, Sima Marković, Košta Novaković, Rudolf Hercigonja, Rajko Jovanović, Josip Šain, Kamilo Horvat, Vladimir Čopić, Josip Broz Tito i drugi.¹⁷ U Zad-

¹³ Ivan Regent, Spomini, Ljubljana, 1967, str. 211—217.

¹⁴ Isto, str. 213; A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR-R/7, Autobiografija Veljka Ribara.

¹⁵ A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR-P/10, Anketni list Nikole Petrovića.

¹⁶ A-CK SKJ, CK KPJ 1945/148, Autobiografija Josipa Kopinića (Vokšina); Venceslav Cenčić, Enigma Kopinić, I, Beograd, 1983, str. 95.

¹⁷ I. Regent, Spomini, str. 213; F. Klopčić, Desetletja preiskušenj, Ljubljana, 1980, str. 471 i 604; A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR-6/8, Autobiografija D. Gustinčića; Aleš Bebler, Kako sam hitao, Beograd, 1983, str. 56; Rodoljub Čolaković, Kazivanje o jednom pokolenju, II, Sarajevo, 1968, str. 104—105; J. B. Tito, Sabrana djela, 4, Beograd, 1977, str. 299; Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: A-IZDG), Zbirka Ivana Regenta, fasc. II, Dobrovoljski [Veljko Ribar]: Izveštaj o radu srpskoj[rvatske] sekcijske „Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR“ nacionalnoj redakciji

ruzi su radili i Đuro Cvijić,¹⁸ Valerija Cvijić¹⁹ (žena Stjepana Cvijića), Svetislav Đorđević,²⁰ Đuro Salaj,²¹ Jovanka Horvatin (Graber),²² Terezija Vajnberger (Maslova)²³ i drugi. Zadruga je krajem 1941. evakuisana iz Moskve, kada su iz nje povučene i druge slične institucije.

Prevođenje literature započelo je istovremeno sa formiranjem jugoslovenske sekcije, u prvoj polovini 1932., a prve knjige u izdanju Izdavačke zadruge na našim jezicima pojavile su se u 1933. godini. Zapravo je već početkom ove godine objavljeno sedam knjiga na srpskohrvatskom jeziku, iako je prema prvobitnom planu trebalo da se pojave najkasnije do 7. novembra 1932., nekoliko ih je bilo u toku štampanja, a više ih je bilo samo prevedeno. Prevodilac Marks-Engelsovog „Komunističkog manifesta” Ivan Miler (Ozren) zakasnio je sa prevodom, ali nije bio završen ni novi predgovor od strane Kominterne. Uzroci kašnjenja izlaska knjiga iz štampe bile su, osim sporosti prevodilaca, i razne teškoće tehničke prirode, ali se ocenjivalo da je tome doprinela i loše organizacije rada redakcije. Zbog toga je predlagano razdvajanje administrativnih od redakcijskih poslova, s tim da se ovim prvim bavi isključivo uprava Izdavačke zadruge.²⁴

U 1933. godini upućen je proglaš „Drugovima Hrvatima, Srbinima i Slovincima u Sovjetskom Savezu” u kome je sadržan program rada jugoslovenske sekcije. U njemu se ističe da je „Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u organizovala jugoslovensku sekciju, koja priređuje i izdaje za sve drugove Hrvate i Srbe, a također i Slovence u SSSR-u literaturu na njihovom maternjem jeziku. Izdaju se u prvom redu „Izabrana dela” V. I. Lenjina u 12 knjiga, zatim dela Marks-a, Engelsa i Staljina, najvižnije odluke Komunističke internacionale, Svesavezne kom[unističke] partije (boljševika), a po mogućnosti i druga literatura”. Potom je nagla-

i partijskom aktivu saradnika nac[ionalne] redakcije (za sednicu 10. V 1933).

¹⁸ I. Očak, Braća Cvijić, Zagreb, 1982, str. 460.

¹⁹ J. B. Tito, Sabrana djela, 3, str. 286.

²⁰ A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR-Dj/2, Autobiografija Svetislava Đorđevića.

²¹ Božidar Maslarić, Moskva—Madrid—Moskva, Zagreb, 1952, st. 101.

²² A-IZDG, Zbirka Ivana Regenta, fasc. II, Dobrovoljski [V. Ribar]: Izveštaj o radu s[rpsko]h[rvatske] sekcije „Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR” nacionalnoj redakciji i partijskom aktivu saradnika nac[ionalne] redakcije (za sednicu 10. V 1933). J. Horvatin je jedno vreme bila vršilac dužnosti urednika srpskohrvatske redakcije.

²³ A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR-V/1, Anketni list Terezije Vajnberger.

²⁴ A-IZDG, Zbirka Ivana Regenta, fasc. II, Dobrovoljski [Veljko Ribar]: Izveštaj o radu s[rpsko]h[rvatske] redakcije „Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR” nacionalnoj redakciji i partijskom aktivu saradnika nac[ionalne] redakcije (za sednicu 10. V 1939).

šeno da bi se rad sekcije znatno olakšao kad bi se ustanovila stalna veza sa čitaocima i kad bi sami čitaoci pomagali u širenju ovih izdanja. Navedeno je i 12 knjiga koje su izašle iz štampe i 8 čije je štampanje u toku.²⁵

O nameni ove literature i želji izdavača da zadovolji zahteve svojih čitalaca najbolje svedoči reklama na zadnjoj koričnoj strani Lenjinove knjige „Seoskoj sirotinji“ (1933). U njoj se kaže: „Molimo sve drugove Srbe i Hrvate u SSSR: emigrante na radu, polit-emigrante, re-emigrante iz drugih zemalja, bivše ratne zarobljenika itd., za koje izdajemo našu literaturu, da nam jave svoje mišljenje o ovom i svim drugim našim izdanjima: da li ih zadovoljava jezik naših izdanja, njihova oprema i komentari, podbor i redosled literature itd., kako bi izdavači mogli dobiti što potpuniju orientaciju u svome radu. Molimo takođe, da nam javljaju svoje adrese, lične i kolektivne, u svrhu redovnog slanja naše literature“.

Jedino delo K. Marksа i F. Engelsа koje je objavila jugoslovenska sekcija ove Zadruge bio je „Manifest Komunističke partije“, i to u tri izdanja: na srpskohrvatskom, cirilicom i latinicom, i na slovenačkom jeziku. Sve tri brošure štampane su 1934. godine. Najviše su, međutim, objavlјivana Lenjinova dela: „Država i revolucija“, „Imperializam kao najviši stupanj kapitalizma“, „Karl Marks“, „Dečja bolest levičarstva“, „Proleterska revolucija i renegat Kaucki“, „Seoskoj sirotinji“, „Šta da se radi“ i druga. Objavljeno je 14 izdanja Lenjinovih radova, od kojih devet na slovenačkom i pet na srpskohrvatskom jeziku. Od pet izdanja na srpskohrvatskom jeziku, samo je jedno štampano cirilicom, a ostala latinicom.

U 14 izdanja Lenjinovih dela nisu uračunata „Izabrana dela u 12 knjiga“, koja su svakako najznačajnije i najobimnije izdanje jugoslovenske sekcije Izdavačke zadruge. Prevodenje ovih dela započelo je u prvoj polovini 1932. i prema prvobitnom planu samo te godine trebalo je objaviti pet knjiga. Međutim, rad redakcije i prevodilaca nije bio ažuran, kasnilo se sa prevodenjem i redigovanjem, iako su ugovori sa štamparijom bili precizni i predviđali su i plaćanje penala za zakašnjenja. Glavni redaktor Lenjinovih „Izabranih dela“ Grgur Vujović (Mitrović) i sam se nije držao rokova: previše je zadržao drugi tom na redakturi, a trebalo je da završi do 8. maja 1932. godine. Redaktor trećeg toma Kamilo Horvatin (Petrovski) nije se držao predviđenih uputstava o prevodenju naziva ruskih novina, pa je i to uticalo na povišenje troškova korekture. Filip Filipović (Bošković), prevodilac druge knjige, kasnio je sa srađnjivanjem; a od sedme, koju je takođe prevodio, nije do sredine maja 1932. predao nijedan list. Filipović je, izgleda, imao neki dug jugoslovenskoj sekciji, pa je uzeo da prevodi Lenjinova

²⁵ A-CK SKJ, Crvena pomoć, 1933/90.

dela i na taj način ga izmiri. Ni Josip Čižinski (Gorkić) nije ispunjavao svoje obaveze. On je, kaže se u izveštaju, samo na papiru bio član redakcije i nije se prihvatao nijednog posla. Rudolf Hercigonja (Mironov) takođe nije ispunio svoj zadatak — prevodenje šeste knjige („Oktobarska revolucija”), koja je do 1. septembra tekuće godine trebalo da bude pripremljena za štampu. Pojedine poslove bili su preuzezeli drugovi koji žive u Jugoslaviji, ali ni oni ih nisu obavili na vreme. Pisac izveštaja smatra da, osim manjkavosti organizacione prirode, najveći je nedostatak „— nedovoljna pomoć aparatu od strane članova naše Partije i nedovoljna pomoć odgovornih drugova u pravcu okupljanja i disciplinovanja drugova koji mogu vršiti taj, za nas veoma važan posao” (podvučeno u izvoru — M. V.). Zato je predložio da se sazove sastanak svih koji na izdavanju Lenjina rade ili bi mogli da rade, i upoznaju se sa postojećim stanjem na tom poslu, a i da im se objasni njegova važnost; da se na sektorskem sastanku KUNMZ-a postavi pitanje tehničke pomoći i da se na jugoslovenskom sektoru KUNMZ-a i u Balkanskom zemaljskom sekretarijatu (BLS-u) organizuje kontrola ispunjenja obaveza, a sve to obelodanjuje u zidnim novinama. Takođe je predložio da se u partijskoj štampi, uz nužnu konspiraciju, napiše članak o prevodenju, izda proglašenje za jugoslovensku emigraciju, kao i da se jugoslovenska sekcijska pomogne u nabavci neophodne priručne literature.²⁶

Početkom 1933. objavljena je druga knjiga Lenjinovih „Izabranih dela” („Borba za boljševičku partiju”). Treća („Revolucija 1905—1907.”), četvrta („Godine reakcije i novog poleta”), peta („Imperializam i imperijalistički rat”) i deseta („Komunistička internacionala”) nalazile su se u procesu štampanja. Svih ostalih sedam knjiga u ovo vreme bilo je već prevedeno. Prvu je preveo Rajko Jovanović (Jadranski), šestu Rudolf Hercigonja (Mironov), sedmu Filip Filipović (Bošković) i Veljko Ribar (Dobrovoljski), osmu V. Ribar, devetu Josip Šain (Bjelinski), jedanaestu V. Ribar i dvanaestu Kosta Novaković (Dragačevac). Od Lenjinovih knjiga izvan ove serije prevodena je i „Država i revolucija”, čiji je prevodilac bio F. Filipović, ali, po svoj prilici, on taj posao nije doveo do kraja budući da među sačuvanim knjigama ove knjige nema.²⁷ Objavljeno je njeno izdanje na slovenačkom jeziku.

Prve knjige ove serije pojatile su se, dakle, početkom 1933. godine, i to ne prema rednim brojevima već kako se koja knjiga

²⁶ A-CK SKJ, KI, 1932/282, Pismo Grabera [Karla Mrazovića] — CK KPJ i drugovima Kunu, Sokunu, Mitroviću, Petrovskom, Gorkiću i Boškoviću, 20. VI 1932.

²⁷ A-IZDG, Zbirka Ivana Regenta, fasc. II, Dobrovoljski [Veljko Ribar]: Izveštaj o radu s[rpško]h[rvatske] redakcije „Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR” nacionalnoj redakciji i partijskom aktivu u saradnici nacionalne redakcije (za sednicu 10. V 1933).

završavala. Tako su u 1933. publikovane druga i treća knjiga, prva u 1937, a osma i dvanaesta u 1938. godini. Poslednja, deveta knjiga objavljena je u 1939. godini. Srspkohrvatsko izdanje prevedeno je s ruskog izdanja Lenjinovih izabranih dela u šest knjiga, koje je priredio i publikovao Institut Marks-a-Engelsa-Lenjina u Moskvi (danas Institut marksizma-lenjinizma pri CK KPSS). U Lenjinovoj knjizi „Šta da se radi”, takođe izdanju ove Zadruge iz 1933, o cilju izdavanja Lenjinovih „Izabranih dela” se naglašava: „Zadaća je ovog izdanja da pruži mogućnost hrvatskim i srpskim radnicima, koji se nalaze u SSSR-u, da se upoznaju sa velikim učenjem Lenjina — lenjinizmom — sa istorijom pobedonosne proleterske revolucije u Rusiji i sa istorijom međunarodnog proletarijata, na koju je Lenjinovo učenje izvršilo tako odlučan uticaj”.

Ovde treba skrenuti pažnju da se u početku razmišljalo o dva izdanja Lenjinovih dela: latinicom i cirilicom, ali je zbog oskudnosti novca štampano samo latinskičko izdanje. O tome je rečeno: „Kako nije bilo moguće stampati dva izdanja — posebno srpsko — to će svih 12 knjiga biti štampano latinicom ekavskim govorom; kod toga je redakcija nastojala da iz prevoda ukloni po mogućnosti sve ono, što bi moglo otežavati čitanje bilo hrvatskim bilo srpskim čitaocima (oblike, reči i obrte koji su uobičajeni samo u jednom jeziku, ali imaju drugo značenje kod Srba, a drugo kod Hrvata). Ipak je u prevodu pojedinih knjiga ostalo izvesnih razlika, već prema tome ko je bio prevodilac, a nije se takođe moglo izbeći uvođenje izvesnog broja rusizama i novih reči”. Stoga su zamoljeni čitaoci da redakciji ukažu na nedostatke, koji su u prvi put preduzetom tako velikom poslu neizbežni, i da daju uputstva koja bi izdavači uzeli u obzir pri izdavanju sledećih knjiga.²⁸ U 1935. godini planirano je da se pomenuto rusko izdanje Lenjinovih dela u šest knjiga prevede i na slovenački jezik, ali to nije ostvareno.²⁹

Do leta 1937. od Lenjinovih „Izabranih dela” objavljeno je 8 tomova (2—7, 10 i 11), a najavljen je izlazak prvog toma.³⁰ Ako se ovi podaci uporede sa podacima iz sredine 1932.,³¹ kada su se svi tomovi, izuzev 12, nalazili u radu (prevodenju, redigovanju, slaganju), onda je jasno da izdavanje Lenjinovih dela nije teklo bez problema. Pa ipak, u 1939. pojavio se i poslednji (9) tom ove serije i time uspešno okončan ovaj zamašni izdavački poduhvat.

Po brojnosti izdanja, Staljinova dela dolaze iza Lenjinovih: ukupno se pojavilo 18 knjiga i brošura. Od toga je deset na srpsko-hrvatskom (samo jedna brošura štampana je cirilicom) i osam na slovenačkom jeziku. U njima su sadržani Staljinovi govorovi na raz-

²⁸ Bilten (Moskva), mart 1933, 3.

²⁹ F. Klopčić, Desetletja preiskušenj, str. 531.

³⁰ Klasna borba, juni 1937, 1—2, str. 1510 (reprint); Proleter, septembar 1937, 10, str. 587 (reprint).

³¹ A-CK SKJ, KI, 1932/282.

nim forumima SKP(b), referat na VII svesaveznom kongresu sovjeta (o projektu Ustava SSSR), razgovori sa američkim novinicom Rojom Hovardom, te brošura o Lenjinu, kao i pojedine tematske zbirke članaka („Marksizam i narodno-kolonijalno vprašanje”, 1939). Konačno tu su i „Problemi lenjinizma” i više izdanja „Pitanja lenjinizma” (1934, 1938. i 1939). Poslednje izdanje „Pitanja lenjinizma”³² prevedeno je sa jedanaestog ruskog izdanja, takođe iz 1939, moskovske Državne naklade političke literature. Ova knjiga se zapravo pojavila kada se već verovalo da je Staljin četvrti klasični marksizma i da su njegova „Pitanja lenjinizma” uz „Istoriju SKP(b)” „evangelje” komunizma.

Od autorskih radova pomenućemo i dve brošure D. Z. Manuilskog (govore na XII plenumu Izvršnog komiteta KI i na XVIII kongresu SKP(b)), zatim govor V. Molotova o spoljnoj politici SSSR, Ždanovljev referat o promeni Statuta SKP(b) (na XVIII kongresu), i „Istoriju SKP(b)” od V. Knorina (srpskohrvatsko i slovenačko izdanje). Ostale publikacije takođe se odnose na Komunističku internacionalu, Komunističku omladinsku internacionalu, SSSR i SKP(b). To znači da se i ova (neautorska) izdanja po tematiki u potpunosti podudaraju s autorskim radovima. Prema tome, izuzev nekoliko teorijskih radova, većina izdanja jugoslovenske redakcije Izdavačke zadruge inostranih radnika u SSSR-u sardžala su problematiku međunarodnih komunističkih organizacija i SSSR-a. Tome treba dodati da su, izuzev Marks-a i Engelsa, svi autori bili sovjetski i da je sva literatura prevedena s ruskog jezika. Iz toga se vidi da je izdavački program Zadruge bio strogo usmeren na sovjetsku problematiku i autore, kao i da su uz Lenjinova dela izdanja Staljinovih radova bila dominantna. Sve je to, sa stanovišta KPJ i potreba revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, bilo nedovoljno i dosta jednostrano. Ali, treba imati u vidu da se fond ove literature bogatio legalnom i ilegalnom izdavačkom delatnošću Partije u zemlji i drugim evropskim zemljama (Beč, Prag, Pariz, Brisel).³³

Osim više izdanja Programa i Statuta Kominterne i materijala sa kongresa KI i zasedanje plenuma Izvršnog komiteta KI (ukupno osam izdanja), o Kominterni je povodom njene 15-godišnjice 1934. objavljena knjiga na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku pod naslovom „Partija svetskog proletarijata” i podnaslovom „Osnovni momenti iz istorije Kominterne 1919—1934”. Ovu

³² Staljin, izgleda, nije pisao sam „Pitanja lenjinizma”, već su u tome učestvovala još dva autora.

³³ Vredno je pomena da je u SSSR-u u međuratnom periodu objavljeno na ruskom jeziku više knjiga i brošura jugoslovenskih revolucionara: Filipa Filipovića, Sime Markovića, Koste Novakovića, Vojislava Vujovića, Milana Gorkića, Rodoljuba Čolakovića, Rajka Jovanovića i drugih.

publikaciju pripremio je Agitprop Komunističke internacionale. Objavljena su i dva izdanja Programa Komunističke omladinske internacionale (na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku), kao i Ustav (Osnovni zakon) SSSR-a (takođe na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku) koji je, inače, u partijskoj terminologiji i štamapi nazvan Staljinskim ustavom. U 1934. objavljen je i „Katalog izdanja na hrvatskom, srpskom i slovenačkom jeziku”.

Posebnu pažnju zaslužuje pojava „Istorije SKP(b)” sa tri izdanja. Poznato je da je prvo rusko izdanje „Istorije SKP(b)” urađeno pod redakcijom Komisije CK SKP(b) i odobreno od CK SKP(b) 1938., a objavljeno u jesen (1. oktobra) iste godine. Tako je, naime, naznačeno na samoj knjizi. Međutim, zna se da je grupom autora koji su pisali „Istoriju” rukovodio lično Staljin i sam pisao četvrtu glavu i pojedine odeljke drugih glava, osobito onih koji su se odnosili na njegovu ulogu u razvoju Partije. Postoji i mišljenje da je Staljin sam pisao tekst „Istorije SKP(b)”, koji je samo odobren od Komisije CK SKP(b).³⁴ Rad na prevodu „Istorije” na srpskohrvatski jezik počeo je krajem septembra 1938. u Moskvi. Na njemu su radili Josip Broz Tito, Vladimir Čopić i Kamilo Horvatin. Posle hapšenja Čopića i Horvatina, Tito je uglavnom sam obavio najveći deo prevodilačkih i redaktorskih poslova.³⁵ Tito o tome piše: „U Moskvi sam dobio zadatak da prevodim ‘Historiju SKP(b)’. Bio sam u redakciji. Trojica smo bili u redakciji: Čopić, ja i još jedan. No, poslije redakcije prve glave, njih dvojica su bili uhapšeni, a ja sam ostao sam sa Historijom. Morao sam da radim tri mjeseca uporno, noć i dan. I kod prelamanja sam morao biti u tiskari, i dok to nisam dovršio, nisu me pustili odande. Kada sam i to svršio, krenuo sam godine 1939. preko Turske u Jugoslaviju.”³⁶ Prema tome, prevodenje „Istorije” obavljeno je do kraja 1938. go-

³⁴ Staljin je čak „Istoriju SKP(b)” htio da uključi u svoja Sabrana dela kao 14. tom, ali se u poslednjem momentu predomislio shvativši da bi bilo vrlo neumseno da on sam sebe u njoj toliko hvali.

³⁵ J. B. Tito, Sabrana djela, 4, str. 299.

³⁶ J. B. Tito, Autobiografska kazivanja, I, Beograd, 1982, str. 208; Prema navodima V. Cenčića (Enigma Kopinić, I, str. 95, 103—105), Titu je posle hapšenja Čopića oko prevodenja „Istorije” pomagao Ivan Karaivanov, a sam Kopinić je radio na dovršetku prevodenja IV glave. Kada je Tito od Kominterne bio optužen da je trockist zbog prevoda jednog pasusa IV glave, Kopinić ga je, navodno, spasao dajući izjavu kod Kontrolne komisije Kominterne. Tito, međutim, u svojim sećanjima kaže da su mu dosta pomogli Florin, predsednik Kontrolne komisije Kominterne, i Božidar Maslarić, koji mu je pritekao u pomoć da dokaže da inkriminisana formulacija prevoda „Istorije” nije trockistička (J. B. Tito, Autobiografska kazivanja, I, str. 213). Cenčić je, uostalom, vrlo neprecizan i u drugim detaljima: on Izdavačku zadrugu naziva „Izdavački institut stranih jezika”, za Kopinića kaže da je u njoj bio glavni i odgovorni urednik, a on je uistinu jedno vreme bio urednik za srpskohrvatska izdanja.

dine, a već u martu 1939. prve pošiljke „Povjesti Savezne komunističke stranke (boljševika)” stigle su u Jugoslaviju.³⁷ Postoje dve gotovo identične verzije „Povjesti”. Između njih razlika je u tome što u jednoj u podnaslovu стоји „Kratki tečaj”, a u drugoj „Kratko izdanje”; osim toga, u jednoj verziji slog je samo u sadržaju pomeren za jedan red, a razlika je i u nijansi boje korica — jedne su crvene a druge bordo. U oba slučaja kao godina izdanja navedena je 1939. Čiriličko izdanje „Istorija Savezne komunističke partije (boljševika)” kao godinu izdanja nosi 1938, a uistinu je izalo u proleće 1939.³⁸ Slovensko izdanje pod naslovom „Kratka zgodovina Vsezvezne komunistične stranke (boljševikov)” pojavilo se u letu (avgusta) 1939.³⁹ Na njemu nije naznačena ni godina ni mesto izdanja ni izdavač, već samo mesto štampanja — Pariz. Zbog toga se i može postaviti pitanje — da li je ovu knjigu izdala moskovska Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. Poznato je da je na slovenačkom prevodu „Istorijske” rađeno u Moskvi, zatim da je tekst prevoda poslat Prežihovu Vorancu u Pariz na doradu (ispravke) i da je insistirano na redakciji prevoda, kao i da je Voranc rukovodio njenim izdavanjem.⁴⁰ Prema tome, svi su izgledi da je knjiga štampana u Parizu. I ona je izala istovremeno u dva skoro identična izdanja: jedina su razlike u tome što je jedno otisnuto na tankom, biblijskom papiru, a drugo na nešto debljoj hartiji, i u boji korica — jedne su crvene a druge zelene.⁴¹

Prema našim istraživanjima, jugoslovenska sekција Izdavačke zadruge objavila je od 1933. do 1940. godine 70 knjiga i brošura, računajući i „Istoriju SKP(b)” na slovenačkom jeziku, koja je pripremana u okviru ove Zadruge a štampana u Parizu bez naznake izdavača. Od ukupnog broja (70), 43 knjige su štampane na srpsko-hrvatskom jeziku, latinicom (37) i čirilicom (6), i 27 na slovenačkom jeziku. Može se pretpostaviti, a ima i indikacija, da je Zadruga u ovom vremenu objavila još neku publikaciju, ali o njima, za sada, ne možemo ništa pouzdano reći budući da nismo mogli dobiti dokumentaciju Izdavačke zadruge. Uočljivo je malo knjiga štampanih čirilicom, a na drugoj strani dosta ih je na slovenačkom jeziku. Teško se može poverovati da su na prevagu izdanja štampanih latinicom i na slovenačkom jeziku mogli uticati urednici I. Regent ili V. Ribar, već smatramo da je to uslovila potreba za slo-

³⁷ J. B. Tito, Sabrana djela, 5, Beograd, 1979, str. 15—16.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ J. B. Tito, Sabrana djela, 4, str. 232; Prežihov zbornik, Maribor, 1957, str. 2 i 206.

⁴¹ Oba izdanja čuvaju se u Moskvi (Biblioteka Akademije društvenih nauka) i u Parizu (Biblioteka i dokumentacija savremene istorije) i vode se kao posebna izdanja (na različite signature). U SFRJ knjigu poseduje Zgodovinski arhiv CK ZK Slovenije.

venačkom literaturom u zemlji gde se osećao njen nedostatak, dok se ona štampana latinicom mogla koristiti u većem delu zemlje, pa i tamo gde je najviše u upotrebi bila cirilica.⁴² Inače, sva izdanja Zadruge štampana su najpre (1933) u Internacionalnoj štampariji, a potom u štampariji „Iskra revolucije” u Moskvi.

O kvalitetu prevoda teško je donositi bilo kakav sud jer se time još нико stručno nije bavio. Međutim, iz pojedinih sećanja vidi se da je sa sovjetske strane insistirano na bukvalnom prevođenju i da je i Tito imao problema samo zbog slobodnijeg prevoda jednog pasusa „Istoriye SKP(b)”. Izdavač se, doduše, već 1934. u svom prospektu obraćao čitaocima da ukažu na sve manjkavosti prevoda, naročito na upotrebu rusizama i novih reči, i da za eventualne ispravke ili zamene reči daju svoje predloge.⁴³

Što se tiče tiraža knjiga i brošura, može se reći da je bio relativno visok i da se najčešće kretao od 3.000 do 4.000 primeraka. Razume se da je za pojedine knjige bio i niži, ali ima primera da je bio i viši. Tiraž Lenjinovih „Izabranih dela u 12 knjiga”, prema nekim indicijama, bio je planiran u 6.000 primeraka, od toga je 4.500 bilo namenjeno Zapadnoj Evropi, SAD i Južnoj Americi, dok je ostatak od 1.500 primeraka predviđen za Jugoslaviju.⁴⁴ Ali, nije nam poznat stvarni, odštampani tiraž.

Kao što se i iz ovog primera vidi, izdanja Zadruge nisu bila namenjena samo jugoslovenskoj emigraciji u SSSR-u i potrebama partijskih organizacija u Jugoslaviji nego i našim iseljenicima u Zapadnoj Evropi, Severnoj i Južnoj Americi, pa čak i u Australiji i Novom Zelandu. Sva izdanja Zadruge na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku mogla su se dobiti i u određenim knjižarama u Briselu, Pragu, Parizu i Njujorku.⁴⁵ Ova literatura je, dakle, samo jednim delom distribuirana u zemlju. Prema nekim pokazateljima, pojedine knjige nisu uopšte dospevale u Jugoslaviju. Sam Ivan Regent, kada je posle oslobođenja (1945) došao u zemlju, bio je iznenaden da mnogih slovenačkih izdanja ove Zadruge nije bilo u Sloveniji.⁴⁶

Na drugoj strani, imamo podatke o prispevanju ove literature u zemlju. Narodna i Univerzitetska biblioteka u Beogradu primile su 1933. na poklon drugi tom Lenjinovih „Izabranih dela” i uputile kratka pisma Izdavačkoj zadruzi u kojima se zahvaljuju na

⁴² U partijskoj terminologiji ovog vremena nisu se upotrebljavali izrazi latinica i cirilica, već se smatralo da su hrvatski i srpski različiti jezici i shodno tome se za knjige štampane latinicom upotrebljavali termini knjiga štampana na hrvatskom jeziku, a za knjige štampane cirilicom isticano je da su objavljene na srpskom jeziku.

⁴³ Proleter, septembar—oktobar, 1934, 8—9, str. 333 (reprint).

⁴⁴ A-CK SKJ, KI, 1931/52, Web, 21. IX 1931.

⁴⁵ Proleter, septembar—oktobar, 1934, 8—9, str. 333 (reprint).

⁴⁶ I. Regent, Spomini, str. 213.

knjigama i izražavaju želju da nastave saradnju i dobiju i sledeće tomove.⁴⁷ 1934. upućena je pošiljka od Izdavačke zadruge u Moskvi na ime direktora „Politike” Vladislava Ribnikara sa po dva primerka tri toma „Izabranih dela” V. I. Lenjina i Staljinove brošure „Prva pjaljka i njeni rezultati 1928—1932” sa predlogom da u zamenu za 12 tomova Lenjinovih „Izabranih dela” dobijaju „Politiku”.⁴⁸ To znači da su knjige Izdavačke zadruge, bez obzira na svu strogost cenzure, mogle i legalno da stignu u pojedine institucije u zemlji, a istovremeno i da su ih ove građanske institucije prihvatale, ali razume se samo kao naučnu literaturu.

Međutim, daleko je više primera zabrana i progona ovih izdanja. U jednom obaveštenju iz jula 1937, o zabrani rasturanja literature u Jugoslaviji, Ministarstvo unutrašnjih poslova skreće posebnu pažnju Kraljevskoj banskoj upravi u Zagrebu na parisku knjižaru „Horizons” („Horizonti”) i njena izdanja, među kojima je i više knjiga objavljenih u moskovskoj Izdavačkoj zadruzi.⁴⁹ Sličan je izveštaj i iz maja 1938.⁵⁰ O prispeću knjiga iz inostranstva, lokalne vlasti su takođe obaveštavale više vlasti. Tako je Sresko načelstvo u Delnicama 8. marta 1940. izvestilo Bansku vlast Banovine Hrvatske da je prilikom premetačine kod radnika Viktora Crnkovića u Mrzloj Vodici pronađena knjiga V. I. Lenjina „Izabrana dela u 12 knjiga”, koju je izdala moskovska Izdavačka zadruga.⁵¹ Sve ovo ukazuje na to da su knjige prispevale u zemlju, ali i da su plenjene prilikom raznih pretresa i slično, tako da ih danas nije mnogo sačuvano. Zapravo se najveći broj ovih izdanja sačuvao u Moskvi, bez kojih se ne bi mogla izvršiti ni približna njihova rekonstrukcija, odnosno ustanoviti njihov broj i kompletan bibliografski opis. Ovo utoliko pre, budući da istraživačima još nije dostupna arhiva Izdavačke zadruge.

Gotovo sva ova izdanja dolazila su u Jugoslaviju preko Pariza, jer je u zemlju u prvim godinama posle uvođenja šestojanuarske diktature (1929) bio zabranjen ulaz svega što je štampano u SSSR. Početkom 30-tih godina KPJ je u Parizu imala administraciju za partijsku literaturu, koja je prihvatala i dalje distribuirala i moskovska izdanja. Od proleća 1934, u Parizu se osniva i Emigrantski komitet (Emkom) koji se, pored ostalog, brinuo o plasmanu štampe i literature, njihovoj naplati i dr. Od maja 1937. ove poslove obavlja jugoslovenska partijska knjižara „Horizonti”. Ta jedina jugoslovenska knjižara u Parizu bila je legalna i prodavala je sve knjige Izdavačke zadruge iz Moskve, kao i sva partijska ilegalna

⁴⁷ A-IZDG, Zbirka Ivana Regenta, fascikla II.

⁴⁸ A-IZDG, Zbirka Ivana Regenta, fascikla II.

⁴⁹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: A-IHRPH), XVIII, br. 1842.

⁵⁰ A-IHRPH, XVIII, br. 2575.

⁵¹ A-IHRPH, XVI, br. 1388.

izdanja štampana u Jugoslaviji i Evropi. Razumljivo je da taj celokupni posao nije mogao da se obavlja bez problema, posebno što su mnoge pošiljke propadale na putu, što su se gubile, plenile, lutale i slično. Emkom u izveštaju iz jula 1935. saopštava da pošiljke literature propadaju na putu, da je obračunavanje otežano zbog udaljenosti i organizacionih i administrativnih nedostataka iseljeničkih organizacija. „Zato postavljanje naših odnosa sa ‘Izdateljstvom’ [Izdavačkom zadrugom] na čisto trgovinsku bazu, gdje moramo obračunavati i plaćati svu primljenu literaturu s nekim rabatom za nas, praktički znači za nas gubitak i nemogućnost snabdevanja emigracije literaturom”.⁵² Na drugoj strani, iz Moskve se u Pariz literatura slala bez blagovremenog obaveštavanja, tako da su mnoge pošiljke propadale na carini ili isle na pogrešne adrese i slično. Iz uvida onoga što se slalo i onoga što je prispelo, vidi se da je dosta paketa propalo.⁵³ Iz Moskve se katkad slala literatura u velikim sanducima (tri sanduka Lenjinovih dela i Ustava), koji su po carinskim propisima podlegli carinjenju. Zbog toga su iz Pariza molili da se ubuduće knjige šalju u malim paketima do 2 kg, jer se za takve pošiljke nije plaćala carina.⁵⁴ Bilo je i žalbi da pojedinih knjiga vrlo malo dospeva u Pariz (Staljinova „Pitanja lenjinizma”), pa je zahtevano da se pošalje još 500 primeraka. Ali, dešavalo se da se sa pojedinim izdanjima i preterivalo: Staljinov referat o Projektu Ustava SSSR dospeo je u Pariz čak u 3.000 primeraka.⁵⁵

Iz Pariza u Jugoslaviju literatura je slata poštom u malim paketima, najčešće sa etiketama raznih pariskih knjižara i štamparija da bi lakše prešla granicu i kasnije u zemlji se neprimećena rasturala. U nekim slučajevima knjige su iz Moskve dospevale u Pariz nepovezane, pa je to obavljeno u Parizu, i to najčešće svakih 50 primeraka u korice jedne boje.⁵⁶ I na taj način su carinske i policijske vlasti u Jugoslaviji obmanjivane, tj. manje su im padale u oči mnogobrojne pošiljke sa istim knjigama. Posebno je dosta knjiga otpremljeno u zemlju za vreme Svetske izložbe u Parizu u letu 1937. Tada je literatura u Jugoslaviju stizala i u kofrima sa duplim dnom, koje su nosili naši ljudi putujući u zemlju.

⁵² A-CK SKJ, KI, 1935/403, Izveštaj Marka o godišnjoj delatnosti Emkoma, početak jula 1935.

⁵³ A-CK SKJ, KI, 1935/85, Nastavak izveštaja Richarda (L. Kuhara), februara 1935.

⁵⁴ A-CK SKJ, KI, 1937/73, Pismo Somera (M. Gorkića) — Flajšeru (Ivanu Gržetiću), 22. V 1937.

⁵⁵ A-CK SKJ, KI, 1937/67, Pismo Somera (M. Gorkića) — Flajšeru (I. Gržetiću), 7. V 1937.

⁵⁶ Matija Urađin, Knjižara CK KPJ „Horizont” u Parizu, Četrdeset godina, IV knjiga (II deo), Beograd, 1960, str. 310.

Deo literature otpreman je brodovima preko Anversa i Roterdama.⁵⁷ O tome svedoči i upozorenje Kraljevske banske uprave Savske banovine iz marta 1939. podređenim vlastima, u kojem im skreće pažnju da je Ministarstvo unutrašnjih poslova obavešteno da Kominterna u poslednje vreme pojačava komunističku propagandu putem ilegalne komunističke literature koja dolazi parobrodima iz Sovjetske Rusije u nordijske zemlje i naročito u Holandiju. Iz ovih zemalja ova literatura prenosi se preko raznih emisara Kominterne u pojedine zemlje, takođe parobrodima. Ova obaveštenja značajna su za našu državu, jer u Holandiju pristaje doista naših brodova.⁵⁸ Radi lakšeg krijumčarenja u zemlju, pojedine knjige su kamuflirane, tj. ubacivane u korice knjiga koje su se legalno mogle širiti. Tako su, na primer, Staljinova „Pitanja lenjinizma“ fingirana u jedan udžbenik biologije.⁵⁹

Bez obzira na svu snalažljivost ljudi koji su radili na prebacivanju literature, u zemlju je, ipak, stizao relativno mali broj knjiga. „Povijest SKP(b)“ je do 1. maja 1939. poslata u 300 a Lenjinova dela u 150 primeraka u sve krajeve zemlje, izuzev Slovenije gde je policija sve plenila.⁶⁰ Već tokom leta iste godine situacija se nešto poboljšala: do septembra (1939) u zemlju je prispelo ukupno 1200 primeraka „Istorijske SKP(b)“, što je takođe bilo nedovoljno jer je ova knjiga pobudila izuzetno interesovanje ne samo radničke klase nego i drugih. Čak je deo knjiga dospeo i u građanske redove i oni su ih zadržali za sebe.⁶¹ Lavoslav Kraus u svojim sećanjima kaže da je iz Pariza u Osijek prvi primerak „Povijesti SKP(b)“ doneo Pavle Barbaš, te da je knjiga rastavljena prema poglavljima i razdeljena po čelijama, „gde se ona učila kao kletri evangelje“.⁶²

Zbog nedovoljnog broja prispelih knjiga, u zemlji je organizованo njihovo umnožavanje. Lenjinova „Izabrana dela u 12 knjiga“ prokrijumčarena su u Kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici, gde je postojala jaka partijska organizacija i vrlo razvijen ideoološko-politički i vaspitno-obrazovni rad komunista-osuđenika. Tamo su komunisti Lenjinova dela rukom prepisivali na matrice, a potom na primitivnoj tehnići umnožavalii u desetak primeraka i povezivali u platno robijaških uniformi. U Kaznionicu u Sremskoj Mitrovici prispela je i „Istorijska SKP(b)“, koju su komunisti osuđenici preveli

⁵⁷ A-CK SKJ, KI, 1939/3, Pismo Luisa [P. Voranca] — (Titu), 1. V 1939.

⁵⁸ A-IHRPH, XVIII, br. 2902.

⁵⁹ R. Čolaković, Kazivanja o jednom pokoljenju, III, Sarajevo, 1972, str. 635.

⁶⁰ A-CK SKJ, KI, 1939/3, Pismo Luisa [P. Voranca] — (Titu), 1. V 1939.

⁶¹ J. B. Tito, Sabrana djela, 5, str. 16.

⁶² Lavoslav Kraus, Susreti i sudbine, Osijek, 1973, str. 324.

na makedonski jezik. To je, zapravo, bio prvi njen prevod na ovaj jezik.⁶³

Kada je reč o „Isotriji SKP(b)”, treba reći da je ona i u našem komunističkom pokretu imala poseban tretman. Do tada nijedna knjiga nije tako svesrdno i gotovo imperativno preporučivana od rukovodstva KPJ. U nizu partijskih dokumenata krajem 1938. i početkom 1939. istican je značaj ove knjige. Za majski broj „Proletera” 1939. sam generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito napisao je (u aprilu iste godine) veoma afirmativan prikaz, u kome kao posebnu vrlinu „Istorije” ističe Staljinovu neposrednu saradnju na njenom pisanju. Tito takođe ukazuje da je njome KPJ dobila najjače teorijske oružje. Preporučujući je partijskom članstvu, Tito u zaključnom delu prikaza piše: „Historiju SKS(b) mora da izuči svaki član Partije. Svaki rukovodeći komunista mora dobro izučiti historiju SKS(b) ako hoće da bude dobar rukovodilac osobito u današnjim teškim prilikama. S izučavanjem historije SKS(b) stvara se kod čovjeka sve više želja za izučavanjem marksizma-lenjinizma. S izučavanjem *historije SKS(b) ovlastat će naši kadrovi boljševizmom*, postat će dobri rukovodioci i organizatori, postat će dostojni toga imena”. Tito u izveštaju iz sredine 1939, po red ostalog, ističe da svi pokrajinski i okružni komiteti nastoje da omoguće svim članovima Partije nabavku „Istorije”, a budući da je u zemlji nema dovoljno treba da je umnožavaju na bilo koji način, glavu po glavu.⁶⁴

Pojava „Istorije SKP(b)” naišla je na veliki odziv većine komunističkih partija. Pet velikih komunističkih partija (Francuske, Nemačke, SAD, Velike Britanije i Italije) izdalo je proglaš „O širenju i studiranju ‘Kratkog kursa historije VKP(b)’ i o propagandi marksizma-lenjinizma u sekcijama Kominterne”, koji je objavljen 24. avgusta 1939. u „Rundchau”. Proglas je sadržao četiri odeljka: „1. Značenje ‘Kratkog kursa historije VKP(b)’ za svjetski komunistički pokret, za međunarodni proletarijat i za radni narod svih zemalja; 2. O širenju ‘Kratkog kursa historije VKP(b)’; 3. O organiziranju studiranja ‘Historije VKP(b)’; 4. Propagandu marksizma-lenjinizma treba podići na dostačnu visinu”.⁶⁵

Povodom objavljanja „Istorije SKP(b)” na srpskom, hrvatskom i slovenačkom jeziku, CK SKOJ-a je u letu 1939. uputio pismo svim mladim komunistima u kome objašnjava izuzetnu vrednost ove knjige. U uvodnom pasusu pisma ističe se: „Pre skoro godinu dana izašlo je prvo izdanje ‘Isotrije Savezne komunističke partije (boljševika)’ na ruskom jeziku. Do danas, ovo delo izašlo je već na 43 jezika naroda Sovjetskog Saveza u 16 miliona prime-

⁶³ Milan Vesović, Mitrovačka biblioteka, Bibliotekar, 1969, 3, str. 399.

⁶⁴ J. B. Tito, Sabrana djela, 4, str. 206.

⁶⁵ A-CK SKJ, CK KPJ, 1939/9.

raka i na oko 35 jezika naroda u kapitalističkim zemljama, na blizu milion primeraka. Radnička klasa, sve radne mase i njihova omladina priredili su ovoj, po opsegu maloj knjizi na oko 300 strana, svuda po svetu oduševljeni prijem. Može se slobodno reći da ni jedna knjiga nije značila toliki doživljaj za narodne mase kao „Istorijski SKP(b)”, da ni jedno drugo delo nije tako željno čekano i prigrljeno od svih onih koji traže put oslobodenja od užasa imperijalističkog rata, fašizma i reakcije, put slobode i pravoga mira, put srećnije budućnosti”.⁶⁶

U ovom pismu vidna je i glorifikacija Staljinove ličnosti, naročito u zaključnom stavu, u kome se kaže: „Istorijski SKP(b) nas upoznaje sa ogromnom ulogom koju je igrao drugi Staljin uz Lenjinu, u toku revolucionarne pripreme, u odlučnim dñima koji su dali vlast radničkoj klasi, za vreme rata protiv osvajačkih armija, u godinama konsolidacije sovjetske vlasti i posle smrti Lenjinove, u pobedonosnoj borbi za izgradnju socijalizma pod uslovima kapitalističkog zaokružavanja i protiv perfidnih agenata neprijatelja. Drugi Staljin, nastavljač Lenjinovog dela, razvio je i obogatio marksističko-lenjinističku teoriju. On je veliki genijalni rukovodilac svetskog proletarijata, i za njega raste ljubav miliona privrženih pravđi, slobodi i miru”.⁶⁷

„Istorijski SKP(b)” je u međunarodnom komunističkom pokretu prihvaćena kao udžbenik istorije marksimizma. I KPJ je organizovala širom zemlje niz kurseva za njeno izučavanje. Najčešće je organizovano dva stepena kurseva: niže — za članove, i više — za rukovodeće kadares.⁶⁸ Sve je to iziskivalo daleko veći broj primeraka „Istorijske” od onoga koji je cirkulisao među članstvom Partije. Zbog toga je već u septembru 1939. odlučeno da se preštampavaju (umnožavaju) pojedine glave „Istorijske SKP(b)”. Razume se da je za to bilo potrebno odobrenje Kominterne, koje je izgleda ubrzo usledilo, jer se u jesen iste godine počinju umnožavati pojedini njeni delovi (glave). „Proleter” u svom januarsko-februarskom broju 1940. ističe da se teško dolazi do originala „Kratkog kursa istorije SKP(b)” i da ga zbog toga treba umnožavati i na taj način omogućiti da njime raspolaže svaki član Partije, jer se „Istorijska” mora izučavati stalno i sistematski. Pojedini dokumenti ukazuju da je u proleće (maja) 1940. rađeno na izdavanju „Istorijske SKP(b)” cirilicom i latinicom u 2.000 do 3.000 primeraka,⁶⁹ ali mi nismo utvrdili da je to i realizovano. Moguće je da se tu radilo samo o umnožavanju pojedinih delova (glava) ili, verovatnije, o planu da se to uradi tokom 1940. Pokrajinsko rukovodstvo KPJ u Vojvodini

⁶⁶ A-CK SKJ, CK SKOJ-a, 1939/4.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ J. B. Tito, Sabrana djela, 5, str. 15—16.

⁶⁹ Isto, str. 199.

umnožavalo je pojedine odeljke (glave) „Istorije SKP(b)”, a šesti odeljak je prevelo i na mađarski jezik i tako ga umnožilo.⁷⁰

Pred Petu (zemaljsku) konferenciju KPJ, u letu i jesen 1940. održane su partijске pokrajinske i oblasne konferencije u celoj zemlji. U svim dokumentima (rezolucijama) sa svih skupova posebno je istaknut značaj pojave „Istorije SKP(b)” i potreba njenog izučavanja, a zbog nedovoljnog broja primeraka i njenog umnožavanja.⁷¹

„Srp i čekić” je u junu 1940. upozoravao da se moraju obavezno organizovati partijski kursevi po raznim pitanjima, kao i da se „bezušlovno” mora proučavati „Istorijska SKP(b)”, svake nedelje po jedno poglavlje.⁷² U Rezoluciji Pete pokrajinske konferencije KPJ za Srbiju s kraja maja 1940. ističe se da svi članovi Partije treba da sistematski prorade „Istorijsku SKP(b)”, „u kojoj je sažeta teorija i praksa marksizma-lenjinizma i iskustvo slavne Boljševičke partije...”⁷³ I u rezoluciji Šeste zemaljske konferencije SKOJ-a (8. i 9. septembra 1940), naglašava se da „divna Istorijska SKP(b), taj udžbenik lenjinističke teorije i prakse, treba da bude osnovom organizovanog rada u SKOJ-u, da postane najmilijim štivom svakog komuniste”.⁷⁴

U Izveštaju o agitaciji i propagandi na Petoj (zemaljskoj) konferenciji KPJ (19—23. oktobar 1940), pored ostalog, kaže se da su klasična dela marksizma-lenjinizma izdavana uglavnom na ličnu inicijativu i bez ikakve partijске kontrole. Zatim da je Partija, pre svega na inicijativu Kominterne, vam zemlje objavila „Izabrana dela” Lenjina, „Osnove lenjinizma” Staljina, „Istorijsku SKP(b)” itd. Ta dela nisu stigla u zemlju u dovoljnom broju primeraka i njihovi prevodi u potpunosti ne zadovoljavaju, kaže se dalje u Izveštaju. Prevod „Istorijske SKP(b)” u osnovi je dobar, ali ona je došla u malom broju primeraka pa se morala umnožavati, glavu po glavu. Tako je to delo ostalo nedovoljno poznato i nedostupno širokim slojevima proletarijata.⁷⁵

Preštampavanja „Istorijske SKP(b)” nastavljena su i krajem 1940. i početkom 1941. Ognjen Prica je, po Titovom nalogu, u Karlovcu štampao prve četiri glave, ali je rat omeo da se štampaju i ostale.⁷⁶ Polkrajinski komitet KPJ za Crnu Goru je 1940. obrazovao

⁷⁰ A-CK SKJ, Srbija I/97, Izveštaj PK KPJ za Vojvodinu na VI pokrajinskoj konferenciji 13—14. IX 1940.

⁷¹ Peta zemaljska konferencija KPJ (19—23. oktobar 1940), priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević, Beograd, 1980, str. 293, 296, 300, 315, 321, 324, 333, 344, 371—372.

⁷² Srp i čekić, juni 1940, 2, str. 6.

⁷³ Komunist (Beograd), 1940, 5, str. 6.

⁷⁴ Peta zemaljska konferencija KPJ, str. 364.

⁷⁵ Isto, str. 101—102.

⁷⁶ J. B. Tito, Sabrana djela, 6, Beograd, 1979, str. 246.

Komisiju za Agitprop koja je, pored ostalog, umnožavala na šapirografu Staljinove „Osnove lenjinizma” i „Istoriju SKP(b)”.⁷⁷ „Istoriju” su umnožavali i pojedini mesni komiteti, kao, na primer, Mesni komitet u Prijedoru.⁷⁸ U Hrastju kraj Ljubljane je na ciklostilu umnožena „Kratka zgodovina VKP(b)”, kao i u još nekim mestima Slovenije: Šiški, Borovnici itd.⁷⁹ CK KP Hrvatske je neposredno posle okupacije zemlje, krajem aprila 1941, odlučio da se štampa „Istorija SKS(b)”. Na osnovu te odluke u Petrinji je odštampano šest glava „Historije”, koji su na razne načine odatle prebacivane (automobilom, vozom i slično). Poslednji kontigent je čak čuvan u crkvi sela Urote (kraj Petrinje) i, kasnije, odlukom CK KPH prebačen u Vrhovni štab.⁸⁰

O tome kakvo je mesto zauzimala „Istorija SKP(b)” i koliki joj je značaj pridavan, može se videti i iz same brojke od oko 190 raznih izdanja u različitim varijantama (pojedine glave i slično) u toku NOR-a, širom zemlje, umnoženih u različitim partizanskim tehnikama i od raznih partizanskih izdavača. Prvo integralno izdanje „Istorije” kod nas štampano je u ilegalnoj štampariji Po-krajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Beogradu 1942.⁸¹

Ocenjujući njenu ulogu, Milovan Đilas je u svom referatu na Petom kongresu KPJ (1948) istakao da je „Istorija SKP(b)” u izučavanju marksističko-lenjinističke teorije bila osnovni udžbenik i da je „zauzimala prvo mjesto među djelima klasičnika marksizma-lenjinizma”, kao i da je u pripremama za rat i revoluciju Partija „kroz pojačano izučavanje Staljinovog djela ‘O osnovima lenjinizma’ i ‘Istorije SKP(b)’, stala idejno naoružavati za predstojeću bitku”.⁸²

Povodom 10-godišnjice objavljivanja „Istorije SKP(b), Rodoljub Čolaković je pisao da „ta enciklopedija osnovnih znanja iz oblasti marksizma-lenjinizma — jeste prvi priručnik stvaralačkog marksizma, u kome je izloženo i uopšteno ogromno iskustvo SKP(b) kakvo nema ni jedna komunistička partija na svetu”. Ocenjujući njen značaj za KPJ, on kaže: „Kao što je pre i u toku rata bila jedan od osnovnih izvora za izučavanje marksizma-lenjinizma, za ideoološko uzdizanje članstva naše Partije, tako je „Istorija SKP(b)”

⁷⁷ Batrić Jovanović, KPJ u Crnoj Gori 1919—1941, Beograd, 1959, str. 277.

⁷⁸ Slobodan Marjanović, Raznovrsna djelatnost partiskske organizacije u Prijedoru, Četrdeset godina, III, str. 188—189.

⁷⁹ Bitka, kakor življenje dolga, Ljubljana, 1975, str. 150—151.

⁸⁰ Vlado Janić, Leci štampani u Petrinji, Četrdeset godina, IV (II deo), str. 292—294.

⁸¹ Više o izdanjima „Istorije SKP(b)” u NOR-u videti: Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, Beograd, 1964.

⁸² V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati, Beograd, 1948, str. 249 i 261.

i danas omiljena knjiga, najpopularniji udžbenik iz koga se naše članstvo i široki krug frontovaca uče ovlađavanju boljševizmom, koristeći dragoceno iskustvo SKP(b) za izgradnju svoje socijalističke otadžbine. Od oslobođenja naovamo, naš CK izdao je „Istoriju SKP(b)” u 250.000 primeraka⁸³ na svim nacionalnim jezicima Jugoslavije”.⁸⁴

Osim rada na izdavanju marksističke literature, Izdavačka zadruga je povremeno korišćena i za druge svrhe. Ona je, naime, krajem 1934, po nalogu KPJ, primila kao gosta Augusta Cesarca da radi u njoj u oblasti popularisanja uspeha socijalističke izgradnje u SSSR-u.⁸⁵ On je, u dogovoru sa Zadrugom, čitave 1935. putovao po Sovjetskom Savezu i prikupljao gradu za svoje knjige o prvoj zemlji socijalizma. Prva knjiga objavljena je u Zagrebu 1937. pod naslovom „Današnja Rusija” i pseudonimom Vuk Korneli.⁸⁶ Krajem 1935, predstavništvo KPJ u Komunističkoj internacionali odlučilo je da se Cesarcu omogući da napiše i drugu knjigu o SSSR-u,⁸⁷ koja je tek 1940. objavljena u tri sveske pod zajedničkim naslovom „Putovanja po Sovjetskom Savezu”, ali ovog puta pod pravim imenom pisca.⁸⁸

U toku 1941. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima nije objavila nijedno delo na našim jezicima, što je svakako

⁸³ „Istorija SKP(b)” u periodu od 1945. do 1948. objavljena je u šest integralnih izdanja. Od toga je beogradska „Kultura” izdala tri izdanja: 1945 (nepoznat tiraž), 1947 (u tiražu od 60.000 primeraka i 1948 (u tiražu od 30.000 primeraka); a po jedno izdanje publikovali su ljubljanska „Cankarjeva založba” (1946), zagrebačka „Kultura” (1947. u 35.000 primeraka) i skopska „Kultura” (1947). Gradska “odbor Narodne omladine u Zagrebu objavio je 1947. samo I. glavu.

⁸⁴ Rodoljub Čolaković, Desetogodišnjica Historije SKP(b), Riječki list, 2. X 1948.

⁸⁵ A-CK SKJ, Jugosloveni u SSSR, C/4, Autobiografija A. Cesarca, maj 1936.

⁸⁶ A-CK SKJ, KI, 1935/532, Sjednica predstavništva [KPJ u KI] od 14. X 1935.

⁸⁷ Ova knjiga, u kojoj se reporterski opisuje svakodnevni život Moskve i naroda Morijaka, bila je gotova u avgustu 1935. ali je njen rukopis stigao u Jugoslaviju u januaru 1936. Štampana je tek 1937. u Zagrebu u izdanju Naučne biblioteke, u 6.000 primeraka. Uprkos cenzuri, spretni Stevan Galogaža uspeo je štampati i rasturiti (Zorica Stipetić, Argumenti za revoluciju — August Cesarec, Zagreb, 1982, str. 330, 336 i 337; Josip Broz Tito, Sabrana djela, 3, Beograd, 1977, str. 71—72).

⁸⁸ Ove knjige objavljene su pod pravim imenom pisca zahvaljujući tome što je u maju 1940. u Ankari potpisana sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa između SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije. Ovi Cesarčevi putopisi sistematizovani su u tri brošure: „Kod sovjetskih malih naroda”,

bila posledica novonastale situacije posle napada Nemačke na SSSR (22. juna 1941). Krajem 1941, zbog ugroženosti Moskve od nemačkih armija, više institucija iseljeno je iz sovjetskog glavnog grada. Između ostalih premeštena je i Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima u Klužbišev. O daljoj njenoj delatnosti u toku rata, sve do 1944, nismo našli podatke, ni utvrdili da se pojavilo bilo koje njeno izdanje na srpskohrvatskom ili slovenačkom jeziku. Tek 1944. ponovo se javljaju njena izdanja na našim jezicima.

Međutim, treba reći da je bilo aktivnosti na izdavačkom i informativnom planu od nekih drugih institucija u SSSR-u. Pre svega mislimo na Radio-stanicu „Slobodna Jugoslavija”, koja je sa radom počela 11. novembra 1941. u Ufi, a krajem aprila 1942. premeštena u Moskvu, gde je radila sve do 1. marta 1945. Njenim radom rukovodio je Veljko Vlahović.⁸⁹ Osim toga, Sveslovenski komitet u Moskvi je izdavao svoj organ „Slavjane” na ruskom jeziku, a objavio je i više brošura od kojih je jedna na srpskohrvatskom jeziku. Ona je sadržala dokumenta sa mitinga Slovena održanog 23. i 24. februara 1944. u Moskvi. Objavljena je 1944. pod naslovom „Napred ka pobedi Sloveni ratnici” Na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku izlazio je i list „Slobodna Jugoslavija”, najpre (od januara 1944) kao organ Jugoslovenskog samostalnog odreda u SSSR, a od aprila iste godine kao organ Jugoslovenske vojničke jedinice u SSSR. Do septembra 1944, kada je list obustavljen, pojavilo se ukupno 13 brojeva. Glavni i odgovorni urednik lista bio je Dragan Ozren.

Izdavačka zadruga u 1944. objavljuje više brošure na srpskohrvatskom jeziku, čirilicom i latinicom. Njen naziv je ponovo modifikovan: za izdanja štampana čirilicom — Izdavačko preduzeće literature na inostranim jezicima, a za izdanja latinicom — Naklada literature na inostranim jezicima; dok se na izdanjima na slovenačkom jeziku, javlja kao Založba književnosti na inozemskih jezikih. S obzirom da ne raspolažemo podacima o svim izdanjima iz ovog vremena, navešćemo samo nekoliko primera objavljenih 1944, i to abecednim redom prezimena autora: V. Grossman „Staljingradske crtice”, M. Kalinin „Moć sovjetske države” (objavljena je i na slovenačkom jeziku), V. Molotov „O preobrazbi narodnih komesarijata obrane i vanjskih poslova iz općesaveznih u savezno-republikanske narodne komesarijate”, K. Simonov „Logor uništaja”, J. V. Staljin „XXVII godišnjica oktobarske socijalističke revolucije” i „O velikom otadžbinskom ratu Sovjetskog Saveza”. U ovoj godini objavljene su i brošure: „J. Staljin — Kratak život-

„Na Ukrajini” i „Na Uralu i na Volgi”. Prva je objavljena u Nakladi A. Čelapa, a druge dve u Hrvatskoj nakladi.

⁸⁹ Više o tome vid.: Milan Vesović, Milan Matić, Josip Vučković: Veljko Vlahović. Sećanja — hronologija — bibliografija, Beograd, 1985.

pis”, „Junaci Sovjetskog Saveza”, „Komunike Poljsko-sovjetske izvanredne komisije za istraživanje zločina Nijemaca u logoru uništenja na Majdaniku u gradu Ljubljinu”. Posebnu pažnju zaslužuje objavljanje Titove brošure „Borba naroda porobljene Jugoslavije”, takođe u 1944, u dva izdanja — cirilicom i latincicom, koja je naišla na veliki odziv u svetu: prevedena je i objavljena na više jezika. To je, zapravo, bio veći Titov članak napisan za američku štampu da bi se svetskoj javnosti prikazalo pravo stanje u Jugoslaviji i razvitak narodnooslobodilačke borbe.⁹⁰

U 1945. takođe je objavljeno više brošura: J. V. Staljin „Zapovijest Vrhovnog zapovjednika oružanih snaga SSSR br. 5, Moskva, 23. veljače 1945”, L. S. Sobolev „Putevima slobode”, Spektorov „Budnost željezni zakon rata” i dr.

Početkom 1945. Veljko Vlahović je iz Moskve predlagao CK KPJ da se izvrši reorganizacija jugoslovenske redakcije Izdavačkog preduzeća literature na inostranim jezicima. Svoj predlog je formulisao u pet tačaka. On je, naime, smatrao (1) da u zemlji treba izraditi izdavački plan što bi sve trebalo štampati u Moskvi, imajući, pri tom, u vidu da je postojala mogućnost štampanja 280 štamparskih tabaka u tiražu od 10.000 primeraka. On, dalje, saopštava šta bi se najlakše moglo objaviti, i navodi: „Istoriju SKP(b)”, Staljinove „Osnove lenjinizma” i druge radove i Lenjinova dela. Zbog nedostatka slagača, on ističe (2) da je u Moskvu najbolje slati već gotove matrice; a (3) da, pošto knjige prolaze kroz cenzuru, pakete sa njima treba prethodno slati u Moskvu da bi se uzele u obzir primedbe cenzora pre livenja matrica. Vlahović, takođe, predlaže (4) da se u jugoslovenskoj redakciji Izdavačkog preduzeća zadrži samo jedan čovek (Štumf, bio je i censor), koji bi istovremeno radio i kao redaktor u jugoslovenskoj redakciji moskovskog radija. Konačno, (5) predložio je da se ostali saradnici (Kodrnja, Baranovska, Olga Milić) vrate u Jugoslaviju.⁹¹ O stavu CK prema ovom predlogu ne raspolažemo podacima; međutim, poznato je da je jugoslovenska redakcija radila ne samo tokom 1945. već i kasnije.

Gledano u celini, moglo bi se zaključiti da se u proučavanom razdoblju izdvajaju tri perioda plodnije izdavačke delatnosti Jugoslovena na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku u SSSR-u. To je vreme neposredno posle pobeđe oktobarske revolucije, od 1918. do 1921, zatim u vreme kada je radila jugoslovenska redakcija Iz-

⁹⁰ Žarko Protić, Posebna izdanja članaka i govora Josipa Broza Tita 1941—1945, Bibliotekar, 1972, 3, str. 294—295.

⁹¹ A-CK SKJ, CK KPJ, 1945/39.

davačke zadruge inostranih radnika, 1932—1940, i period potkraj drugog svetskog rata, 1944. i 1945. U prvom periodu dominiraju Lenjinovi radovi i problematika oktobarske revoludije i međunarodnog radničkog pokreta; u drugom, prevagu imaju Staljinova dela i tematika SSSR-a; u trećem, osim Staljinovih radova, najviše je, razumljivo, knjiga sa ratnim temama.

Iako je ovo samo jedan segment izdavačke delatnosti KPJ, manje-više strogo programiran od Kominterne, on je vrlo značajan, jer se iz njega mogu sagledati teorijske osnove Partije, uzori i uticaji koji su za nju bili prevashodni. Činjenica da su ova izdanja stizala u većinu krajeva zemlje, pa čak i u zatvore gde su komunisti izdržavali kazne, sama po sebi govori da je ova literatura igrala važnu ulogu u marksističkom obrazovanju partijskih kadrova i članstva. Iz dokumenata se vidi da su pojedina izdanja prihvatanja sa oduševljenjem, te su, prema tome, morala imati znatan uticaj na izgradnju partijskog i skojevskog članstva, kao i na boljševizaciju Partije i SKOJ-a u celini. Budući da je izdavački program bio strogo usmeren i da je veoma prevladavala literature kojoj je Staljin bio autor ili na koju je on dosta uticao svojim gledištim, a njegova uloga u razvoju SKP(b) i SSSR-a glorifikovana, to je bilo i nekih negativnih posledica, kao što je, na primer, gotovo bezrezervno poverenje u Kominternu, Staljina i SSSR. Pa, ipak, potrebna su dalja ispitivanja da bi se utvrdio koliki je i kakav bio uticaj ove literature ne samo na članove Partije i SKOJ-a već i na šire radne mase, pogotovo kad se ima u vidu da je nije bilo dovoljno, a, katkad, nije bilo ni elementarnih uslova za njen izučavanje. Ostaje, dakle, da se vidi koliko je ona uticala na razvitak idejne i revolucionarne svesti u redovima proletarijata.

IZDANJA JUGOSLOVENSKE SEKCIJE IZDAVAČKE ZADRUGE
INOSTRANIH RADNIKA U SSSR-U 1933—1940.

1. BORBA PROTIV IMPERIJALISTIČKOG RATA. Proturatne teze i rezolucije VI kongresa Kominterne i XI i XII plenuma EK KI (1928—1932). Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. 140
 Čuva se u Biblioteci Akademije društvenih nauka u Moskvi (dalje: BADN) i Biblioteci Instituta marksizma-lenjinizma u Moskvi (dalje: BIML)
2. ISTORIJA SAVEZNE KOMUNISTIČKE PARTIJE (boljševika). Kratko izdanje. Pod redakcijom Komisije CK SKP(b). Odobreno [od] CK SKP(b) 1938. Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1938. [1939]. Str. 340 (Cir.).
 Čuva se u BADN.
3. KATALOG IZDANJA NA HRVATSKOM, SRPSKOM I SLOVENAČKOM JEZIKU. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. [1934]. Str. 6.
 Čuva se u Zgodovinskem arhivu CK ZK Slovenije (dalje: ZACKZKS).
4. KRATKA ZGODOVINA VSEZVEZNE KOMUNISTIČNE STRANKE (boljševikov). Uredila Komisija CO VKS(b). Potrdil CO VKS(b) 1938. /Paris. Imp. S.N.I.E./. [1939]. Str. 351.
 Čuva se u ZACKZKS, BADN i Biblioteci i dokumentaciji savremene istorije u Parizu.
5. Knorin V[ilhelm]. ISTORIJA VKP(b). Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. [1934].
 Izvor: „Katalog izdanja na hrvatskom, srpskom i slovenačkom jeziku” (dalje: „Katalog izdanja”).
6. Knorin V[ilhelm]. ZGODOVINA KOMUNISTIČKE STRANKE SOVJETSKE ZVEZE. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. [1934].
 Izvor: „Katalog izdanja”.
7. Lenjin V. I. DEČJA BOLEST LEVIČARSTVA. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. [1934].
 Izvor: „Katalog izdanja”.

8. Lenin V. I. DRŽAVA IN REVOLUCIJA. Marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 116.
Čuva se u Narodnoj i univerzitetskoj knjižnici u Ljubljani. (dalje: NUK), BIML i BADN.
9. Lenin V. I. IMPERIALIZEM KOT NAJVIŠJI STADIJ KAPITALIZMA. Moskva—Leningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR. [1934].
Izvor: „Katalog izdanja”.
10. Lenin V. I. IMPERIALIZEM KOT NAJVIŠJA STOPNJA KAPITALIZMA. Moskva. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1936. Str. 134.
Čuva se u BIML.
11. Lenjin V. I. IZABRANA DELA U 12 KNJIGA. Prevod s ruskog prema izdanju Instituta Marks—Engelsa—Lenjina u Moskvi. Moskva—Leningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933—1939.
Čuva se u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu (dalje: ISI), BADN i BIML.

Knj. 1. SOCIJALNO-EKONOMSKI PREDUSLOVI PRVE RUSKE REVOLUCIJE. 1936. Str. XCV + 384.
12. Knj. 2.: BORBA ZA BOLJŠEVIČKU PARTIJU 1900—1904. 1933. Str. 495.
13. Knj. 3.: REVOLUCIJA 1905—1907. 1933. Str. 544.
14. Knj. 4.: GODINE REAKCIJE I NOVOG POLETA 1908—1914. 1934. Str. 406.
15. Knj. 5.: IMPERIJALIZAM I IMPERIJALISTIČKI RAT. 1934. Str. 350.
16. Knj. 6.: OD REVOLUCIJE BURŽOASKE K REVOLUCIJI PROLETERSKOJ. 1934. Str. 594.
17. Knj. 7.: UČENJE O DRŽAVI I DIKTATURI PROLETARIJATA. 1935. Str. 454.
18. Knj. 8.: PERIOD RATNOG KOMUNIZMA 1918—1920. 1938. Str. 322.

-
19. Knj. 9.: NEP, SOCIJALISTIČKA IZGRADNJA. 1939. Str. 450.
20. Knj. 10.: KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA. 1934. Str. 350.
21. Knj. 11.: TEORETSKI TEMELJI MARKSIZMA. 1936. Str. LXXVIII + 558.
22. Knj. 12.: TEORIJA AGRARNOG PITANJA. 1938. Str. 291.
23. Lenin V. I. KAJ STORITI? Pereča vprašanja našega gibanja. Moskva. Zadružna založba inozemskih delavcev v ZSSR. 1937. Str. 172.
Čuva se u Slovenskoj knjižnici u Ljubljani i BADN.
24. Lenin V. I. KARL MARX. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1933. Str. 38.
Čuva se u NUK, BADN i BIML.
25. Lenjin V. I. KARL MARKS. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR. 1933. Str. 36.
Čuva se u BADN i BIML.
26. Lenin V. I. KDO SO „PRIJATELJI LJUDSTVA” IN KAKO SE BORIJO ZOPER SOCIALNE DEMOKRATE? (Odgovor na članke „Ruskega bogatstva” zoper marksiste). Moskva. Založba književnosti na inozemskih jezikih. 1939. Str. 171.
Čuva se u NUK i ISI
27. Lenin V. I. OTROŠKA BOLEZEN „LEVIČARSTVA” V KOMUNIZMU. Poskus poljudne razlage marksistične strategije in taktike. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1935. Str. 154.
Čuva se u Knjižnici IZDG — Regentova zbirk, BADN i BIML.
28. Lenin V. I. PROLETERSKA REVOLUCIJA IN RENEGAT KAUTSKY. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1935. Str. 134.
Čuva se u NUK, ISI, BADN i BIML.
29. Lenin V. I. REVNEMU KMEČKEMU PREBIVALSTVU. Moskva. Založba književnosti na inozemskih jezikih v ZSSR. 1939. Str. 66.
Čuva se u BADN i BIML.

30. Lenjin V. I. SEOSKOJ SIROTINJI. Objasnjenje seljacima, šta hoće socijaldemokrati. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. VIII + 104. (Cir.)
Čuva se u BADN i Državnoj biblioteci SSSR-a „Vladimir Ilič Lenjin” u Moskvi (dalje: BL).
31. Lenjin V. I. SEOSKOJ SIROTINJI. Objasnjenje seljacima, šta hoće socijaldemokrati. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. 65.
Čuva se u ISI, BADN i BIML.
32. Lenjin V. I. ŠTA DA SE RADI? Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. 152.
Čuva se u ISI i BADN.
33. Manuilski D[mitrij Zaharovič]. IZVEŠTAJ DELEGACIJE SKP (b) U IK KI NA XVIII KONGRESU SKP(b). Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 39. (Cir.).
Čuva se u ISI i BADN.
34. Manuilski D[mitrij] Z[aharovič]. SSSR I SVETSKI PROLETARIJAT. Govor na XII plenumu EK KI, septembra 1932. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u 1933. Str. 55.
Čuva se u A-CK SKJ, BADN i BIML.
35. Marx Karl — Fridrich Engels. KOMUNISTIČNI MANIFEST 1847. Moskva—Lenjingrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 44.
Čuva se u ISI, NUK, BADN i BIML.
36. Marks K. — F. Engels. MANIFEST KOMUNISTIČKE PARTIJE 1847. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 58. (Cir.).
Čuva se u ISI, BADN i BL.
37. Marx K. — F. Engels. MANIFEST KOMUNISTIČKE PARTIJE GOD. 1847. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 54.
Čuva se u BIML.
38. Molotov V. M. SPOLJNA POLITIKA SOVJETSKOG SAVEZA. Izveštaj... Moskva. Izdavačko preduzeće na inostranim jezicima. 1940. Str. 15.

Podaci preuzeti iz kataloga bibliografske građe u Institutu društvenih nauka u Beogradu.

39. PARTIJA SVETSKOG PROLETARIJATA. Osnovni momenti iz istorije Kominterne 1919—1943. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 60.
Čuva se u BADN.
40. 15 LET KOMUNISTIČNE INTERNACIONALE. Moskva—Le-ningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. Izvor: „Katalog izdanja”.
41. POVIJEST SAVEZNE KOMUNISTIČKE STRANKE (boljševika). Kratki tečaj. Pod redakcijom Komisije CK SKP(b). Odobreno [od] CK SKP(b) 1938. Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 356.
Čuva se u ISI, BIML i BADN.
42. PROGRAM I STATUT KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE. (Usvojeni na VI kongresu 1. IX 1928. u Moskvi). Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 124.
Čuva se u ISI, BADN i BIML.
43. PROGRAM [IN ŠTATUT] KOMUNISTIČNE INTERNACIONALE. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. [1934].
Izvor: „Katalog izdanja”.
44. PROGRAM KOMUNISTIČKE OMLADINSKE INTERNACIONALE. Prihvaćen na V kongresu KOI i potvrđen na Prezidiju IK KI 14. marta 1929. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. 128. (Ćir.).
Čuva se u BL i BIML.
45. PROGRAM KOMUNISTIČNE MLADINSKE INTERNACIONALE. Sprejet na V kongresu KMI in potrjen na Prezidiju IO KI 14. marca 1929. Moskva—Leningrad. Zadružna založba inozemskih delavcev v ZSSR. 1933. Str. 105.
Čuva se u ZACKZKS, BADN i BIML.
46. Staljin J. V. IZVEŠTAJ NA XVIII KONGRESU SKP(b) O RADU CK SKP(b). Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 48. (Ćir.).
Čuva se u BADN i BIML.

47. SPISEK SLOVENSKIH IN SRBO-HRVATSKIH KNJIG. Moskva—Leningrad. Založnička zadruga inozemskih delovcev v ZSSR. [1934]. Str. 6.
Čuva se u A-IZDG, Zbirka I. Regenta.
48. Staljin J. V. IZVEŠTAJ NA XVIII KONGRESU SKS(b) O RADU CK SKS(b). Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 49.
Čuva se u BIML.
49. Stalin J. V. MARKSIZEM IN NARODNO-KOLONIJALNO VPRAŠANJE. Zbornik izbranih člankov in govorov. Moskva. Založba književnosti na inozemskih jezikih v ZSSR. 1939. Str. 220 + [IV].
Čuva se u ISI, NUK i BADN.
50. Stalin J. V. O LENINU. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 36.
Čuva se u A-CK SKJ, NUK, i BIML.
51. Staljin J. V. O LENJINU. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 36.
Čuva se u BIML i BADN.
52. Staljin J. V. PITANJA LENJINIZMA. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 174.
Čuva se u ISI, BADN i BIML.
53. Staljin J. V. PITANJA LENJINIZMA. Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 552.
Čuva se u ISI, BADN i BIML.
54. Stalin J. V. POROČILO NA XVII KONGRESU VKS(b) O DELU CENTRALNEGA ODBORA K. S. SOV. ZVEZE. Moskva—Leningrad. Zadružna založba inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 87.
Čuva se u NUK.
55. Staljin J. V. POROČILO O DELU STRANKINEGA CENTRALNEGA ODBORA NA XVIII KONGRESU VKS(b) 10. MARCA 1939. Moskva. Založba književnosti na inozemskih jezikih. 1939. Str. 48.
Čuva se u BIML.
56. Stalin J. V. POROČILO O NAČRTU USTAVE ZVEZE SSSR. Ustava Zveze SSR. Moskva. Založniška zadruga inozemskih

- delavcev v ZSSR. 1936. Str. 76.
 Čuva se u NUK.
57. Stalin J. V. PROBLEMI LENINIZMA. Moskva—Leningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR. [1934].
 Izvor: „Katalog izdanja”.
58. Staljin J. V. PRVA PJATILJETKA I NJENI REZULTATI 1928—1932. Referat na zajedničkom plenumu CK i CKK VKP (b) 7. januara 1933. Moskva—Leningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1933. Str. 44.
 Čuva se u ISI, BADN i BIML.
59. Staljin J. V. RAZGOVOR SA ROJ HOVARDOM, PRED SJEDNIKOM AMERIKANSKOG NOVINSKOG KONCERNA „SKRIPS-HOVARD NJUSPEJPARS”. Moskva. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1936. Str. 14.
 Čuva se u BADN.
60. Staljin J. V. REFERAT O PROJEKTU USTAVA SAVEZA SSR /NA IZVANREDNOM VIII SVESAVEZNOM KONGRESU SOVJETA 25. STUDENOG 1936/. Ustav (Osnovni zakon) Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. Moskva. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1936. Str. 82.
 Čuva se u BADN i ZACKZKS.
61. Staljin J. V. REFERAT O RADU CK VKP(b) NA XVII KONGRESU PARTIJE 1934. Moskva—Leningrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 87.
 Čuva se u ZA CK ZKS i BADN.
62. Stalin J. V. USPEHI PRVE PETLETNICE. Poročilo na združenem plenumu osrednjega odbora in osrednje Kontrolne komisije Komunistične (boljševiške) stranke ZSSR, 7. januarja 1933. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1933. Str. 47.
 Čuva se u BADN i BIML.
63. Stalin J. V. VPRAŠANJA LENINIZMA. I. Načela leninizma. II. K vprašanjem leninizma. III. K narodnemu vprašanju v Jugoslaviji. Moskva—Leningrad. Zadružna založba inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 176.
 Čuva se u ZA CK SKS, BADN, BIML.
64. Stalin J. V. VPRAŠANJA LENINIZMA. Moskva. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1938. Str. 603.

Čuva se u ISI, NUK, BADN i BIML.

65. TEZE IN RESOLUCIJE XII PLENUMA IZVRŠEVALNEGA ODBORA KOMUNISTIČNE INTERNACIONALE. September 1932. Moskva—Leningrad. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1933. Str. 74.

Čuva se u A-CK SKJ, BADN i BIML.

66. TEZE IN SKLEPI. XIII plenum IO KI, decembar 1933. Moskva—Leningrad. Zadružna založba inozemskih delavcev v ZSSR. 1934. Str. 36.

Čuva se u ISI, BADN i BIML.

67. [TRINAESTI] XIII PLENUM IK KI. (Decembar 1933). Teze i odluke. Moskva—Lenjingrad. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1934. Str. 36.

Čuva se u ZA CK SKS i BADN.

68. USTAV (OSNOVNI ZAKON) SAVEZA SOVJETSKIH SOCI-JALISTIČKIH REPUBLIKA. Projekt ustava Saveza SSR, predložen od strane ustavnega komisije CIK Saveza SSR s time da se podnese na pretres Svesaveznom kongresu sovjeta. Moskva. Izdavačka zadruga inostranih radnika u SSSR-u. 1936. Str. 29.

Čuva se u BIML.

69. USTAVA (TEMELJNI ZAKON) ZVEZE SOVJETSKIH SOCI-JALISTIČNIH REPUBLIK. Načrt ustave Zveze SSR, ki ga je predložila ustavna komisija Osrednjega izvršnega odbora ZSSR in ki ga je odobrilo predsedništvo OIO ZSSR za predložitev v presolo Vsezveznem kongresu sovjetov. Moskva. Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR. 1936. Str. 28.

Čuva se u BIML.

70. Ždanov, A[ndrej Aleksandrovič]. PROMJENE U STATUTU SKS(b). Referat na XVIII kongresu SKS(b) 18. marta 1939. Moskva. Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima. 1939. Str. 56.

Čuva se u ISI i BADN.

Милан ВЕСОВИЧ

РЕЗЮМЕ

Издательский кооператив иностранных рабочих в СССР 1931—1945 г.

В данном труде речь идет об издательской деятельности югославов в СССР с 1918 по 1945 год., с особым обзором работы югославской секции Издательского кооператива иностранных рабочих в СССР с 1931 по 1941 г. Кооператив образован в 1931 году по инициативе Коминтерна. Его задание заключалось в печатании политической литературы в области марксизма, международного рабочего движения и развития СССР на многих языках. Эта литература была главным образом предназначена политической эмиграции проживавшей в СССР, как и в других странах во всем мире. Деятельность югославской секции относится к началу 1932 года, а первые книги вышли из печати в 1933 году. В первый период деятельности (до 1941 года) секцией опубликовано 70 книг, в том числе 43 напечатанно на сербскохорватском языке (латиницей 37, а кириллицей 6) и 27 на словенском языке. Это были сочинения Маркса и Энгельса (3 издания), Ленина (26), Сталина (18), Мануильского (1), Жданова (1) и Кнорина (2). Содержание остальных публикаций относилось главным образом к материалам заседаний форумов Коммунистического Интернационала, Коммунистического Интернационала Молодежи и ВКП(б). Следовательно, большинство изданий югославской секции этого Кооператива относилось к проблематике международных коммунистических организаций и СССР. Самыми значительными изданиями Кооператива на сербскохорватском языке являются, вне всякого сомнения, „Избранные сочинения Ленина, двенадцать томов“, переведенные с русского издания шеститомного издания сочинений Ленина, подготовленных и опубликованных Институтом Маркса—Энгельса—Ленина (в настоящее время — Институт Марксизма-ленинизма при ЦК КПСС). Особое внимание удалено выходу в свет „Истории ВКП(б)“, опубликованной в трех изданиях: на сербскохорватском, кирилицей и латиницей, и на словенском языках.

В данном труде произведена реконструкция деятельности Кооператива и его изданий, а так же автор задался целью показать способ распространения этой литературы среди югославов в СССР, в Западной Европе и в Югославии. Сделаны усилия осветить хотя бы частично как члены Партии и Союза коммунистической молодежи Югославии воспринимали эту литературу, и дал оценку значения этой литературы в деле развития революционного рабочего движения в Югославии.

SLOBODAN D. MILOŠEVIC

Viši naučni saradnik
Instituta za savremenu istoriju Beograd,
Trg Marksа i Engelsа 11

O PREKRŠTAVANJU PRAVOSLAVNOG STANOVNIŠTVA U NDH U VREME DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalni naučni rad

322

Stvorena 10. aprila 1941. godine, posle ulaska okupatorских nemačkih i talijanskih vojnih snaga na teritoriju Jugoslavije, tzv. Nezavisna Država Hrvatska (NDH) počela je da se organizuje na principu jedna država, jedan narod. Tako je pod udar organizovane ustaške vlasti došlo srpsko i jevrejsko stanovništvo. Primjenjena su tri načina za njihovo uništavanje, odnosno uklanjanje iz NDH: fizičko uništavanje, iseljavanje i prekrštavanje. Fizičko uništavanje je primjeno neposredno po stvaranju NDH. U vezi s tim otpočelo je i iseljavanje, u početku prisilno i neorganizованo, a potom organizованo, putem transporta. Oba pomenuta načina u kasnijoj fazi pratilo je prekrštavanje stanovništva. Bila je to nešto blaža mera ustaških vlasti u cilju stišavanja nemira kod stanovništva koje je nastalo primenom pomenuta dva načina.

U istorijskoj i drugoj literaturi prilično je izučen fenomen fizičkog uništavanja određene kategorije stanovništva, iako tu još ima dovoljno prostora za istraživanje. Takođe je izučen i fenomen iseljavanja sa svim propratnim pojavama koje su ga karakterisale. To je obrađeno u knjizi Slobodana D. Miloševića, *Izbeglice i preseљenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1981. Ostalo je da se šire i konkretnije izuči problem prekrštavanja stanovništva o čemu je do sada najmanje pisano. U svojoj knjizi *Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata*, Titograd 1958, Sima Simić u načelu govori o prekrštavanju Srba kao državnom programu NDH, klero-ustaškoj i vatikansko-ustaškoj dokumentaciji i o ulozi Vatikana u tome bez konkretnijih podataka o tome kako se ono i sprovodilo: Ovaj rad predstavlja prilog izučavanju problema prekrštavanja i pokušaj da se on konkretnije izuči u istoriografiji.

U poznatoj direktivi Vrhovnoj komandi oružanih snaga (OKW) od 27. marta 1941. Adolf Hitler je nagovestio stvaranje nove države na teritoriji Hrvatske, buduće NDH, sledećim rečima: „Političkim obećanjima u korist Hrvatske biće pooštrena unutrašnja politička zategnutost u Jugoslaviji.”¹

Dan pre napada nacističke Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju, 5. aprila 1941. godine, budući poglavnik NDH Ante Pavelić, emigrant u Italiji, preko radija objavio je proglašenje hrvatskom narodu u kome se kaže: „U najkraćem roku neće biti na Hrvatskom tlu više ni traga srbjanskog nasilju, a sve će hrvatske zemlje biti ujedinjene u slobodnu Nezavisnu Državu Hrvatsku, u kojoj će vladati samo bog i Hrvati.”² Sadržaj pomenutog proglašenja u suštini odražava cilj buduće politike ustaške vlade. On nije naišao na očekivani prijem kod hrvatskog naroda, izuzev onih ustaško-frankovaca raspoloženih.

Posle proglašenja marionetske NDH i dolaska ustaša iz emigracije, ustaška vlast na čelu s Pavelićem izdaje više zakonskih akata koji su bili direktno upereni protiv srpskog stanovništva. Tako je 25. aprila 1941. godine donet Zakon o zabrani cirilice na teritoriji NDH.³ Sa potpisom ustaškog poglavnika Pavelića, a na predlog ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića, 30. aprila 1941. godine izdata je Zakonska odredba o državljanstvu.⁴ Takođe, istog dana izdata je Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.⁵

Na osnovu pomenutih zakona posebno akata o državljanstvu i rasnog pripadnosti naroda, Hrvati su proglašeni arijevcima. Svi-ma onima koji po pomenutim zakonskim propisima nisu mogli da postanu državljeni NDH nitи da budu proglašeni arijevcima nije ništa drugo preostajalo nego da se iseljavaju iz NDH.

Ustaški program iseljavanja imao je za osnovu ranije Frankove koncepcije koje su se sastojale od poznatih teza da su se Srbi naselili na teritoriju Hrvatske i kao takvi trebalo bi da se isele. Nemajući u vidu etničku izmešanost naroda, srodnost njihovih običaja, ustaška vlast je za granicu između srpskog i hrvatskog naroda proglašila Drinu i Savu do ušća u Dunav. Na drugoj strani, iseljavanje Srba iz NDH ukloplilo se u mere nacističke Nemačke za stvaranje novog evropskog poretka, u čemu su ustaše videle i svoje moralno opravdanje za iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH i rešavanje toga pitanja na širem planu.

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: ZB. NOR.), tom II, knj. 2, str. 475.

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv VII), fond NHD, kut. 85, r. br. 2/15.

³ Hrvatski narod, 25. travanj 1941.

⁴ Narodne novine, 30. travanj 1941.

⁵ Narodne novine, 25. ožujak 1941.

U toku aprilskog rata 1941. godine i neposredno posle njega ustaše su vršile strahovit teror nad srpskim i jevrejskim stanovništvom. Tom teroru prethodili su organizovani, masovni propagandni skupovi sa verskom i nacionalnom obojenošću. U svemu tome prednjačili su pojedini ustaški ministri koji su na tim skupovima govorili da su Srbi nepoželjno stanovništvo u NDH. Međutim naviknuti na pretinje i na loše odnose Srbin—Hrvat, Srbi sve to nisu ni uzimali tako ozbiljno. Ali, kada se prestalo sa zastrašivanjima i prešlo na praktične mere progona i fizičkog uništavanja srpsko stanovništvo se počelo otrežnjavati i tražiti povoljnije rešenje svoga položaja. Jedna od tih praktičnih mera NDH bila je da se Srbi i dobrovoljci ne primaju u vojsku na teritoriji NDH.⁶ Zemlje dobrovoljaca proglašena je imovinom NDH; za nju se nije davala nikakva nadoknada, već je oduzimana od vlasnika Srba i dodeljivana Hrvatima.⁷

Početnu fazu iseljavanja srpskog stanovništva iz NDH karakteriše neorganizovanost. Ona traje od aprila 1941. pa za sve vreme rata, nekad više a nekad manje izražena. Pojedine porodice, ili više njih udruženih, sklanjale su se u šume da bi izbegle ustaško klanje, a potom se kretale prema Drini gde su prelazile na teritoriju Srbije.

Sledeću fazu iseljavanja srpskog stanovništva iz NDH karakteriše organizovanost. Ona počinje od juna 1941. godine i sprovodi se organizovano, putem transporta. Tome prethodi odvođenje Srba u sabirne i koncentracione logore. Iz pomenutih logora odvođeni su na stratišta radi pogubljenja ili na železničke stanice u transporte, već prema vrsti i težini „krivice“. I transporti sa iseljenicima išli su u Srbiju, kako su se ranije dogovorile okupatorske nemачke i ustaške vlasti.

Prisilna raseljavanja stanovništva na opisani način trajala su intenzivnije do oktobra 1941. godine. Tda su okupatorske i kvislinške vlasti bile prinudene da se više angažuju u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), koji je bio snažno ojačao i delom onemogućio ostvarivanje paklenog okupatorsko-kvislinškog plana raseljavanja stanovništva (salo srpskog) na teritoriji Jugoslavije.

Za deo srpskog stanovništva koji nije fizički uništen ili iseljen iz NDH vlasti su primestile druge mere u cilju njegovog smirivanja za određeno vreme, jer je pretila velika opasnost okupatorskim vojnim snagama od ustaničkog pokreta.

⁶ Hrvatski narod, 20. travanj 1941.

⁷ Slobodan D. Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. Beograd 1981, 113.

Zakonske odredbe o prekrštavanju

Preostali deo srpskog stanovništva, koji nije bio fizički uništen ili iseljen iz NDH, klero-ustaške vlasti su prevodili iz pravoslavne u katoličku veru, tj. prekrštavali. Prekrštavanje Srba u NDH za vreme drugog svetskog rata jedan je od oblika njihovog uništenja, u ovom slučaju asimilacije od strane ustaške vlasti.

Uopšteno govoreći, prekrštavanje jednoga naroda u bilo kom vremenu za njega ima u prvom redu nacionalni smisao, a potom i politički značaj. Istoriski gledano, promena vere u jednom narodu, razume se prisilnim putem, deluje kao najuspešniji vid duhovne preorientacije, a potom i nacionalne asimilacije. Svi ti procesi vode denacionalizaciji jednog naroda. Odkada je naroda ovakvi procesi su se dešavali u društvu, pa i u vreme drugog svetskog rata sa Srbima na teritoriji NDH. Dakle, ako taj proces prekrštavanja posmatramo istorijski on je predstavlja oblik denacionalizacije. Sociološki posmatrano, proces denacionalizacije predstavlja reakcionarnu meru u razvitku društva i dovodi do preinaka postojeće životne koncepcije. Zato je prekrštavanje u svojoj osnovi nacionalno pitanje, jer sadrži elemente posebnih obeležja duhovne sfere i života naroda, podrazumevajući tu posebno i elemente običaja tj. tradicije. Jasno je da sve te osobnosti vode poreklo još od delovanja autokefalne srpske crkve, koja je religioznu pripadnost naroda izjednačavala sa narodnošću. Prošlost nam jasno govori da su se prekrštavanjem gubile sve osobnosti narodnog života i tradicije i da se narod kao objekat utapao u nasilničku religiju, poprimajući drugi duhovni i nacionalni lik. Takav proces se dešavao sa srpskim narodom na teritoriji NDH. Tako je uništavana srpska tradicija i kultura, a samim tim i srpsko obeležje. Taj čin ustaše vrše u vreme drugog svetskog rata, vreme koje je vrlo ne-povoljno za srpski narod jer mu se odriče svako pravo kako na nacionalnu tako i versku pripadnost u NDH.

I na polju prekrštavanja ustaške vlasti nisu htale ništa da preduzimaju bez određenih zakona. Tako su 5. maja 1941. godine izdali Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vjere u drugu,⁸ s namenom da predu od individualnog i neorganizovanog prekrštavanja ka grupnom i organizovanom. Razumljivo je da je katolička crkva pozdravila ovaj zakon čije odredbe je unela i u svoje interno pravo. Ovde donosimo taj prvi ustaški dokumenat o nasilnom prevođenju pravoslavnih u katoličku veru. Donet je na predlog ministra bogoštola i nastave Mila Budaka i glasi:

⁸ Narodne novine, 9. svibanj 1941.

„Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu.

čl.1.

Do donošenja zakona o vjeroispovjednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu. Za valjanost prelaza potrebno je, da stranka, koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu upravnoj vlasti prve molbe (kotarskoj oblasti, odnosno građanskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti, na koju stranka prelazi.

čl.2.

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama. Tim danom prestaju vrijediti svi zakonski i naredbeni propisi koji su s ovom zakonskom odredbom u protivurećju.

Provredba ove zakonske odredbe povjerava se ministru bogoslovlja i nastave.

U Zagrebu dne 3. svibnja 1941.

Broj: LV/87-Z-p.1941.

Ministar za bogoštovlje i
nastavu dr Mile Budak, s.r.

Poglavnik
dr Ante Pavelić⁹

Ovaj prvi klero-ustaški dokumenat o prekrštavanju dopunjeno je 4. novembra 1941. godine. Ovom prilikom je od interesa samo njegov 1. član koji i predstavlja dopunu:

„Zakonska odredba o dopuni zakonske odredbe o prelazu s jedne vjere na drugu.

čl.1.

U čl.1. zakonske odredbe o prelazu s jedne vjere na drugu od 3. svibnja 1941. br. IV/87.p.1941./Narodne novine od 5. svibnja 1941. br. 19/ daje se nova stavka koja glasi:

Za prelazak maloletnika do navršene osamnaeste godine života dovoljno je samo privola majke, ako je otac odsutan ili mrtav, a nije potrebna i dozvola nadštandardne oblasti¹⁰.

Vidimo da se, mada forme radi, svaki potez ustaških vlasti i na polju prekrštavanja pravoslavnog stanovništva temelji na njihovim zakonima, donetim od strane određenih institucija da bi po-

⁹ Narodne novine, 9. svibanj 1941.

¹⁰ Narodne novine, 5. studeni 1941.

jedinci nekada bili manje odgovorni za učinjena nedela. Uz to potrebno je da se navedu i druge činjenice. Izdavanjem tih zakonskih propisa postignuto je da čin prekrštavanja srpskog stanovništva postane državni program rada u NDH. U okviru toga programa trebalo je da se postigne s jedne strane pohrvaćenje srpskog stanovništva, a s druge, po klerikalnoj liniji, prevođenje pravoslavnih u katolike. Oboje se svodi na jedinstveni proces asimilacije Srba. Praktično to je značilo da Srbi, procesom asimilacije, treba da postanu Hrvati katolici ukoliko se nisu iselili ili pak bili fizički uništeni.

Na osnovu ustaških zakona ustaški ministri donosili su naredbe za rešavanje važnih pitanja iz svoga delokругa rada. Tako je ministar pravosuda i bogoslovija M. Puk 18. jula 1941. godine izdao naredbu o nazivu „grko-istočne vjere”.¹¹ Smisao te naredbe saстојi se u promeni naziva „srpsko-pravoslavna vera” u novi naziv „grko-istočna vjera”. Promena ovoga naziva bila je u skladu sa stvaranjem nove NDH i njenim novim državnim uređenjem. U takvoj novoj državi nema ili ne bi trebalo da bude srpskog naroda, pa prema tome nema potrebe da postoji ni Srpska pravoslavna crkva. U 1942. godini doći će do promene ovoga stava prema pravoslavnoj crkvi i ona će biti osnovana u aprilu mesecu pod nazivom Hrvatska pravoslavna crkva.

U vezi s tim što je rečeno, a posebno zakonske odredbe o prelasku s jedne vere na drugu, ustaška vlast je uz tesnu saradnju jednog dela katoličkog klera otpočela sa prekrštavanjem Srba na teritoriji NDH. Ona je i organizaciono bila spremna za obavljanje prekrštavanja pravoslavnog stanovništva. Tako je po naredbi Ureda predsedništva ustaške vlade br. 11689-1941. pri Državnom ravnateljstvu za ponovu osnovan verski odsek „... u čijoj nadležnosti spadaju svi poslovi koji se odnose na sva pitanja prelaska iz grko-istočne vjere na katoličku, muslimansku i evangelističku.”

Taj odjel imade voditi svoj posebni urudžbeni zapisnik i odpravništvo, te samostalno poslovati u svim predmetima koji spadaju u njegovu nadležnost.

Ravnateljstvo ponove ima tom odsjeku staviti na raspolaganje potrebna materijalna sredstva, potrebno osoblje za pisarnu, a odsječkog nadstojnjika i njegovog zamjenika imenovati će Poglavnik”.¹²

Vidimo da se klero-ustaška vlast i organizaciono spremala za prekrštavanje Srba. Pored toga za taj posao učinili su dosta i na psihološkom planu.

¹¹ Narodne novine, 19. srpanj 1941.

¹² Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946, 107. (dalje Dokumenti.,.)

Istoga meseca, maja 1941. godine, kada je izdata ustaška Zaksomska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu, izdao je nadbiskup u Zagrebu Alojzije Stepinac autorizovano „Objašnjenje“ koje se smatra drugim klerikalnim dokumenatom o prekrštavanju Srba. Ovaj dokumenat govori o taksama koje treba platiti za prekrštavanje, što se vidi i iz teksta koji sledi:

„Objašnjenje

Kod vjerskog prelaza plaća se na zapisničku molbu za primetak crkvena taksa iz T br.44 Pravilnika u iznosu od 20-i to toliko puta koliko je prelazna, odnosno prelaznika.

Objašnjenje br. 182/Bk-1939, tačka 11, po kojemu je protumačeno da se pri prelazu cijelih obitelji plaća samo jedna taksa iz T.br.44 stavlja se van snage.

Razumije se da se i u ovom slučaju kad se radi o naporno siromašnim licima može priznati oslobođenje od takse u smislu Objašnjenja br. 69/Bk-1939 ...

Zagreb, dne 19. svibnja 1941.

dr Alojzije Stepinac
v.r. Nadbiskup
Predsednik bisk. konf.”¹³

Uz ovaj dokumenat objavljena je i „Obavijest“ koja govori o taksiranju dokumenata koja se podnose kao dokaz da je osoba arjevskog porekla.

Ova tri pomenuta dokumenta jasno nam pokazuju stvarni smisao prekrštavanja pravoslavnog stanovništva u NDH. Naime, u surovom ratnom vremenu kada ogroman deo pravoslavnog stanovništva ostaje bez svoga ognjišta i spasava goli život čak i prekrštavanjem katolička crkva nastoji da se obogati, ubiranjem novčanih prihoda putem taksa za taj čin. Može da se kaže da je pored političkog i ekonomski momenat igrao glavnu ulogu u prekrštavanju. Potvrdu toga mišljenja nalazimo u činjenici da su u pre svega prekrštavani ugledniji i bogatiji Srbi. Dakle, isti slučaj kao i kod preseljavanja srpskog stanovništva iz NDH.

U politici prekrštavanja Srba, osim pomenutih, donošeni su i novi propisi. Tako su nastali *Propisi za primanje u katoličku crkvu*, čiji je autor profesor Teološkog fakulteta u Zagrebu dr Stjepan Bakšić.

Na osnovu prethodnih zakonskih odredaba, ustaška vlada je 30. jula 1941. godine izdala Okružnicu za prekrštavanje pravoslavnog stanovništva.¹⁴ U njoj se preporučuje da se primanje pravos-

¹³ Katolički list, 23. svibanj 1941. Uzeto iz knjige Sima Simića, Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata. Titograd 1958, 52.

¹⁴ Arhiv VII, fond NDH, kut. 87, r. br. 3/37-1.

lavnih u katoličku veru vrši samo u katoličkim župama gde ima pravoslavnih. Svi oni koji dolaze u katoličke župske urede radi prijema u katoličku veru morali su da donesu posebne potvrde o čestitosti izdate od opštinskih ili sreskih uprava u dogovoru sa logorima i taborima, taksirane sa tri kune državne takse. Pomenute ustanove bile su dužne da izveste ministarstvo bogoštovlja i pravosuđa o broju izdatih potvrda, a i o broju onih koji su odbijeni.

Ovom Okružnicom posebno se stavlja do znanja nadležnim ustanovama da paze prilikom prijema pravoslavne inteligencije i bogatih seljaka i da se njima dadu potvrde kada se utvrdi njihova čestitost. Dakle, bez ove procedure i pozitivnog rešenja oni nisu primani u katoličku veru, što je i bio načelan stav ustaške vlade.

U Okružnici posebno se govori o mešovitim brakovima. Prekrštava se bez teškoća onaj bračni drug, ako je brak sklopljen u katoličkoj crkvi i deca krštena i odgojena u katoličkoj crkvi. Ukoliko su deca krštena u nekoj drugoj crkvi, potrebno je da se dogovore sreske i opštinske vlasti sa logorima i taborima i da ispitaju posebno svaki slučaj i tako donesu odluku o izdavanju potvrde za decu i njihove roditelje.

Ukoliko je mešoviti brak sklopljen u pravoslavnoj crkvi a deca krštena i odgojena nekatolički, vlasti treba da ispitaju svaki slučaj i donesu odluku u kojoj treba da se navede sve ono što je ranije rečeno.

Za pravoslavne parove koji su venčani u pravoslavnoj crkvi i deca tamo krštena potrebno je odobrenje Ministarstva za pravosuđe i bogoštovlje za prijem u katoličku veru.

Posebno je predviđeno za seljake da mogu da dobiju potvrdu o čestitosti bez teškoća, osim ako nije reč o izuzetnim slučajevima.

Pomenuta Okružnica nije važila za Veliku župu Gora i Veliku župu Krbavu i Psat. Ostavljeno je županima ovih župa da samostalno donesu propise prema svojim prilikama.

Prekrštavanjem pravoslavnog stanovništva u katoličku veru nije bilo rešeno pitanje njihovog stvarnog opredeljenja za novu veru. To su dobro znale ustaške vlasti koje su i sprovodile politiku prekrštavanja. Na drugoj strani, bilo je pravoslavaca koji su prelazili u protestansku veru, pa se kao takvi upisivali u Kulturbund da bi imali ista prava kao i njegovi članovi. Međutim, u pomenu-toj Okružnici se navodi da prelaznici ne mogu da uživaju prava članova Kulturbunda, ako i krvno ne pripadaju nemačkoj nacionalnoj manjini.

Bilo je slučajeva da su se i Jevreji javljali za prelaz u katoličku veru. I za njih je rečeno da se njihov položaj prema državi ne menja, iako su eventualno promenili veru, imajući u vidu već postojeći zakon o nearijevcima.

Sa ustaške i klerikalne strane užurbano se radilo na prekrštavanju pravoslavnog stanovništva. U tome pogledu, kao što smo vi-

deli, postojale su i određene naredbe. Kako je to bilo i političko pitanje, ustaše su htеле да га што пре реше.¹⁵ Međutim, ubrzavanje prekrštavanja i uopšte prekrštavanje za kler kosilo se sa njegovim kanonskim učenjem-pravom, jer je teklo u smeru negacije ljudskih prava i slobode volje, slobode savesti i veroispovesti. Od svega toga se odstupilo, pa je kod klerikalaca preovladao politički, a ne verski momenat.

Uloga katoličkog klera u masovnom prekrštavanju

Posebnim pismom od 17. marta 1942. godine upućenim na ime Alojzija Stepinca Vatikan je odobrio prekrštavanje Srba. Pored ostalog, u njemu stoji: „Ako Vaša preuzvišenost predviđa tu potrebu (prekrštavanje Srba) svojoj časnoj braći u Hrvatskoj stekće će ponovnu zaslugu tim svojim dragocijenim doprinosom za pravilan razvoj katolicizma, gdje postoje tolike nade za obraćenje nesjedjenih“.¹⁶

Valja istaći da je ovim pismom Vatikan samo potvrdio dodatašnja prekrštavanja Srba na teritoriji NDH. Sada, ohrabren ovim pismom, A. Stepinac dobija novu snagu za produženje posla na prekrštavanju pravoslavnog stanovništva. On saziva konferenciju biskupa kojom prilikom se bira odbor od tri člana za rukovođenje poslovima prekrštavanja. Sačinjavali su ga A. Stepinac, senjski biskup Burić, biskup križevački Janko Šimrak. Pored ovog, izabran je i radni izvršni odbor od pet drugih sveštenika. Prema tome, vidnu ulogu u prekrštavanju Srba na teritoriji NDH imao je jedan deo katoličkog klera. I s pravom se može reći da ne bi moglo u tolikoj meri da se izvrši prekrštavanje Srba da se nije angažovao jedan deo katoličkog sveštenstva. Ustaše su vršile masovne zločine nad srpskim stanovništvom, a katolički kler je vršio prekrštavanje. Sve je to, razume se, bilo u duhu okupatorske politike koja je nastojala da u prvom redu zavadi naše narode, a potom da ih fizički uništava.

Na teritoriji pojedinih biskupija biskupi su bili inicijatori i odgovorni za prekrštavanje. Naređivali su pojedinim sveštenicima da odlaze kao „misionari“ u pravoslavna sela i vrše prekrštavanje. Oni su često nailazili na otpor kod svojih sveštenika. U tome slučaju pribegavali su dekretima primoravajući u prvom redu mlađe sveštenike da odlaze u pravoslavna sela i vrše obuku srpskog stanovništva za prelazak u katoličku veru. To se vidi i iz izjave profesora bogoslovije dr Đuka Marića: „... ja sam zajedno sa svojim prijateljem i kolegom rimskim studentom Stjepanom Bogutovcem

¹⁵ Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945. Zagreb 1977, 172.

¹⁶ Šime Balen, Pavelić, Zagreb 1952, 120.

bio primoran od svoga biskupa Akšamovića da idem kao misionar u pravoslavna mesta Paučje i Čenkovo da onđe obavim obuku i obred prijelaza svih stanovnika toga mjesta u roku od jednog tjedna...¹⁷

U nasilnom prekrštavanju Srba istakao se i župnik iz Borova Andelko Gregić koji je insistirao da se prekrste svi Srbi u Borovu. Oni koji to nisu uradili pre su dolazili pod udar ustaških zakona o progonima od onih koji su prekršteni baš od pomenutog župnika. Na molbu jedne meštanke da joj oslobodi kćerke iz ustaškog zatvora, on je odgovorio „... da on ne može ništa za moje kćeri učiniti, jer da one nisu prešle u katoličku vjeru. Dodao je da ćemo i mi otici sa djecom ako ne predemo u rimokatoličku vjeru...”¹⁸

Dionizije Jurićev, lični kapelan ustaškog poglavnika Pavelića, radio je na prekrštavanju Srba i na teritoriji sreza Kostajnice. U mestu Stazi, pre prekrštavanja, govorio je okupljenom narodu: „U ovoj zemlji ne može više da živi nitko osim Hrvata, jer ovo je zemlja Hrvatska i tko se neće pokrstiti mi znademo kuda ćemo s njim...”¹⁹ Župnik iz mesta Dalj Astaloš Josip vrlo aktivno je radio na prekrštavanju Srba u Dalju i okolini. Martinec Josip, župnik iz Voćina, 1941. godine vršio je masovna prekrštavanja na teritoriji svoje župe.

Valja istaći da su brojne izjave svedoka o prekrštavanju Srba koje su vršili katolički sveštenici. Dva svedoka tih događaja, Janković Ivan i Dobrijević Milica, pored ostalog, izjavili su: „Napominjem da se u prvim danima okupacije župnik Martinec najuže povezao sa ustaškim funkcionerima u Voćinu i Podravskoj Slatini i kako je bilo pokrštavanje Srba u okolini Voćina isti je bio u tom poslu najaktivniji, organizirao je neke fratre koji su dolazili na područje njegove župe i pokrštavali Srbe”.²⁰

Više svedoka iz Brezika, srez Podravska Slatina, u svojim izjavama navode i ovo: „Jer su Srbi većim delom iz našeg sela isterani juna 1941. godine, pa je nas manjina iz straha morala pristupiti pokrštavanju. Prilikom upisa za pokrštavanje pop Selak održao nam je sledeći govor: 'Narode, mi vas moramo pokrstiti, dok vas ja ne smatram narodom, već gamadi. Vi ste s Turcima ratovali protiv hrvatskog naroda, ugušili naš narod i naselili se na hrvatska imanja, bili ste turski podanici, zato mi vas u naše redove ne trebamo, mi na vas pljujemo. Ali po naređenju nadbiskupa Stepinca, moram vas prekrstiti tj. primiti.'”²¹

¹⁷ Dokumenti... 54.

¹⁸ Isto, 57.

¹⁹ Dokumenti... 59; Ante Dobrila Pero, Prilozi za povijest NOB-a Koprivničkog kraja od 1941—1944, Koprivnica 1983, 19.

²⁰ Dokumenti... 63.

²¹ Isto, 67.

Valja posebno istaći da postoje brojne izjave svedoka, pa i onih koji su bili prekrštavani za vreme drugog svetskog rata u NDH. Pomenute su samo neke od njih koje su po mnogo čemu karakteristične. U prvom planu vidimo ko je i kako vršio prekrštavanja, a potom i uzrok toga. Zatim prekrštavanje je vršeno nad jednim delom Srba, onim koji su ostali na svojim ognjištima što nekim slučajem nisu stradali od ustaške kame ili nisu u onoj opštaj hajci bili preseljeni van teritorije NDH. Dakle, taj deo srpskog stanovništva ustaški kler je htio da prekrsti i na taj način učini ih državljanima NDH.²²

Masovno prekrštavanje Srba bilo je i u Banja Luci i na teritoriji njenog sreza. Tako je u samom gradu bilo prekršteno oko 150 građana, dok je na teritoriji sreza do 21. oktobra 1941. godine bilo prekršteno 21.000 pravoslavnog stanovništva.²³

Postojale su velike teškoće oko preseljavanja srpskog stanovništva iz NDH na teritoriju Srbije. One su bile kako tehničke tako i ekonomsko-smeštajne prirode. S obzirom na to, smatralo se da predviđen broj Srba ne može da bude iseljen. Tražen je izlaz na drugoj strani. Tako je italijanski vicekonzul u Banja Luci, poštto je video da je akcija prekrštavanja uspešna, predložio da se što više Srba prekrsti. On je otišao tako daleko da je predlagao da se akcija o preseljavanju zameni akcijom o prekrštavanju srpskog stanovništva u NDH.²⁴

Prekrštavanje je bila jedna od prisilnih mera ustaških vlasti kojoj se određeno stanovništvo teško privikavalо, što se najbolje vidi na sledećem primeru. U samom postupku za prekrštavanje „zainteresovani“ su pisali molbe sreskim vlastima od kojih su dobijali potvrde da se taj čin može obaviti. Tako je od 10.000 pravoslavnih na teritoriji sreza Bosanski Novi 7.000 dobilo potvrde, a ostali su odbijeni. Od ovih odbijenih njih 52 je ponovo predalo molbe nadležnom župnom uredu za prekrštavanje, dok su ostali očigledno odustali. Ustaške vlasti su preduzimale najstrožije mere protiv onih koji su odustajali od prekrštavanja, s ciljem da se privole na to. Svako dalje opiranje povlačilo je odvođenje u sabirne logore sa daljim postupkom iseljavanje iz NDH.²⁵ Valja istaći da je naknadnom proverom ustanovljeno da na teritoriji sreza Bosanski Novi nije više bilo 10.000 Srba, već znatno manji, jer su se neki odselili u Srbiju, a većina se nalazila u izbeglištvu nedaleko od svojih kuća.

Prekrštavanje pravoslavnog stanovništva na teritoriji NDH, a posebno u Bosni i Hercegovini, uzelo je tolikog zamaha da se pre-

²² Arhiv VII, fond NDH, kut. 160, r. br. 26/8

²³ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, Beograd 1967, 68 i 69.

²⁴ D. Lukač, n. d. 70.

²⁵ Arhiv Istoriskog instituta Slavonije, Slavonski Brod, r. br. 16

tvorilo u sistem rada klero-ustaških vlasti. Osim prekrštavanja u katoličku veru, pravoslavno stanovništvo je prelazilo, istina u manjoj meri, u islam. Bio je to oblik bojkota pravoslavnog stanovništva izazvan pretnjama kler-ustaša. Prema podacima, najveći broj pravoslavnih koji su primili islam bio je u Prijedoru. Razume se da je ova kontraakcija pravoslavnog stanovništva izazvala veliko negodovanje klero-ustaša, koji su napravili pravi pokolj Srba u selu Begovo Brdo kod Cetingrada i zbog toga što su prešli u islam umesto u katoličku veru.²⁶

Prema izveštaju velike župe Pliva i Rama od 10. februara 1942. godine ustaškom Ministarstvu unutrašnjih poslova, na teritoriji sreza Jajce bilo je do tada prekršteno preko hiljadu porodica pravoslavne veroispovesti.²⁷

Početkom 1941. godine na teritoriji Slavonije živelo je 778.880 stanovnika. Od toga broja Hrvata je bilo 65%, Srba 25%, a u preostalih 10% spadali su Česi, Slovaci, Mađari, Nemci, Ukrajinci i ostali.²⁸ Od svih nacionalnosti jedini su Srbi bili podvrgnuti među prekrštavanja. Zalaganjem Sidonija Žulca, župnika u Našicama, prema nepotpunim podacima, na teritoriji sreza Našice bilo je prekršteno oko 2.000 Srba.²⁹ U selu Tenju, na teritoriji sreza Osijek, početkom aprila 1941. godine prekršteno je 600 Srba.³⁰

Opštinsko poglavarstvo Vilić sela izveštava 28. februara 1942. vanja srpskog stanovništva. Podaci se odnose na pojedina sela i oni su sledeći:

Datum	Naziv mesta	Broj prekrštenih
8. februara 1942.		
	Sloboština	307
	Pasikovci	195
	Kujnik	176
	Orljavec	77
	Vranić	93
	Podsreće	225
	Grmjenci	169
	Milivojevci	113

²⁶ D. Lukač, n. d. 69.

²⁷ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, fond neprijateljske gradić, br. 3427. (dalje: AIHRP).

²⁸ Ivan Antonovski, Slavonija u ustanku 1941. Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG), 4/1966, 60.

²⁹ Nada Lazić, Teror okupatora i kvizilinga u Slavoniji. Slavonija u narodnooslobodilačkog borbi. Materijali naučnog skupa 25—26. novembra 1966, Slavonski Brod 1967, 191.

³⁰ I. Antonovski, n. n. 76.

Brđani	165
Zigerovci	93
Mrtovlasi	63

15. i 16. februara 1942.

Oljasi	259
Perenci	191
Svrzigaće	229
Bratuljevci	156
Lučinci	65
Ozdakovci	110
Smoljanovci	92
Klisa	65
Nježić	112
Skenderovci	51
Deževci	110
Vilić selo	76

18. i 19. februara 1942.

Čečevac	208
Rasna	204
Koprivna	230
Dragutinovac	51
Vučjak i Ruševac	598
Snjegović	431

Ukupno 4914³¹

Prema izveštaju sreskih vlasti u Slavonskoj Požegi verskom odseku ustaškog Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 1. februara 1942. godine u župskoj crkvi u S. Požegi izvršeno je prekrštavanje oko 500 Srba iz sela: Gradski Vrhovci, Crkveni Vrhovci, Laze Čosine, Laze Vasine i Laze Prnjavor. Istoga dana u selu Kapitolu prekrštene su 52 osobe. Nije pomenute broj, već samo vest da je prekršteno sve stanovništvo sela Širobutnika. 19. februara u selu Latinovac prekršteno je 426 osoba iz pomenutog sela i Ivanovaca, opštine Bektež. 26. februara u selu Cigleniku prekršteno je 185 osoba. 1. marta izvršeno je prekrštavanje u selima Paka, Imbrijevci i Donrogošće. Na teritoriji opštine Požeški Brestovac prekršteno je 550 osoba. 2. marta izvršeno je prekrštavanje 60 osoba u selu Tominovcima.³² Kako se navodi u pomenutom izveštaju,

³¹ Historijski arhiv u Slavonskoj Požegi, fond kotarska oblast u Požegi, serija II, spisi 2701—3000.

³² Isto.

do prve polovine marta 1942. godine na teritoriji sreza Slavonska Požega klero-ustaške vlasti obavile su posao prekrštavanja srpskog stanovništva. Ukoliko se prekrštavanje kasnije činilo, bili su to samo pojedinačni slučajevi do aprila 1942. godine.

U toku 1941. godine prekrštavanje srpskog stanovništva na teritoriji NDH vršilo se uglavnom putem nasilja i terora. Takav način prekrštavanja nije dao očekivane rezultate. Uznemirenost stanovništva jačala je iz dana u dan. Takvo stanje nije odgovaralo ni vojnim ni civilnim okupacionim snagama. One su uticale na ustašku vlast, da ublaži mere prekrštavanja ili da promeni metod rada; do toga je došlo u 1942. godini.

Početkom januara 1942. godine stanovnici pravoslavne vere sela: Gornji Gučani, Bratulji, Kujnik, Čečavac, Perenci, Mialjevići i Sloboštine sa teritorije sreza Slavonska Požega podneli su molbu za prelaz u katoličku veru. Oni su uglavnom bili zemljoradnici, pa su hteli na ovaj način da se zadrže na svojim imanjima, odnosno da se ne iseljavaju iz NDH. U pismu srpskog stanovništva sela Gornji Gučani opštinskoj vlasti Požeški Brestovac navodi se: „Mi smo svi po zanimanju poljodjelci i vrlo siromašnog stanja, a na području opštine Požeški Brestovac stanujemo i živimo neprekidno kod svojih rođaka, naime i naši preci ovdje su rođeni i imali ovdje svoja stalna i neprekidna boravišta.

Molimo stoga gornji naslov da ovu našu molbu sa svojom preporukom predloži kotarskoj oblasti u Požegi, koju molimo za žurno i povoljno rješenje i izdanje uredovnih potvrda o odobrenju zamoljenog vjerskog prijelaza.

Obzirom na naše siromašno stanje da se ova naša skupna molba riješi iznimo uz naplatu biljegovine samo u iznosu 45 kuna”.³³ Valja istaći da su pomenuto pismo potpisale 174 osobe.

U propratnom pismu opštinske uprave Požeški Brestovac sreskoj upravi u Slavonskoj Požegi za odobrenje, govori se da u selu Gornji Gučani nema više stanovnika pravoslavne vere koji nisu zatražili prelaz u katoličku.

Nije pronađen dokumenat o odobrenju sreske vlasti u Slavonskoj Požegi za prelaz pravoslavnih iz sela Gornji Gučani u katoličku veru. Nema sumnje da im je to odobreno, jer 19. januara 1942. pomenute vlasti izdaju naređenje: „Tko od grko-istočnjaka želi preći na rimokatoličku vjeroispovijest neka preda molbu za prijelaz najkasnije do 15. veljače o. g.”³⁴

U januaru i februaru 1942. godine učestali su oglasi i obaveštenja ustaških vlasti kojima se stavlja do znanja pravoslavnom stanovništvu da do određenog vremena, uglavnom 15. februara,

³³ Grada za historiju NOP-a u Slavoniji, knj. 2, Slavonski Brod 1963, 4—5.

³⁴ Isto, str. 28.

dostave molbe za promenu vere. Tako je i gradska uprava u Brodu na Savi 3. februara 1942. godine oglasila da se molbe za promenu vere predaju do 14. februara te godine.³⁵ Posle ovoga roka usledili su izveštaji sa terena o onim osobama koje nisu prešle u katoličku veru, uz navođenje razloga zašto to nisu učinili. Tako opštinska uprava u Jakšiću dostavlja 17. februara 1942. godine sreskoj vlasti u Slavonskoj Požegi popis pravoslavnih lica koja do tada nisu prešla u katoličku veru uz navođenje razloga za neizvršenje toga čina.

U pomenutom spisku nabrojano je jedanaest osoba. Od toga broja je šest domaćica, četiri poljoprivrednika i jedan pastir. Njihova starost je kretala od 23 do 73 godine. Prema oceni ustaških vlasti, političko i moralno vlađanje ovih osoba u većini slučajeva nije bilo zadovoljavajuće. Navodi se više razloga zašto nisu prešli u katoličku veru: starost, nije poznato i nemarnost. U predlogu za dalji postupak sa ovim osobama zaključeno je da se svi smeste u logor.³⁶

Opštinsko poglavarstvo u Slavonskoj Požegi takođe je dostavilo spisak pravoslavnih osoba koje nisu zatražile prelaz u katoličku veru. Evidentirano je šest porodica sa 21 članom. Bila su to sve poljoprivredna domaćinstva sa starošću od 4 do 48 godina iz sela Migalovci i Dobrogošće. Političko vladanje im je bilo „oprečno sa hrvatskim oslobođilačkom pokretom”. Zadesila ih je ista sudbina kao i prethodnu grupu, upućeni su u logor.³⁷

Troškovi „misionara” padali su na teret onih opštinskih vlasti na čijoj teritoriji su obavljali verske obrede podučavanja pravoslavnih za prelaz katoličku veru i sam čin prekrštavanja. To se vidi i iz pisma Verskog odseka Državnog ravnateljstva za ponovu upućenog opštinskog poglavarstvu sela Mošćenice, srez Petrinja: „Za stan i hranu misionara neka se brinu seljaci, a putne troškove i honorar u iznosu od kuna 100 dnevno neka im isplati općinsko poglavarstvo kako to čine i na drugim općinama”.³⁸

Nasilja i progoni nad jevrejskim stanovništvom postojali su iz dana u dan sve žešći. Jevreji su, kao i ostali progonjeni narodi tražili izlaz u promeni vere. Računali su da bi im to donelo izvrsne olaksice. Tako, prema izveštaju gradskog poglavarstva jevrejskoj opštini u Sarajevu iz jevrejske vere bilo je najavilo istupanje 190 Jevreja od 10. aprila do 30. septembra 1941. godine. Od toga broja prešlo bi u rimokatoličku veru 75, starokatoličku 14, grko-istočnu 6 i u islam 51. Pored pomenutih, na spisku je bilo

³⁵ Isto, 48.

³⁶ Isto, 56.

³⁷ Isto, 63.

³⁸ Dokumenti... 72.

još Jevreja za koje nije naznačeno u koju veru bi želeli da pređu.³⁹

Prekrštavanje pravoslavnog stanovništva obavljalo se nesmetano u onim oblastima i mestima u čijoj blizini se nisu nalazile partizanske jedinice, pa samim tim nisu ni vođene oružane akcije. Međutim, tamo gde su bile partizanske jedinice i izvodile oružane akcije protiv okupatora prekrštavanje stanovništva nije se tako lako obavljalo. To se vidi i iz izveštaja župske redarstvene oblasti iz Osijeka u kojem se govori da su partizani sprečili prekrštavanje pravoslavnog stanovništva u selu Smude, opština Čeraj, u sredu Podravska Slatina. To je vreme, proleće 1942. godine, kada je NOP u Slavoniji, ojačao, a popularnost Komunističke partije Jugoslavije bila na zavidnoj visini. U njima je narod video jedinu snagu koja je i oružanim putem mogla da ga zaštititi od klero-ustaša.⁴⁰

Koliku je važnost ustaška vlast pridavala akciji prekrštavanja, vidi se i po rezultatima koji su bili postignuti. Na celom području NDH do oktobra 1941. godine bilo je prekršteno 70.000 Srba.⁴¹ Međutim, drugi podaci nam govore da je u godini 1942. prekršteno 100.000, a u 1942/43. do maja meseca još 140.000, ukupno 240.000 prekrštenih stanovnika.⁴² Još nije poznato koliko ih je prekršteno do kraja 1944. godine.

Porodice u kojima su zastupljene dve vere

Državno ravnoteljstvo za ponovu je 14. jula 1941. godine izdalo naredbu svim sreskim načelnicima za popis službenika članova grko-istočne vere. Posao je trebalo da se obavi vrlo hitno. Popis se nije odnosio samo na aktivne službenike, već i na penzionisana lica. Za sve njih uzimani su sledeći podaci: prezime i ime, položaj, sedište i ured. Takođe su unošeni podaci za one koji su bili prekršteni i kada je to učinjeno.⁴³ Prilikom tih popisa pokazalo se da ima mnoštvo porodica u kojima je muž pravoslavne, a žena katoličke vere i obratno. Postavilo se pitanje njihovog iseljavanja sa teritorije NDH. Da bi to pitamje učinilo jasnijim, Državno ravnoteljstvo za ponovu je 24. juna 1941. godine izdalo Upute za postupak iseljavanja porodica dveju vera.⁴⁴

³⁹ Avram Pinto i dr David Pinto, Dokumenti o stradanjima Jevreja u logorima NDH, Sarajevo 1972, 6.

⁴⁰ Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, knj. 2, Slavonski Brod 1963, 5.

⁴¹ Sima Simić, n. d. 150. Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd 1973, 77.

⁴² Isto; F. Jelić-Butić, n. d. 174—175.

⁴³ Arhiv VII, fond NDH, kut. 170, r. br. 7/12.

⁴⁴ Isto, r. br. 18/12.

U prvom planu govorilo se o uslovima koji su potrebni da bi se jedna porodica dveju vera zadržava u NDH. Ako je muž pravoslavne vere a žena katolikinja i njihova deca pravoslavne vere tada cela porodica ostaje u NDH. Ali se i ovde postavlja dosta precizan uslov da se muž ranije nije isticao u radu protiv hrvatske države, a potom i da nije suviše ekonomski jak" ... da bi mogao i dalje biti opasan.⁴⁵

Ako je pak muž pravoslavne vere i venčan sa katolikinjom u katoličkoj crkvi, a deca su katolici ili pravoslavne vere tada porodica ostaje ukoliko se muž nije „ogrešio“ o hrvatsku državu.

Ako je muž katolik, a žena bila ili je još pravoslavne vere, a deca katolici tada se ne iseljavaju iz NDH.

Ukoliko pravoslavni živi u konkubinatu sa katolikinjom i imaju dece koja su katolici tada se ne iseljavaju. Međutim, ako pravoslavni živi u konkubinatu sa katolikinjom i deca su im pravoslavne vere tada mogu da ostanu pod uslovom da se muž nije „ogrešio“ o hrvatsku državu.

Ako je jedan od bračnih parova zbog ženidbe promenio veru ili je jedan od njih prešao u katoličku veru radi ženidbe, a deca su im katolici i tada ostaju u NDH.⁴⁶

Cini se da je prilikom uzimanja podataka za iseljavanje porodica dveju vera odlučujuće bilo da li se neko od članova porodice ranije isticao protivhrvatskim radom. Ta okolnost je preovladivala nad drugima, pa i onom da li je neko posle 10. aprila 1941. godine prešao u katoličku veru.

Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve

Poznatim metodama borbe protiv srpskog stanovništva u NDH (fizičko uništavanje, iseljavanje i prekrštavanje) ustaške vlasti nisu postigle željeni cilj — da potpuno iskorene srpsku naciju na teritoriji NDH. Postigli su samo suprotno. Srpski narod se sklanjao u šume i sa antifašistima drugih nacionalnosti vodio borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Pored ostalih mera, ukidanjem srpske pravoslavne crkve i zabranom upotrebe cirilice, a potom i prekrštavanjem, ustaška vlast je imala namjeru da potpuno assimilira preostali deo srpskog stanovništva kao etničku i nacionalnu celinu. I pored svih pomenutih mera u tome nije bilo mnogo uspeha.

U 1941. godini ustaška vlast je bila zauzela vrlo oštar kurs prema srpskoj pravoslavnoj crkvi u NDH. Još od ranije smatralo se da je širenje velikosrpske politike obilato potpomagano od strane

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

crkve. Dakle, crkva je smatrana jednim delom za nosioca državnosti. Pošto u NDH nije mogao da postoji nosilac neke druge državnosti osim NDH to je srpska pravoslavna crkva zabranjivana.

I onaj deo srpskog stanovništva koji je silom prilično prešao u katoličku veru da bi opstao i na taj način automatski primio državljanstvo NDH u svojoj biti nije se osećao kao takav. Trebalo je i onaj neprekršteni deo srpskog stanovništva privoleti ustaškoj vlasti. Crkva je bila najpogodnije sredstvo za to, što je uvideo i nemački okupator čiji su vojni i diplomatski predstavnici u Zagrebu odobrili stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve. Međutim, njeno oformljenje zvanično išlo je drugim putem. Naime 3. aprila 1942. godine predstavnici jedne grupe pravoslavnih sveštenika, Petar Lazić iz Zagreba i Vaso Šurlan iz Zemuna, podneli su molbu Ministarstvu pravde i vera za osnivanje jedne hrvatske pravoslavne crkve u NDH.⁴⁷ Dakle, na osnovu ovog zahteva, a posebno na podsticaj nemačkog poslanika u Zagrebu S. Kašea, Pavelić izdaje 3. aprila 1942. godine *Zakonsku odredbu o hrvatskoj pravoslavnoj crkvi:*

čl. 1.

Na području NDH osniva se hrvatska pravoslavna crkva koja je samosvojna (autokefalna).

čl. 2.

Ustrojstvo i delokrug hrvatske pravoslavne crkve uređuje se ustavom koji potvrđuje Poglavnika NDH.

čl. 3.

Provđenje ove zakonske odredbe povjerava se Ministru pravosuđa i bogoslovija.

čl. 4.

Ova zakonska odredba zadobiva pravnu moć današnjim danom.

U Zagrebu dne 3. travnja 1942.
Ministar pravosuđa i bogoslovija,
dr Mirko Puk, v. r.

Poglavnik NDH
dr Ante Pavelić, v. r.⁴⁸

⁴⁷ Deutsche zeitung in Kroatien, 8. april 1942.

Osnovno načelo koje je važilo prilikom osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve bilo je da ona nije niti može da bude nastavak ranije pravoslavne crkve u NDH, već je novoosnovana i autokefalna. Njenim pripadnicima se smatraju svi oni koji dobrovoljno i formalno pristupe, bez prisiljavanja od strane nadležnih vlasti. Svi oni koji su bili članovi Hrvatske pravoslavne crkve u isto vreme su i državljeni NDH.

Novooosnovana Hrvatska pravoslavna crkva mogla je samostalno da osniva i druge crkve koje su i priznavane od ustaških vlasti. Ali, niko drugi nije imao pravo osnivanja pravoslavne crkve i ukoliko ih je osnivao NDH ih nije priznavala.

Stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve nije bila ideja ustaša već hrvatskih šovinista iz druge polovine 19. veka. Tada su Eugen Kvaternik i Ante Starčević Srbe proglašavali pravoslavnim Hrvatima, što su i ustaše priznale u svojim publikacijama.⁴⁹ Ustaše su samo aktuelizirali tu poznatu šovističku tezu, koja je imala značaj u novoj taktici pohrvaćivanja Srba u NDH.

Stvaranjem Hrvatske pravoslavne crkve nije obustavljenio prekrštavanje pravoslavnog stanovništva. Naprotiv, ta mogućnost je ostala. To se vidi i iz telegrama koje je dobijao A. Stepinac od prekrštenih Srba iz sela Paka i Imrijevaca kod Slavonske Požege, pa iz Požeškog Brestovca i Popova kod Voćina. Pored toga i zvanični ustaški propisi sankcionisu i dalje tu praksu. Jedan od njih jeste ustaška naredba od 4. maja 1942. godine o isplati posebnog dodatka dušebrižnika župe i župnih ispostava osnovanih za naseljenike i prelaznike na katoličku veru. Visina posebnog dodatka iznosila je 1.000 kuna mesečno.⁵⁰ Drugi je takođe naredba ministra pravosuđa i bogoštovlja Mirka Puka da on može po slobodnoj proceni da osniva nove župe i njene ispostave nezavisno od toga koliko one imaju naseljenika i prelaznika.⁵¹

Na odluku o stvaranju Hrvatske pravoslavne crkve reagovao je, pored ostalih, CK KP Hrvatske — Poverenštvo za Slavoniju. Ono je tim povodom u aprilu 1942. godine izdalo proglaš srpskom stanovništvu u kome se kaže da promena ustaške politike prema Srbima nije stvarnost, već obmana. Isti je slučaj i sa stvaranjem Hrvatske pravoslavne crkve. „On (Pavelić — S. M.) je donio odluku o osnivanju nekakve Hrvatske pravoslavne crkve. On hoće da vas pomoću pravoslavnih popova koji su spremni na izdaju svoga naroda pozove u pravoslavne crkve one iste koje su ustaške bande napadale i rušile, u kojima su ustaške bande zvijerski ubijale srpski narod, pa i čestite pravoslavne popove ...”

⁴⁸ Narodne novine, 7. travanj 1942.

⁴⁹ Šime Simić, n. d. 101.

⁵⁰ Narodne novine, 8. svibanj 1942.

⁵¹ Narodne novine, 2. lipanj 1942.

Braćo Srbi! Komunistička partija vas opet poziva da se ne odazivate na poziv onih popova koji vas zovu u Hrvatsku pravoslavnu crkvu. Takvi popovi su izdajice vašeg naroda.”⁵²

Preuređenje pravoslavnih crkava u katoličke

Uporedo sa prekrštavanjem pravoslavnog stanovništva na teritoriji NDH vršeno je i preuređenje pravoslavnih crkava u katoličke. Na tome planu Biskupski ordinarijat djakovačke biskupije uputio je polovinom februara 1942. godine župskom uredu u Vučkovaru službeni akt sa uputstvom za taj posao. U njemu se stavlja do znanja da u mestima u koja su poslati „misionari” za prekrštavanje srpskog stanovništva nema katoličkih crkava niti bilo kakvih liturgijskih stvari. Pomenuti „misionari” se ovlašćuju da u dogовору sa nadležnim župskim uredom i u saradnji sa onim delom srpskog stanovništva koji je podneo molbu za prekrštavanje obave preuređenje pravoslavne u katoličku crkvu u kojoj bi se obavljali katolički obredi. Da bi se udovoljilo tim zahtevima bilo je potrebno da se iznese ikonostas iz pravoslavne crkve. Ukoliko je to bilo neizvodljivo, rečeno je u pomenutom uputstvu da se ispred ikonostasa uredi provizorni oltar za obavljanje služenja Svetе Mise. Pre nego što se bude pristupilo tome činu, crkva se ima blagosloviti za javne bogomolje. U izuzetnim slučajevima, kada pravoslavna crkva nije mogla da se preuredi kako je napred opisano, prema pomenutom uputstvu od nadležnih sreskih vlasti tražila se dozvola da se za obavljanje verskih obreda upotrebe školske prostorije.⁵³

Pretvaranje pravoslavnih crkava u katoličke vršeno je i preizdavanja pomenutog uputstva. Tako je sveštenik Peter Kamilo 1941. godine u Bijelom Brdu kod Osijeka u saradnji sa franjevcima pretvorio pravoslavnu crkvu u katoličku. Pre toga inventar iz pravoslavne crkve prenet je u franjevački samostan u Osijeku.

Početkom januara 1942. godine u selu Tenje po naredbi ustaških vlasti srušena je pravoslavna crkva do temelja. Unutrašnji inventar kao i građevinski materijal je sklonjen i rasprodat.⁵⁴

Na teritoriji sreza Novska ustaške vlasti su naredile da se poruše pravoslavne crkve u Jasenovcu, Okučanima, Rajiću i Uštici.⁵⁵

Pravoslavna crkva u Banja Luci bila je dobrim delom oštećena od bombardovanja. Međutim, to nije bio i razlog da se ona sru-

⁵² Pavle Gregorić, NOB u sjevernoistočnoj Hrvatskoj 1942. Sjećanja i dokumenti, Zagreb 1978, 100.

⁵³ Dokumenti... 55.

⁵⁴ Isto, 87.

⁵⁵ Isto, 92.

ši do temelja, jer je mogla da se opravi i dalje služi u one svrhe čemu je bila i namenjena.⁵⁶

Do 8. juna 1942. godine, kako se vidi iz pisma biskupskog ordinarijata u Djakovu poslatog Državnoj komisiji Hrvatskog državnog muzeja na području te biskupije pretvorene su pravoslavne crkve u katoličke u sledećim mestima:

Naziv sreza	Naziv (mesta) sela
Djakovo	Bračevci Majar Paučije Veliko Nabrdje
Osijek	Dopsin Tenje Dalj Bijelo Brdo Čepin
Vukovar	Markušica Borovo selo Trpinja Početin Bršadin
Donji Miholjac	Kapelna Kućanci
Valpovo	Martinci čepinski
Brod (Slavonski)	Trnjani Klokočevik Topolje
Brod (na Savi) ⁵⁷	

⁵⁶ Isto, 106.

⁵⁷ Isto, 119.

Prema tome, prekrštavanje pravoslavnog stanovništva, stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve kao i pretvaranje pravoslavnih crkava u katoličke za obavljanje katoličkih verskih obreda ništa nije izmenilo u odnosu ustaša prema pravoslavnom stanovništvu. Naoprotiv, denacionalizacija srpskog stanovništva je sproveđena i dalje kako po klerikalnoj tako i po šovinističkoj liniji.

Slobodan D. Milošević

SUMMARY

ON CONVERTING THE ORTODOX POPULATION INTO THE CATHOLIC FAITH IN ISC DURING THE SECOND WORLD WAR

The ISC, established April 10. 1941, began to organize its puppet state according to the principle: „a single nationality on a single territory” with the great aid of the aggressor German and Italian authorities. Thus, the Ustaša authorities started the persecution and the physical extermination of population without Croatian nationality. The first to suffer was the population belonging to the Ortodox Church. One of the forms of this process of „extermination” was converting from the Ortodox Faith into Catholic Faith by force.

The first phase of the process was known for the unorganized converting of population until May 1941. when the Ustaša Authorities issued THE LEGAL DECREE ON CONVERTING FROM ONE FAITH INTO ANOTHER. Since then, this decree had been the work-programme of the Clero-Ustaša Authorities. The converting was slightly delayed when the Ortodox Church of Croatia was founded at the beginning of April 1942, but it never ceased completely. Thus, according to the previous study of the period until 1944. about 240 000 people were converted.

Together with converting, Ustaša Authorities organized rearrangement of the Ortodox churches for the purposes of the Catholic Religious Ceremonies. Still incomplete numerical data of such rearranged churches are mentioned in the text.

ŽORŽ P. SANTUŠ KARVALJU

Magistar istorijskih nauka
Beograd

PRILIKE MEĐU JUGOSLOVENSKIM IZBEGLICAMA
U PORTUGALIJI (1941-1945)

Originalni naučni rad

325.254;32

I) UVOD

Pronaći tragove jugoslovensko-portugalskih odnosa u prošlosti, moramo priznati, jeste malo ohrabrujući zadatak. Naročito za onoga koji očekuje da pronađe arhive prepune interesantnih dokumenata, jer mnogo se traži a malo nalazi. Prirodno. Na kraju, pored ostalih činjenica, geografske udaljenosti su najveći krivci za ovakvo stanje stvari. Ipak, na sreću, tu i tamo se nalaze ovi tragovi. Tamo negde u XVI veku kod portugalskih Jevreja,¹ koji su bežali na Balkan Otomanske imperije, a od inkvizitorskim progona, ili ovde negde malo bliže, za vreme drugog svetskog rata, kod stotina jugoslovenskih izbeglica, koji su preko Portugalije bili na putu za američki kontinent ili za London.

U ratu 1914—1918. Srbija i Portugalija bile su saveznice. To je, možda, opravданje za podizanje već postojećeg počasnog konzulata u Lisabonu na nivo poslanstva (oktobra 1917). Međutim, njegov prvi opunomoćeni ministar, Dragomir Stevanović, zauzeo je to mesto tek u julu sledeće godine. Od tada pa do svog penzionisanja u martu 1920. upravljaо je ovim poslanstvom; zbog ekonomske šted-

* Ovaj rad je prikaz nekih delova magistarskog rada „Lisabon kao središte jugoslovenske emigracije 1941—45.” odbranjenog početkom 1985. na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta.

¹ Među najčuvenijima: pesnik Didacus Pyrrhus Lusitanus (Diogo Pi- reš je živeo u Dubrovniku od 1558. do 1599); njegov prijatelj Amatus Lusi- tanus, jedan od najpoznatijih lekara XVI veka, takođe je ovde boravio iz- vesno vreme pre svog polaska za Solun; čuvena dama Garsia Mendeš (D. Garcia Mendes) i njen nećak i zet Žuau Mikaš (João Micas), čuveni vojvo- da od Naiksosa, posle sultanovog poziva živeli su u Istanbulu. Zajednice iz Soluna, Istanbula, Valloma i Bitolja bile su značajne. Jedan primer: sinagoga „Portugal” u ovom poslednjem gradu, bila je razorenata u toku prvog svetskog rata.

nje ono je tada bilo zatvoreno,² s tim što je njegove poslove obavljalo poslanstvo u Madridu.³

Otpočeo je, dakle, još jedan period honorarnih konzula sve do imenovanja, u februaru 1941, drugog jugoslovenskog diplomata pri portugalskoj vladi sa sedištem u Lisabonu.⁴ Ova diplomatska misija funkcioniše do maja 1947. Tek 1948. ovi odnosi će biti suspendovani — prilikom zatvaranja ovog poslanstva povlačenjem poslednjeg administrativnog službenika i prenosom arhive u Beograd.

Tokom ovog kratkog perioda (1941—1947), poslanstvom je upravljalo pet diplomata. Slavka Kojića je u decembru 1942. zamenio Milutin Milovanović. Mogući razlozi: šverc deviza (funte za London i pezete za kolegu Višackog⁵ u Madridu); Trpkovićevo samoubistvo (ovaj prvi sekretar je zajedno sa suprugom izvršio samoubistvo, možda zbog krađe 80.000 eškuda iz poslanstva i optužbi da je bio povezan sa Nemcima i Italijanima); mnogobrojne žalbe i sukobi među izbeglicama i službenicima poslanstva. Od septembra do decembra 1943. Milovanović je privremeno radio kao običan diplomat-službenik, a njegovu dužnost obavljao je Radoje Knežević. Nova smena se odigrala u julu 1944. kada dolazi Vladislav Marković a, na kraju, u maju 1945. dolazi u Lisbon Dragoljub Jovanović i ostaje do 1947.

Svih ovih godina radilo je u ovom diplomatskom predstavništvu dvadesetak službenika.

Od triju delegacija koje su funkcioniše u krilu ove diplomatske misije, najvažnija je bila, po obimu aktivnosti, delegacija Crvenog krsta. S njenim otvaranjem (januar 1942), njen prvi delegat Niko Mirošević-Sorgo, dobio je i zvanično pokriće za svoj boravak u portugalskoj prestonici. Nakon što je proteran iz Italije (juli 1941),

² Službeni list, br. 71 od 30. III 1920.

³ Sa zatvaranjem svog poslanstva, u februaru 1933. ap do njegovog ponovnog otvaranja dve godine doočnije, dva počasna konzulata (Lisabon i Porto) prešli su u zavisnost Pariza i Beograda.

⁴ Službene novine, br. 1 od 19. VIII 1941 (London).

⁵ Nakon Dučićevog odlaska za SAD i Frankovog priznavanja NDH, Višacki je bio jedini jugoslovenski diplomat koji je ostao u Madridu. Dok je s Kojićem imao odlične odnose, s Milovanović su se već pojavili problemi. On mu je, naime, odbio kupovinu pezeta na lisabonskoj crnoj berzi i njihovo slanje diplomatskom poštrom, a potom je saopštavao Londonu o bezbrojnim žalbama izbeglica, koji su prolazili kroz Lisbon, protiv Višackog.

Među mnogim konfliktima situacijama, spomenućemo jednu koju navodi Milenko Popović, u kojoj Višacki opisuje svojim lisabonskim kolegama svoju diskusiju sa Dučićem: „Starji mi je kazao da sam nezahvalan, kao da treba nešto da mu zahvaljujem. Počeo je da viče na mene. Rekao sam mu da je izlapeo, budala stara, da mu se s... na glavu, da je g... Hteo je da baci na mene mastioniku, ali mu je ispala iz ruke. Hteo sam da ga udarim stolicom pa nisam. Izgurao sam ga samo kroz vrata na stepenice”. (ASSIP-Pred. Min. Saveta (Kabinet)-F 1), Izveštaj M. Popovića od 16. VIII 1942.

ovaj diplomata je i dalje iz Lisabona vršio dužnost poslanika pri Vatikanu, nezvanično, ali tolerisan od portugalske vlade.

Ova delegacija bavila se prihvatanjem izbeglica i, uglavnom, kupovinom i slanjem pošiljaka (životne namirnice, odeća, korespondencija itd.) zarobljenicima i internircima u Nemačkoj i Italiji. Radi toga počela je da bogati svoje fondove i preobrazila se, malo po malo, u kupca najrazličitijih proizvoda na portugalskom tržištu, sve do „afere s pasuljem”. U toj poznatoj aferi, Mirošević-Sorgo je želio da kupi 300 tona angolskog pasulja po ceni višoj no što je bila na portugalskom tržištu (30% ili oko 400.000 eškuda).⁶ Taj skandal nije ipak izazvao velike posledice po Sorgu, jer će kasnije biti nimenovan ministrom Dvora, a u Purićevoj vlasti čak ministrom.

Na jednom prikrivenijem polju delovala je delegacija Ministarstva unutrašnjih poslova, do polovine 1943.⁷ Tokom dve godine njenog rada posećivao ju je nekoliko puta Vladeta Milićević, što je izvesno dokaz više njene važnosti. Ova je delegacija zamenjena jednom vojnom. Njen jedini službenik bio je jedan oficir, učesnik 27. marta, major Vlastimir Rožđalovski. Rad vojne delegacije prestao je polovinom 1944. odlaskom ovog oficira u London.

U periodu između dva svetska rata, Portugalija je zauzimala prilično sporedno mesto u jugoslovenskoj spoljnoj politici. Osim toga i ekonomski odnosi bili su beznačajni, retko dostižući učešće portugalskog tržišta (sa njegovim kolonijama Angolom i Mozambikom) više od 0,1% ukupnog jugoslovenskog izvoza ili uvoza.⁸ Podatak da je od 1922. do 1932. u pristanište Lisabona ušlo samo 5 jugoslovenskih brodova a od tih 3 zbog havarije,⁹ dobro karakteriše mesto koje je zauzimala Portugalija u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini.

⁶ Reklo bi se, ipak, da ovi slučajevi nisu bili svojstveni samo ovom poslanstvu. Ante Jerić — službenik ministarstva finansija, koji je, takođe, po izlasku iz Jugoslavije prošao kroz Lisabon — navodi da se do kraja 1944. potrošilo „u emigraciji ... preko 30 milijuna dolara bez da su računi kontrolirani od bilo koje kontrolne računske ustanove” (ASSIP — PMS (Kabinet) — F 1).

⁷ Malo dokumenata nađenih u ASSIP-u ukazuje na neke od funkcija ove delegacije: skupljanje obaveštenja od jugoslovenskih izbeglica i njihova kontrola; transport diplomatske pošte; jugoslovenska političko-vojna situacija.

O njenoj aktivnosti izveštava više od četiri stotine dokumenata (medu ovih nekoliko desetina postojećih dokumenata u ASSIP-129-F nalaze se Pov. br. 262 od 29. VII 1942. i Pov. br. 115 od 9. VII 1943), koji započinju odlaskom Spasoja Sterđevića (posle kratkog boravka u Londonu, a nakon njegovog prolaska kroz Lisabon) pa do odlaska Vojislava Atanasijevića u avgustu 1943.

⁸ „Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije”, godine 1920. do 1940.

⁹ ASSIP, General konzulat u Lisabonu 1929—33, F3.

Sa portugalske strane takođe nije bilo neke veće akcije sa izgledom da se promeni ova situacija. Takođe, nije se otislo dalje od počasnih konzula i slabih odnosa, kako na ekonomskom tako i na drugom planu.

II) PONOVO OTVARANJE JUGOSLOVENSKOG POSLANSTVA (OD FEBRUARA DO APRILA 1941)

Motivi koji opravdavaju ponovno otvaranje jugoslovenskog poslanstva u Lisabonu nalazili su se, sigurno, u geopolitičkoj važnosti Portugalije koja se, posle francusko-britanskog poraza u junu 1940, pokazala još jasnijom. Ova činjenica navela je jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova (MIP) da imenuje jednog diplomatu za Lisabon, iako bi ovaj ostao zavisan od opunomoćenog ministra u Madridu (tada Jovan Dučić), koji je u toku prethodnih dvadesetak godina bio akreditovan i u Lisabonu.

Za otpravnika poslova novog poslanstva bio je izabran Slavko Kojić (savetnik ambasade u Francuskoj), koji je stigao u portugalsku prestonicu 10. februara 1941. Tada je, za onoga koji ga je dobro poznavao, ovaj grad „bio svijet za sebe, sitna enklava neutralnosti u zaraćenom svijetu”.¹⁰ I nastavljao je da bude onaj „grad na ušću velike reke u beskonačni okean”, kako je to video Ivo Andrić nekih trinaest godina ranije, gde se „u arhitekturi palata i crkava” nalazi nešto bujno, luckasto i poneseno, ali sa nečim „ljudskim i plemenitim u građi i rasporedu svojih živih i dostojanstvenih naselja”.¹¹

Ovim poetičnim slikama Lisabona možemo priključiti šetnje Crnjanskog od stanice Rusiu do Trgovačkog trga ulicom Oro (ulica menjača zlata i banaka). Od stanice Rusiu — „glavni trg u Lisabonu”, mesta odakle polaze „svi tramvaji” — „penje se ulicom, koja je glavna u Lišboi a koja se zove Šijada”, izlazeći potom na jedan trg „gde стоји споменик Kamuinjšu”. Posmatrao je kako se Šijadu preobražava „kada je lepo vreme” u mesto okupljanja „bogatog, besposlenog sveta”. Nije zaboravio ni „Havansku kuću” sa njenim skupim cigarama, kao ni „zlatnu mladež Lišboe” kako razgovara, stojeći ispred nje. A u slučaju da pada kiša, dakle, „Portugalci se tocijaju niz Šijadu”.¹²

Druge opet, trgovci i ulice lisabonske Bajše (Baixa), koju je markiz Pombal podigao na ruševinama srednjovekovnog grada, razru-

¹⁰ Popov Duško, Šifra tricycle, Zagreb 1973. Nekoliko opisa luksuznih hotela, kazina u Ešturišu, špijuna i drugih detalja lisabonske svakodnevnice ovog duplog britansko-nemačkog agenta.

¹¹ Andrić Ivo, „Panorama” i „Priopovetke 1918—1958”, Beograd 1958.

¹² Crnjanski Miloš, Kamuinjš, Izabrana dela, Beograd 1983.

šenog u zemljotresu 1755, podsećali su na jedan daleki grad, na obalama Dunava i Save, beo kao Lisbon, osunčan i svetao kao neka atlantska varoš, jedno od najvećih evropskih pristaništa, „koji je doživeo nedavno, pre godinu dana, iste prizore i oplakivao iste žrtve kao portugalska prestonica.”¹³

Za neke druge izbeglice, osim centra ovog grada sa nešto više od pola miliona stanovnika, postojali su još Sintra, brdo koje „je najlepšim vrtovima i biljkama Evrope”, i Ešturil kazina i sunca koje „sija i leti i zimi”. Tada, „većina sveta” bili su „Jevreji, koji beže od Nemaca i napuštaju Evropu”.¹⁴

Kojić je putovanje započeo 1. februara u Parizu. Stigao je u Madrid dva dana kasnije i tu se zadržao do 9. februara. Iako ni u jednom dokumentu nije navedeno, može se pretpostaviti da je od Dučića primio informacije i instrukcije o svom novom diplomatskom mestu. U Lisabonu se smestio u hotel „Tivoli” u Aveniji Liberdade, dok ne pronađe prostorije za sebe i za kancelariju novog poslanstva.

Sledećih dana predstavio se u Palati daš Nesesidadeš, gde se nalazio Ministarstvo inostranih poslova Portugalije.

Osim traženja smeštaja, odmah je utvrdio potrebu za angažovanjem jednog lokalnog službenika. Pošto je ustanovio da bi mogućna pomoć počasnog konzula „g. Mata”¹⁵ bila ništavna, molio je mesečni kredit od 50 dolara (oko 1.250 eškuda) za izvesnog „g. Pacheco”, koga je već uposlio. Ovaj korak, učinjen bez ovlašćenja svog ministarstva, opravdava time što se poziva na teškoće u korespondenciji na portugalskom jeziku, kao i na mnoge kontakte, koji su se povećavali iz dana u dan. Stvarno, nekoliko jugoslovenskih preduzeća tražilo je od njega obaveštenja o sudsibini razne portugalske kolonijalne robe (kakao, palmino ulje itd.), čiji je prijem suviše kasnio.

„Mada je naša kolonija u Portugaliji sasvim nezнатна”, bilo je problema sa Jugoslovenima koji su stigli iz Engleske, Južne Afrike i Amerike, u prolazu na putu za Jugoslaviju.¹⁶ Takav je, na primer, bio slučaj sa Lavom Medanićem i porodicom Halbmillion, koji aprila 1941. nisu mogli da nastave putovanje. Prvi, inače bivši stipen-

¹³ Ovaj tekst od tri stranice, čiji je naslov u francuskom prevodu glasio „Lisbonne vue par un réfugié yougoslave”, napisao je Predrag Milosavljević tokom svog višemesecnog boravka u Portugaliji (ASSIP — 129 — F2).

¹⁴ Crnjanski Miloš, Embahade, Beograd 1983.

¹⁵ Portugalski industrijalac, sin profesora Pravnog fakulteta u Lisabonu i pravnog savetnika MIP.

¹⁶ (ASSIP — 29 — F). Pošto Kojić ne citira imena, nije moguće znati da li je ovaj poznavao Milivoja Blažičevića, koji je već desetak godina živeo u Lisabonu, gde je radio u jednom italijanskom brodogradilištu sve do svađe („fizički obračun”) sa jednim italijanskim službenikom. Kao zadnji čuvar „Vihora” bio je uhapšen i proteran iz Portugalije (oktobra 1942.).

dista Britiš Kaunsil, zbog rata će biti primoran da ostane više od jedne godine u Portugaliji (Lisabon i Kaldaš da Rainja), pre no što se ponovo vrati u Veliku Britaniju. Što se tiče industrijalca šećera, koga su pratili njegova supruga i sin (student inženjerije), oni su se „slučajno” našli u ovoj iberijskoj zemlji. Pošto su dobili od Kojića potvrdu da nemaju „subverzivne ideje (političke)”, mora da su vrlo brzo izišli iz Portugala, jer se nikada više nisu pominjali u manjakovom dokumentu ovog poslanstva.

Bilo je, takođe, i onih koje je francuski poraz doveo do ovog krajnjeg zapada Iberijskog poluostrva, da tamo ostanu i posle rata aprila 1941. godine. Tako su Franjo Petrak¹⁷ i Slavko Kodrnj¹⁸ našli svoje prvo pribižešte u Portu. U ovom drugom po veličini portugalskom gradu, prvi je, kao bivši fudbaler HAŠK-a uspeo da uđe u ekipu „Porta”, kluba Prve fudbalske lige. Po informacijama dobijenim od delegacije MUP, drugi se vratio u NDH posle produženja pasoša. Međutim, Petrak je igrao, počevši od juna 1942, u „Praja du Ešturil”. Ovaj njegov novi klub plaćao mu je mesečno 1.500 eškuda i pansionске troškove u jednom hotelu ovog elegantnog turističkog mesta.

Osim sumnji, izazvanih ponašanjem obojice — jedini put stupili su u vezu sa poslanstvom svoje zemlje u avgustu 1941, i to samo zbog pasoša — ne postoji nikakav drugi dokaz o obećanom nadzoru Sterđevića, delegata MUP-a, u odnosu na, verujemo, prvog profesionalnog jugoslovenskog fudbalera u Portugaliji.

Drugi slučajevi su bili vezani za repatrijaciju pomoraca, koji su ostali u pristaništu Lisabona. U ovom pristaništu, na primer, nalazila su se dva jugoslovenska broda: „Olga Topić” i „Vihor”. Prvi zbog britanske zabrane njegovog tereta (žito iz SAD) namenjenog Švajcarskoj, a koji je trebalo da se istovari u Đenovi. Što se tiče drugog, velika nepogoda u februaru te godine primorala ga je da tamo potraži pribižešte zbog velikih oštećenja. Sve to primorava Kojića na „potpuno poznavanje ovdašnjih prilika i znanje portugalskog jezika.”¹⁹

Osim što je kasnije izdavao vize nekim viđenijim zemljacima,²⁰ imao je još slanje narudžbina (ulje, vina, konzerve, šećer i druge životne namirnice) za kraljicu Mariju, koja je tada stanovala u Londonu.²¹ Sem ove vrste pripomoći, Kojić je provodio miran ži-

¹⁷ (ASSIP — 129 — F) Dokument od 19. IV 1941.

¹⁸ (ASSIP — 129 — F) Pov. br. 174 od 6. X 1942.

¹⁹ (ASSIP — 129 — F) Pismo iz Portoa od 20. VIII 1941.

²⁰ (ASSIP — 129 — F1) Pov. br. 18 od 10. III 1941.

²¹ Subotić mu je saopštio o dolasku u Lisabon (11. marta) Dušana Popova, koji se uputio u SAD i za čiju je vizu molio da Kojić interveniše.

²² Pukovnik Pogačnik, šef kancelarije kraljice Marije, pisao mu je iz Beograda, 3. marta 1941. i tražio da se pošalje „slamnine i šunke”, kao i 50 kg šećera. Ove periodične pošiljke će nastaviti i kasnije.

vot i, što je najvažnije, dovoljno udaljen od rata.

Državni udar od 27. marta 1941. izmeniče mirnu svakidašnjicu ovog poslanstva. Kratko vreme, koje ga odvaja od Pakta potpisnog u Beču od vlade Cvetković-Maček, možda objašnjava nepostojanje i najmanjeg podatka od strane Kojića o tom pitanju. Poslednjeg dana u martu, saopštio je Beogradu da „zbog strogosti cenzure u štampi komentari su retki”,²³ iako su nezavisni listovi objavili „iscrpne izveštaje povoljne po nas”. Ipak, to se nije dešavalo u „poluzvaničnoj” štampi, gde se „od danas pojavljuju (...) tendencijsna saopštenja iz nemackih i mađarskih izvora”. Zabeležio je, takođe, interesovanje i simpatije sa kojima je portugalsko javno mnenje pratilo poslednja beogradska zbivanja. Jedno pismo pet Portugalača koji pozdravljaju „la noble lutte de l'heroique peuple de votre Patrie, qui a sacré l'aspiration immortelle de la Liberté”,²⁴ bilo je samo još jedan izraz ovih simpatija.

Jedna manifestacija, zakazana za 1. aprila, a zabranjena od strane Salazarove vlade, ponovo je pokrenula Kojića da govori o „simpatijama za Jugoslaviju”²⁵: „... izvesni članovi Udruženja bivših ratnika i omladinci pokušali su organizovati ulične manifestacije. Policija je na vreme intervenisala, do manifestacija nije došlo, a inicijatori bili su pohapšeni i kažnjeni za istup prema javnom poretku.”²⁶

Posle bombardovanja Beograda, na osnovu više prethodnih telegrama od Ninčića koji se odnose na pozicije Simovićeve vlade, ovaj jugoslovenski diplomata, na konferenciji za štampu održanoj 7. aprila, dao je kratko i oprezno saopštenje većem broju prisutnih portugalskih novinara. Bile su to opravdane opreznosti zbog „eventualne teškoće sa cenzurom”.²⁷ Zato nije pomenuo ni Nemačku ni Italiju. Čak i tako, ovaj tekst zadržan je nekoliko časova na cenzuri i posle njegove intervencije da ne bi mogao „pristati da ma i jedna reč bude brisana”, bilo je dozvoljeno „njegovo publikovanje u celosti”. Kasnije će primetiti da „naš odlučan stav utolik više je uticao na sve slojeve naroda što se i sama Portugalija jednog dana može naći u sličnom položaju”. Ovde se sličnosti završavaju. Tako, dok se Jugoslavija borila i bori za svoju nezvisnost, Portugalska već „abdicira na odbranu svoje teritorije i sprema se da pusti preko granice neprijatelja” i „ne pomišljajući čak ni na simboličnu odbranu”.²⁸

²³ (ASSIP — 129 — F) Pov. br. 33 od Lisabon, 31. III 1941.

²⁴ (ASSIP — 129 — F) Pismo od 30. III 1941.

²⁵ (ASSIP — 129 — F) Pov. br. 36 od Lisabon, 1. IV 1941.

²⁶ (ASSIP — 129 — F) Pov. br. 255 od Lisabon, 14. VII 1941.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

Ovakvu situaciju je, na sličan način, zabeležio i Miloš Crnjanški, koji se tada nalazio u Lisabonu. Osim što je „Portugal pun nemačkih špijuna”, postojala je i svakodnevna pretnja nemačke invazije. U tom slučaju, govorilo se, Salazar će sa vladom ići na Azore — jedan način da se sačuva naklonost Velike Britanije — ostavljajući jednog generala da bude guverner Nemaca.²⁹

Svoj izveštaj Kojić je završio — osim poznatom napomenom da su simpatije portugalske štampe na „našoj strani” — sa osećanjem da i u samom portugalskom MIP i SNP (Sekretarijat nacionalne propagande) vlada „divljenje da, u današnjem vremenu oporunističkog shvatanja i nemoralu u međunarodnoj zajednici, jugoslovenski narod ostaje dosledan svojim načelima”.³⁰ Ovde se primećuje izvesno preterivanje u analizi ili predstavljanju činjenica, što kod ovog diplomate nije bilo tako retko, kako je inače savetno u jednom takvom položaju.

III) IZBEGLICE IZ EVROPSKIH ZEMALJA

Među prvim jugoslovenskim izbeglicama koji su stigli u Portugaliju nalazili su se prvenstveno oni koji su živeli u raznim evropskim zemljama. Preovlađivali su diplomatski službenici sa članovima svojih porodica i studenti koji su bili upisani na neki od francuskih ili italijanskih univerziteta.

Pored izbeglica iz Francuske i Italije, postojao je i manji broj Jugoslovena s boravkom u Švajcarskoj, kao i neki službenici madridskog poslanstva, koji su proveli izvesno vreme u Lisabonu čekajući britansku vizu. S druge strane, grupa begunaca iz nemačkih logora za ratne zarobljenike zauzimala je, po broju i karakteristikama, istaknuto mesto u prepisci Kojića i Milanovića. Ipak, nedostatak bilo kakvog izveštaja potписанog od strane vojnih lica objašnjava se time što je takvo prikupljanje informacija bilo u nadležnosti britanske ambasade.

Osim ovih Jugoslovena koji su se zatekli van svoje zemlje u aprilu 1941, može se navesti i prisustvo jugoslovenskih pomoraca i brodova i jedan manji broj slovenskih fratara u portugalskim manastirima koji su bili u kontaktu sa Mihom Krekom.

Među ovim izbeglicama izdvajale su se po svojim osobinama tri veće grupe koje zaslužuju da se kaže nekoliko reči o izvesnim vidovima boravka njenih članova. Hronološki gledano, prvoj grupi pripadaju 132 člana posade pet jugoslovenskih brodova usidrenih na Težu krajem aprila — od ovih brodova, dva su bila usidrena još pre aprilskog rata — koji su tu čekali na svoje buduće rute,

²⁹ Crnjanski M., Embahade, Beograd 1983.

³⁰ (ASSIP — 129 — F) Pov. br. 255 od 14. VII 1941.

ili su pak zahtevali, nekih 70 među njima, svoju repatrijaciju „to Dalmacija via Spain—France”, što će se i dogoditi sudeći po jednom britanskom dokumentu.³¹ Njima će se kasnije pridružiti još 32 člana posade sa druga broda koja su u maju uplovila u lisabonsku luku.

Na pitanja šta će biti sa njihovim radnim mestima i ostalim problemima vezanim za posao, Kojić nije znao da odgovori. Sudeći po raznim optužbama upućenim kasnije protiv njega, ovaj diplomata im je rekao „da je Jugoslavija propala i neka sami traže izlaz”, kao i da „ni on sam nije primio platu za nekoliko meseci i da ni sam ne zna šta će da radi.

Mogućno je da su takva oklevanja bila verodostojna, jer je tek nakon Fotićević i Subotićević instrukcija naredio mobilizaciju početkom maja i momentani izlazak brodova u pravcu neke sigurnije luke (Gibraltar ili Baltimor, na primer) nego što je Lisabon, Pored straha od nemačke invazije, tome su kumovale još i posete italijanskih konzularnih predstavnika pomorcima, tokom kojih im je nuđena isplata zaostalih primanja i repatriacija za one koji to zatraže. Koristeći činjenicu da je jedan kapetan istakao italijansku zastavu na jarkol, Kojić je uputio zahtev portugalskoj pomorskoj policiji za hapšenje svih onih koji su odbili mobilizaciju. 5. maja šef policije informisao je jugoslovensko poslanstvo da je primio zahtev i da je po tom pitanju dao odgovarajuća naređenja. Sudeći po računu „Lisabonskih centralnih zatvora za civile”, u tom mesecu je uhapšeno „60 jugoslovenskih podanika” pomoraca.

Osim toga, pomorci su zahtevali da znaju po kojoj su odluci njihovi brodovi iznajmljeni Velikoj Britaniji. Međutim, u Njujorku je o tome, 29. aprila, bio sklopljen sporazum između predstavnika „Jugoslav Shipping Committe” i „časnika i pomoraca Kraljevine Jugoslavije.”³² O ovome se u Lisabonu još nije znalo, pa se Kojićevim naredbama o mobilizaciji od 1. maja oduprlo oko 70 mornara, koji nisu hteli da krenu odmah sa svojim brodovima. Ako ovima dodamo još kompletну posadu „Vihora”, onda imamo četiri imobilisana broda u lisabonskoj luci, uz jedan izuzetak: na „Ivanu” su od 22 člana posade samo 4 pristala uz ovaj pokret.

³¹ (ASSIP — 129 — F5) od 2. XII 1943.

³² Po ovome zapisniku bile su određene dve zone za „Putovanje”, pa se shodno tome plata kretala od 19.250 i 19.800 dinara za „prvog strojara” do 3.575 i 3.850 dinara za „malog kuhinje”. Radi obračunavanja u stranim valutama bila bi primenjena kursna lista objavljena u „Službenim novinama” marta 1941, koja je uključivala 17 valuta. Tako je, na primer, engleska funta iznosila 217,50 dinara, dolar (SAD) 55 dinara i francuski frank 1,19 dinara.

Zatim slede 18 tačaka, od „Prekovremenj rad” i „slanje novca porodicama u Jugoslaviji” do „Nagrada za vino” i drugih oblika rada, prava i obaveza jugoslovenskih pomoraca. (AJ-103-15-114).

Među više razloga koje navode kao opravdanje svoga zahteva da se iskrcaju i budu upućeni u zemlju, 16 mornara sa broda „Ante Matković” ističu „kao glavni uzrok (...) da se pridružuju kaptulaciji naše vojske i da se prema tome ne smatraju više mobilišanim.”

Pokazujući veću fleksibilnost i nudeći posao, britanski „Šiping ofis”, uz Vilharovu podršku, uspeo je da opravi dva broda (12. odnosno 13. maja) i pokušao da u razgovorima ubedi kapetane ostala dva, koja su bila u mogućnosti da plove, da odu za Gibraltar. „Vihor” će zbog troškova opravki ostati i dalje na Težu, tako da je još u oktobru sledeće godine boravio u istoj luci. Nije bila potvrđena vest o njegovoj prodaji nekom portugalskom preduzeću, kako je bilo objavljeno u jednom lisabonskom listu.³³

U ovim sukobima zapaža se, između nekoliko činjenica i reakcija njihovih glavnih protagonisti, skoro potpuno odsustvo objašnjenja za njihovo razumevanje. Kojičevom stavu o „anacionalnim elementima” suprotan je stav Santića (jedan od vođa Udruženja pomoraca, koji je bio povezan sa svim sindikalnim borbama još od dvadesetih godina) „da je 99% pomoraca mislilo u ono vrijeme da je Rusija na strani Nemačke i zato se stvorila opozicija da bi nagovarala pomorce da ne idu na brodove.” Možda bi bio prihvatljiviji opis situacije ovog poslednjeg: „... kad je Jugoslavija ušla u rat, u našem pomorstvu je nastao haos. Nije se znalo ko pije ko plaća...”³⁴

Sećanja na dvadesetak godina bednih nadnica, uz to bez ikakvih prava, bila su mnogo jača od zapaljivih poziva o nacionalnoj slavi jednog diplomata, više naklonjenog pretnjama nego objašnjenjima. Čak su i te pretnje bili upućivane preko posrednika. No, kapetani ovih brodova nikada nisu pokazivali veliko interesovanje za takvu vrstu dijaloga. Više su se brinuli za interes svojih brodovlasnika, koje su već navikli da brane. Ova različitost u interesima i položaju, čini nam se, da bolje objašnjava ovaj socijalni sukob na Težu.

Druga, veća grupa krenula je iz Rima i Bolonje 4. maja. Njihov „specijalni voz” sa 92 putnika stigao je u Lisabon tri dana kasnije. Njime je putovalo: „15 diplomatsko-konsularnih činovnika, 8 kancelarijskih, 5 članova vojne misije, dopisnik centralnog presbiroa, 2 činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova, 1 Ministarstva saobraćaja, 3 novinara, 10 studenata, 8 služitelja i 5 služavki. Ostalo su žene i deca”.³⁵ Među njima bili su i službenici tri

³³ (AJ-103-47-234) „Jornal do Comércio, od 16. I 1942.

³⁴ (AJ-103-99-383). London 17. VII 1943.

³⁵ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 91 od 16. V 1941.

konzulata u Albaniji. Neka imena: Miloš Crnjanski, koji je svoja tri i po meseca boravka u Portugaliji iskoristio posećujući neke portugalske gradove i čitajući „Luzijade” u originalu; Vladeta Milicević, policajac, suviše naviknut na špijunažu i ostale tajne političkog života da bi ga čudio ambijent Lisabona njegove profesije; novinar Milenko Popović,³⁶ prvi jugoslovenski ataše za štampu u ovoj iberijskoj zemlji.

U poređenju s ovom grupom manje je sreće imalo onih 186 Jugoslovena — od kojih je većina pripadala diplomatskom osobljiju i njihovim porodicama koji su boravili u Rajhu ili u okupiranim zemljama — čije je već organizovano putovanje do Portugalije bilo odbijeno od strane Nemaca. Tako se i Ivo Andrić, umesto u miru jedne Sintre, našao u Beogradu pod okupacijom.

Od tih funkcionera, prvobitno smeštenih u hotelima Sintre, petorica će ostati da rade sa Kojićem, a još dvojica će kasnije biti naimenovani za ovo poslanstvo. Ipak, od ove grupe samo će jedan student i dve služavke provesti sve vreme rata u Portugaliji, živeći s mesečnom pomoći od 1.000 eškuda, koju je davala Jugoslovenska vlada svojim građanima bez prihoda.

Koje su bile njihove glavne brige? Izuvez bolesti — po Hristiću: „tifus vlada u Španiji, a u Portugalu mi lepre”³⁷ — postojala je, kako je spomenuto, svakodnevna pretnja nemačke invazije, kao i mnogi nemački špijuni u lisabonskim hotelima. Tome treba pridodati i pribavljanja za ekonomsku budućnost, kao i neizvesnost — kuda ići posle Lisabona. Prirodno, stepen nesigurnosti menjao se od slučaja do slučaja. Kod diplomata i vojnika, osim telegrafске žurbe Hristića da ode što pre,³⁸ takva pribavljanja održavala su se u mnogim žalbama na zakasnela plaćanja,³⁹ a zbog zaledivanja

³⁶ Bivši dopisnik lista „Vreme” iz Rima ostao je u Lisabonu do maja 1943. Posle sukoba sa Kojićem i „afere s pasuljem” sa Mirošević — Sorgom (februara 1943) bio je pozvan u London.

Želeli bismo ovde da zahvalimo dr Milenku Popoviću na pomoći koju je pružio tokom dugih razgovora u rekonstrukciji mnogih segmenata jugoslovenske stvarnosti u Portugaliji tih godina.

³⁷ Crnjanski M., Embahade IV, Beograd 1983.

³⁸ Odmah posle aprilske slome, saopštio je svojoj vladu, nimalo patriotski, da želi sačekati kraj rata u Švajcarskoj, kuda se uputio krajem avgusta. Do toga, ipak, nije došlo, jer je u međuvremenu izvršio samoubistvo (Crnjanski M., op. cit. i dr M. Popović autoru).

³⁹ Kada je Fotić — (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 259, Vašington 14. V 1941 — pitao za ukupan iznos ovih primanja i Kojić mu istog dana odgovorio da se ova suma popela na 5.998,04 dolara, ipak su, još u avgustu, tri konzula iz Sintre uputila Londonu peticiju koja se odnosila na ovaj slučaj. Primanja jugoslovenskih diplomata su na zahtev Forin ofisa bila, u međuvremenu, umanjena za između 30% i 50%. Na primer: Borko Trpković, bivši vicekonzul u Tirani, umesto 374,50 dobio je 222 dolara; Živko Tasić, bivši kancelar u Skadru, umesto 197 sada je primao 126 dolara.

nja jugoslovenskih bankarskih računa u SAD posle potpisivanja Tripartitnog pakta od vlade Cvetković-Maček. Kod drugih, kao kod Crnjanskog,⁴⁰ ova situacija nesigurnosti bila je vidljivija. Po njemu, postojale su dve grupe: „demokrati” i „ljudi Stojadinovića”. Za ove poslednje, među kojima se i on nalazio, ulazak u Veliku Britaniju bio je problematičniji.

Kako Kojić nije raspolažao finansijskim rezervama za pokrivanje ovih novih troškova, Subotić ga je obavestio da je molio Forin ofis da britanska ambasada u Portugaliji plati telegramе „našeg Poslanstva u Lisabonu” kao i „davanje avansa u vidu najpotrebnijih suma za boravak našeg osoblja iz Italije”. Ovakva situacija je proizašla iz činjenice da ovo poslanstvo „od svog otvaranja nije dobilo ni jedne pare”.⁴¹ Zaista, ova pomoć je odmah data.

Hristić je primio 115 hiljada eškuda (oko 4.500 dolara) i načinom deobe izazvao je mnogo proteste studenata i novinara Kojiću i britanskoj ambasadi. Taj primer su, po mišljenju Kojića, sledili „na žalost dočnije i neki naši činovnici”.⁴²

Zahvaljujući ovim i drugim sukobima danas posedujemo izvesne činjenice o boravku ovih izbeglica. Malo po malo, izlasci iz Sintre — kao mesto odabранo za boravak, bilo je bliže Lisabonu nego udaljena banja Luzu, u početku predložena od strane portugalskih vlasti — postali su uobičajeni. Dok su neki više voleli Lisbon ili kazino Ešturi, drugi⁴³ su biciklom isli u šetnju do Kuimbre, ili su bili pozivani da drže predavanja na univerzitetu ovoga grada.⁴⁴ Neki su govorili po kafanama o budućim tajnim misijama

⁴⁰ Mesec dana po svom dolasku u Portugaliju bio je prinuđen da generalu Simoviću, tada u Jerusalimu uputi zahtev za rešenje svog slučaja. U julu je dobio nepovoljan odgovor od Ninčića. Trebalo je da ide „sa ostalima u Južnu Afriku”. Ipak je, jednim telegramom Simovića, obavešten da mu je osiguran posao u Londonu u njegovom kabinetu. Na kraju, bio je jedan od retkih koji „se služio engleskim”, među diplomataima koji su se nalazili u Lisabonu.

Ne treba pri tom zaboraviti ni odlučujuću ulogu Nikole Vilhara, bivšeg trgovackog atašea u poslanstvu u Švajcarskoj, tada u Lisabonu. U svom delu „Embahade”, Crnjanski ga opisuje kao britanskog agenta i navodi kako je, zahvaljujući njegovoj intervenciji, dobio britansku vizu i jedno mesto u Simovićevom kabinetu.

⁴¹ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 494, London 10. V 1941.

⁴² (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 373 od 13. VIII 1941.

⁴³ (ASSIP — 129 — F), Pismo PVDE-a od 31. VII 1941. „Student g. Lenščak uhapšen je od portugalskih vlasti kad je pošao biciklom u univerzitetsku varoš Koimbru da bi posećivao neka predavanja, pošto nije imao dozvolu za putovanje. Poslanstvo je o tome obavešteno drugi dan”. Međutim, pismo policiji napisao je tek peti ili šesti dan sa obrazloženjem „neka ga malo u zatvoru”. Lenščak je pušten „na intervenciju engleskih vlasti”. (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Izveštaj M. Popovića od 16. VIII 1942.

⁴⁴ (ASSIP — 129 — F). Zahtev koji je PVDE-u upućen za prof. Dušana Pavlovića, Zahtev odobren 8. VIII 1941.

u Jugoslaviji posle radio-telegrafskog kursa od „15 dana u Engleskoj”.⁴⁵ Bilo je i onih koji su živeli tajnim životom, kao bivši student prava sa rimskog univerziteta. Tako je ovaj sin jednog policijskog inspektora iz Beograda bio čak uhapšen zbog homoseksualizma, izašavši iz zatvora samo dva sata pre odlaska broda koji ga je odveo za Gibraltar.⁴⁶

Bilo je i drugih tajni. Na primer, Trpković je uživao i gubio u pokeru i ruletu Ešturila sa novcem poslanstva i čak je, možda, bio povezan sa dobijanjem „navy-certificate” i pružanja drugih usluga za Nemce.⁴⁷ Bilo kakvi da su motivi, nedelju dana pre Trpkovićevog samoubistva, Ninčić je saopštio Kojiću da je „od engleske obaveštajne službe skrenuta nam pažnja da se u paketima pod pečatima Poslanstva švercuju funte iz Portugalije u Englesku”.⁴⁸

Ove i druge činjenice o jednoj sredini, u kojoj su vladali stalni lični sukobi, na kraju su stigle do Londona. Spomenuće ih Grol na jednoj sednici vlade u novembru te godine, kada je kritikovao situaciju u Ministarstvu svoga kolege Ninčića. Po njemu, „u vremenu u kome se događaji redaju strahovitom brzinom, u Lisabonu se za dva meseca ne može da postavi redovno stanje — i to iza jednog slučaja koji nas je kompromitovao”.⁴⁹

Posle priznavanja NDH, vlada u Višiju prekinula je 22. avgusta 1941. diplomatske odnose sa Jugoslavijom. Ipak, nastavio je da funkcioniše konzulat u Marselju pod upravom Ivana Gerasimovića, i on će biti važna tačka oslonca za izbeglice na putu za Portugaliju. Među prvima koji su odande otputovali za Lisabon nalazili su se slikar Marko Čelebonović s porodicom, praćen od prijatelja Milivoja Uzelča. Bili su jedni od retkih izbeglica koji su imali ulaznu vizu za SAD.

Ova nova situacija primoraće još 46 Jugoslovena⁵⁰ da otpisuju

⁴⁵ (ASSIP — 129 — F), Str. Pov. br. 316 od 1. VIII 1941. Zbog „neuputnosti takvog postupka” Kojić izveštava London o obećanjima bivšeg rimskog dopisnika „Politike” Grge Zlatopera, koje je ovaj dao studentu s kojim je putovao od Rima do Lisabona.

⁴⁶ (ASSIP — 129 — F), pismo od 20. XII 1941.

⁴⁷ Jedini pomeni o ovom slučaju, manje-više podrobni, nalaze se u izveštajima Miha Kreka i Milenka Popovića, koje je ovaj napisao da bi ih uručio Kreku prilikom njegove inspekcijske posete lisabonskom poslanstvu. (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1) od 16. VIII 1942. i 24. VIII 1942.

⁴⁸ (AJ-103-86-331), Upr. Pov. br. 1660, London 4. VIII 1942.

⁴⁹ (AJ-103-2-21), Zapisnik sednice vlade od 11. XI 1942.

⁵⁰ U ovaj broj su uključeni 14 diplomata funkcionera iz Višija i Marselja, 1 novinar, 8 studenata, 4 člana posluge, 16 članova porodica i 3 vojna pilota koji su pobegli iz nemačkog zarobljeničkog logora. Među njima, T. Sirmaj i V. Atanasijević će ostati u delegaciji Crvenog krsta i MUP-a pri poslanstvu u Portugaliji.

za Lisabon pošto ostalima, koji su se nalazili u nemačkoj okupacionoj zoni, nije bilo dozvoljeno ovo putovanje.⁵¹

Posle izvesnog perioda mira koji je usledio po odlasku pomeraca i jednog dela izbeglica pristiglih iz Italije i Albanije, prepiska ovog poslanstva se povećala zbog stalnih sukoba i sumnjičenja, koja su neki od ovih iznosili. Tako je pukovnik Vladimir Gerba, vojni ataše u Francuskoj, čekao više od godinu dana na britansku vizu, zahvaljujući Puricevim optužbama o njegovim kontaktima s Nemcima. Povrh svega, reč je o kontaktima koje je „on sam u prvim danima sloma tražio“ i samo „pod utiskom ruskog otpora rešio poći s nama“.⁵² Čak i specijalni ataše Vasilije Vojnović je posle nekoliko meseci čekanja za istu vizu morao uputiti protest svojoj vladu, da bi je tek onda dobio. Ali u slučaju ovog potpukovnika u penziji, koji je bio u internaciji u grupi u kojoj se nalazio i Ivo Andrić i zajedno s njim došao u Beograd, motivi ovako dugog čekanja bili su vezani za namenu sporost britanske konzularne službe, zbog njegovog odbijanja da prihvati njihov predlog o prvom datumu polaska.

Što se tiče Gerbe, on je kasnije boravio u „Patriotic School“. Ova je „škola“ tražila od jugoslovenskog MUP-a sve dopunske informacije koje bi mogle pomoći ispitivanju. No, u obadva slučaja, njihova oficirska primanja dozvoljavala su im boravak u portugalskoj prestonici bez ikakvih novčanih teškoća.

Takav slučaj nije bio sa Bogomiroom Aćimović-Dalmom. Ovaj „književnik, pesnik i umetnik, bivši ataše Međunarodnog instituta za intelektualnu saradnju u Parizu“ (tako je imao običaj da završava svoja pisma) izgleda da je imao problem zajednički većini siromašnih izbeglica: novac. Mesečna novčana pomoć od 3.000 eškuda nije bila dovoljna, govorio je Kojić, jer je provodio dane u kazinu Ešturil — „počinjući od 4 časa po podne do samog zatvaranja kockarnica“.⁵³ Ovi običaji su ga prisiljavali da traži novac na sve strane: od britanske ambasade i poslanstva SAD do Apostolskog Nuncijata. Pisao je pisma britanskom ambasadoru ser Rolandu Kembelu (Campbell), moleći ga za pomoć „da kupi kaput“. Zbog bliskog Božića, ledi Kembel dala mu je 200 eškuda. Ipak, požalila se Kojiću da joj ovaj i dalje traži novac.

Iz ovog i drugih razloga — Dalma je u međuvremenu uputio žalbu Londonu protiv Kojića — biće ocenjen da je „tolika moralna beda (...) da uopšte nije vredno ni spominjati ga“. Ipak, pri od-

⁵¹ Među ovih 46 službenika i članova porodica nalazio se i Vasilije Vojnović, koji je u svom izveštaju od 17 stranica (Lisabon 12. XII 1941) detaljno opisao te činjenice (ASSIP — 129 — F1).

⁵² (ASSIP — 129 — F), Teleg. b.d. i bb.

⁵³ (ASSIP — 129 — F).

lasku iz Lisabona februara 1942. ostavio je 200 eškuda da ih predaju ledi Kembel. To se nije desilo sa drugima, kao na primer sa braćom Sokić, vlasnicima lista „Pravda” u Beogradu, koji nisu vratili mnogo veće dugove. Prirodno, u navedenom slučaju, Kojić nije primenio nikakav uvredljivi pridev.

Interesantno je, isto tako, jedno pismo⁵⁴. Dalme, koji je već u Londonu, u kojem izlaže situaciju svojih zemljaka (studenti i bivši borci Internacionalnih brigada) Slobodanu Jovanoviću. U svom pompeznom stilu i sav dramatičan, podsećao je da će zahvaljujući naporima Kreka Slovenci Svetozar Vuga i Ciril Kosmač ići u London preko Lisabona, dok ostali produžavaju tamo pod svakodnevnom pretnjom da budu uhapšeni. Pozivajući se na jedan bračni par lekara, koji je bio u bolnicama Republikanske Španije, smatra da „nije aktuelno nazivati te ljudе komunistima, zato što su se borili protiv naših neprijatelja”. Naivnost ili nešto drugo? Bilo šta da je bilo, sigurno nije zadovoljio primaoca pisma. Kako nije primio nikakav odgovor na ovo pismo, iskoristio je ulazak nemačkih trupa u Francusku Višija da bi podsetio na sve ono što je tamo napisao, dodajući kako je bio „tumač njinih želja za slobodom koju su oni sad izgubili. Meni je savest mirna, jer sam izvršio svetu dužnost čoveka, brata Srbina-Jugoslovena i hrišćanina”⁵⁵.

Dalma, međutim, nije poznavao prethodni stav Kreka prilikom prvih molbi ovih Slovenaca za vizu za London u septembru 1941, kada je smatrao „da poslanik g. Dr Purić dobro čini što nema nameru da ih evakuiše sa sobom”, pošto je Kosmač poznavao ne samo kao pisca, „ne samo kao notornog komunista, nego i kao vrlo aktivnog člana Kominterne”. Što se tiče drugog, iako ga nije poznavao, kako su molbe sačinjene zajedno, trebalo je prepostaviti da je on bio „vatreni pristalica komunističke doktrine”. Zaključio je, dakle, da ovi „ne zaslužuju pažnju i preporuku”⁵⁶.

Mesec dana kasnije dolazi do preokreta Krekovog stava i Kosmač postaje samo pisac, iako još „po političkoj ideologiji — je komunista”; nije izostavio da doda „ali Slovenac iz Primorja, veoma talentiran”. Što se tiče Vuge, ovog puta je ostao samo na „nije mi poznat”, a kako su obojica želeti da se uvrste u vojsku, zašto im ne dati tu mogućnost, pravdao se Krek svojim kolegama. U odgovoru Ninčić mu saopštava da je već uputio konzulatu u Marselju potrebne instrukcije da ova dva Slovenca stignu do Lisabona, mada nije propustio da ga maliciozno podseti o njegovoј takо brzoj promeni mišljenja u ovom slučaju.

⁵⁴ (AJ-103-15-122), pismo od 7. VI 1942.

⁵⁵ (AJ-103-15-122), pismo od 12. XI 1942.

⁵⁶ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Pov. br. 1248 od 8. VIII 1942. od Ninčića Kreku.

Ali, vratimo se ponovo Dalmi koji, izgleda zbog svog ponašanja, nije imao ni bolje odnose sa Gerasimovićem. Ovaj, pri slanju iz Marselja za Lisabon jedne liste sa imenima 24 Jugoslovena koji treba da izadu iz Francuske, nije propustio da skrene pažnju da su „u ovu listu uneta sva ona lica koja efikasno mogu biti korisna našoj stvari, te da se na njoj ne nalaze nikakvi artišti, umetnici i slično, koji su samo balast koji stvara teškoće i neugodnosti a ne koristi ni u čemu”.⁵⁷

Novac i novi sukobi. Ovoga puta sa dvojicom prvih begunaca iz nemačkih zarobljeničkih logora. Podoficir-avijatičari Milan Mićić i Vukadin Jelić traže isplatu svojih primanja a ne pomoći. Iako su im skrenuli pažnju na činjenicu kako je ta pomoć veća od plate jednog portugalskog činovnika, oni nisu promenili svoj stav. Želeli su da budu isto tretirani kao oficiri i državnji činovnici, kojima su isplaćivane mesečno prinadležnosti počev od dolaska u Portugaliju. Trpković je smatrao da su „... u finansijskom pogledu bili izgubili svaki kriterijum”.⁵⁸

Podsećajući da je svaki od njih primio 5.000 eškuda za 3 meseca provedena u Lisabonu — što je bilo dovoljno za „skroman život” — Kojić je ukazivao da oni provode dane u kafanama, dodajući „pa čak i kockarnici u Estorilu”. Drugi primer: kada su otpotivali na jug Portugalije, gde je trebalo da se ukrcaju na brod za Gibraltar, „uzeli su železničku kartu I klase, dok su ostali otpotivali II i III klasom”.⁵⁹

Nabrajajući ove činjenice, zajedno sa već postojećim sukobima sa Dalmom i nekoliko studenata, Kojić nalazi da se ovi „postupci... ne mogu ničim pravdati”. Čak nije ni „u pitanju ‘specijalni mentalitet’ koji ima svaka edigracija”. Više bi voleo da je u pitanju „potpuno neshvatatanje prilika u kojima se nalazimo”, no postoje i otežavajuće okolnosti, jer su oni svojim ponašanjem doprineli da „u ovim bolnim danima Portugalci i ostali stranci steknu krajnje nepovoljno mišljenje o našem svetu”.⁶⁰

Paralelno sa ovim, u prepisci između Lisabona i Londona pojavila se, po mišljenju Crnjanskog, jedna od najinteresantnijih figura u jugoslovenskoj emigraciji. Samo petnaestak dana posle njegovog dolaska u Portugaliju, moglo se pročitati u jednom lisabonskom jutarnjem listu da je Mihailo Kovačević bio „veliki srpski umetnik”. Posle desetak dana u drugom prestoničkom dnevniku pojavio se intervju sa ovim „blještavim duhom, diskutantom, pri čemu se pored umetnika primećuje nešto od filozofa i pesnika, jednom originalnom ličnošću...” Posle toga, više puta je ukazano

⁵⁷ (AJ-103-86-331), Str. pov. br. 62 od 15. II 1942.

⁵⁸ (ASSIP — 129 — F1), Pov. br. 622 od 2. VI 1942.

⁵⁹ (ASSIP — 129 — F1), Pov. br. 96 od 23. III 1942.

⁶⁰ Isto.

na ovu sposobnost opštenja — više u negativnom nego u pozitivnom smislu — za vreme njegovog boravka u ovoj zemlji. Boravak se produžio do sredine maja ove godine, pošto je odbio da putuje za Veliku Britaniju, „kada je tri puta imao mesto u avionu”. Prikazani motivi („da je to tajna”) bili su takvi da ih „ne može odati”, ali „će saopštiti nadležnim kada bude prispeo u Londonu”.⁶¹

Kojić u izveštaju zapisanom dan posle Kovačevićevog tako pomernog odlaska, podseća da „posle teškoća koje je Poslanstvo imalo sa novinarom Zecom, Dalmom, studentima vazduhoplovnim podoficirima i drugim nekim članovima naše kolonije pri prolasku kroz Lisabon, došao je i Kovačevićev slučaj da potencira negativno mišljenje u Lisabonu o našem svetu”⁶² Već ranije obaveštio je svoje ministarstvo o ponašanju ovog šekspirovskog glumca, koji se „napija... u kafanama i javnim lokalima”. I još gore „vrši degolovsku propagandu; prisustvuje banketima i portugalskim zvaničnim svečanostima, čak i po vojnim kasarnama”. Takođe, sa svojom crnom baskijskom beretkom naziva se članom neke izmišljene „crne legije” i provodi sate u jednom baru u Aveniji Liberdade pričajući svoje avanture i planove francuskog otpora. Po Sterđeviću, uvek je postojao neko ko je prevodio „njegov” francuski jezik.

Posle je stigla Kovačevićeva pritužba PVDE-u,⁶⁴ kao i telegram Jugoslovenskoj vladi u Londonu, da mu je ukraden pasoš i 700 eškuda. Kao lopova označio je ni više ni manje nego Sterđevića. Zbog toga je ovaj bio primoran dva puta, kada je bio oslovljen od agenata ove „korporacije”, da ih podseti na svoj diplomatski imunitet.⁶⁵ Posle toga, pojavio se pasoš u jednom lisabonskom poštanskom fahu, što je Kojić prokomentarisao kako ga je tamo ostavio sam Kovačević. Motivi: odlažiti što je moguće duže putovanje za London.

Bilo kakvi da su motivi koji su izazvali ovu zbrku optužbi i činjenica, postoji još jedna ocena Vladeta Miličevića o ovom slučaju: „Svakako sa ovim je stvoren jedan incident koji bi neprijatelj mogao iskoristiti u cilju onemogućavanja naše obaveštajne službe u Lisabonu”.⁶⁶ Jedna insinuacija koja, izgleda, nije bila uzeta dovoljno ozbljeno, pošto je kratko vreme posle toga Kovačević bio u Londonu. Tamo je proveo nekoliko meseci do povratka, u decembru, kada se ponovo pojavljuje u dokumentima ovog poslanstva. Sada, samo zbog činjenice da je primio penziju u visini

⁶¹ (AJ-103-86-331), Pov. br. 557 od 16. V 1942.

⁶² (AJ-103-86-331), Pov. br. 557 od 16. V 1942.

⁶³ (AJ-103-86-331), Pov. br. 333 od 23. III 1942.

⁶⁴ „Polícia de Vigilância e Defesa do Estado”. Politička policija je za vreme Salazarove diktature kontrolisala i granice kao i strane građane u Portugaliji.

⁶⁵ (AJ-103-86-331), pismo od delegata MUP-a od 8. IV 1942.

⁶⁶ (AJ-103-86-331), Pov. br. 309 od 24. IV 1942.

od 2.860 eškuda mesečno. Ostali izgledi nemirmog boravka ovog ex-Šajloka⁶⁷ pozorišta Odeon u Parizu bili su vezani za ono što je on nazivao „u interesu propagande”.⁶⁸ Zahvaljujući njegovim naporima u Londonu i poslanstvu u Lisabonu, dodeljen je kredit za izdavanje komada Vojislava Ilića pod imenom „Kamoens”. Njega bi sa francuskog preveo „najveći živi pesnik Portugala pukovnik g. Cardoso dos Santos” (Kardozu duš Santuš). Ove njegove preterane hvale, nisu imale mnogo zajedničkog sa realnošću. Izgledalo je da je Kovačević izmišljao ovu realnost: iz Pariza beži, dok mu Gestapo kuca na vrata; u Rusiji, car Nikola II žalio se na sreću svoga Carstva, u njegovom prisustvu, kada je saznao da je on Srbin; kao i druge uzbudljive priče. Ipak, ove priče su imale svoju publiku, čak i među nekim članovima Jugoslovenske vlade. Na taj način se objašnjava njegovo drugo bavljenje u Lisabonu i povratak u London, gde je čekao kraj rata.⁶⁹

IV) IZBEGLICE IZ JUGOSLAVIJE

Lisabon, Sintra i Ešturil — prestonica i njena dva najotmene predgrađa očarali su lepotom jednog Andrića⁷⁰ i Crnjanskog.⁷¹ Za druge posmatrače,⁷² to je bila opasna varoš („sedež spijonaže”). Ešturil je imao kazino, gde je malo njih dobijalo a mnogo gubilo na ruletu. Tako je „neki uradnik, ki je sedaj v Londonu zaigrал nad 100.000 ešk.”, a „jedan naš stari konzul, iz Albanije, gubi i poslednju paru koju je bio uštedeo u životu”.⁷³ Neki drugi diplomat, sa malo više sreće, „dobija 54.000 eškuda”.

To je bio trougao u kome su Jugosloveni u početku provodili dane u Portugaliji. Ali 1942, zbog teškoća vezanih za dobijanje britanske vize (za nju se zahtevalo izvesno političko pokriće, pa je uglavnom bila namenjena političkim i vojnim licima), povećao se broj onih ljudi čije je čekanje na odlazak u neku od američkih

⁶⁷ (ASSIP — 129 — F5), „Diário de Lisboa” od 10. II 1942. Njegov omiljeni junak iz Šekspirovih dela. Njegov uspeh u „Mletačkom trgovcu” bio je toliki da je i u Parizu dao „jednu predstavu ovog komada samo sa amaterima iz najviše francuske aristokratije”.

⁶⁸ Nedatirano pismo koje je uputio Direkciji za informativnu službu, tokom svog boravka u Londonu, moleći za jedan kredit od 25 funti, da bi štampao 1.000 primeraka.

⁶⁹ Dr Milenko Popović autoru.

⁷⁰ Andrić Ivo, „Portugal zelena zemlja”, Sabrana dela, Beograd 1981.

⁷¹ „Embahade”, Beograd 1983. „Ešturił se izgovara Ešturił i neka je vrsta portugalskog Monte Karla”.

⁷² (AJ-103-73). Utisci Miha Kreka iz inspekcijske posete januara 1942. u Portugaliji.

⁷³ Crnjanski M., op. cit.

zemalja ili Južnoafričku Uniju bilo određeno u Kaldaš da Rainja, gradiću udaljenom stotinak kilometara severno od Lisabona. U slučaju da nije bio moguć ulazak u SAD, bili su zadovoljni, kako je rekao jedan od njih, i time što mogu putovati „ma gde van evropskog kontinenta”.⁷⁴

Do kraja 1941. njihov broj i teškoće u transportu primorale su manje uticajne izbeglice da provedu izvestan period vremena u čekanju vize ili karte, što je ponekad prelazilo šest meseci. Tako je, na primer, među putnicima rimske „voza bez voznog reda”, nekih dvadesetak otputovalo tek krajem februara 1942. Bilo je slučajeva da britanska viza bude osigurana, ali da se čeka nekoliko sedmica mesto u avionu ili brodu, koji je polazio iz Gibraltara. Ali, počev od septembra 1942. putovanja za Veliku Britaniju mogla su biti ostvarena isključivo vazdušnim putem. Putovanje brodom postalo je suviše skupo i dugo. Slični problemi su se postavljali i u odnosu „Clipper” za SAD. Ovde su mesta zavisila od jedne prioritetne liste, na kojoj je običan putnik teško mogao pronaći mesto.⁷⁵

Ali, kako se dolazilo do Portugalije? Od nekoliko stotina izbeglica koji su tuda prošli, možemo razlikovati više tipova među onima koji su putovali svojim pasošem. Što se tiče ilegalnih; njih je bilo vrlo malo. To se opravdava ne samo time što o njima ima manje podataka u dokumentima, već i legalizacijom (iznuđenom ili ne) njihove situacije u Španiji preko madridskog poslanstva. Sudbina ovih Jugoslovena, većinom vojnih lica, begunaca iz nemackih zarobljeničkih logora potom hapšenih od strane španske policije i interniranih u logor Miranda-del-Ebro, zavisila je i od trenutne političke situacije.

Najpre, bilo je onih koji su u Lisbon stigli da bi tu sačekali britansku ili nečiju drugu vizu. Za neke privilegovane to je bilo samo putovanje avionom iz Rima sa odobrenom vizom portugalskog poslanstva. Prilikom hapšenja Rajka Đermanovića⁷⁶ od strane italijanske policije, saznaće se za razne intervencije koje je u njegovu korist činio jedan portugalski diplomata, sekretar poslanstva Pedrozu Lima (Pedroso Lima). To je isti onaj koji je potpisao portugalsku vizu na italijanskom „laisser-passé” grupi od 92 Jugoslovena kojoj je Hristić bio šef. Mada je ovaj beogradski advokat imao jednog prijatelja, portugalskog sudiju, koga je poznavao i navedeni diplomat, ipak se može videti izvesna prijemčivost za probleme jugoslovenskih izbeglica u ovom poslanstvu, od čije je veze, u to vreme, zavisilo puno stvari.

⁷⁴ (ASSIP — 129 — F). Stepan Singer, pismo iz Lisabona 23. VII 1941.

⁷⁵ Harrimann W. A., Abel A., Specijalni poslanik kod Churchillia i Staljina, Zagreb 1978, str. 40 i 129.

⁷⁶ (AJ-103-86-331). Telegram od 23. III 1942.

Ali, već krajem 1941. odobrenje za portugalsku ulaznu vizu zahtevalo je i osiguran izlazak, računajući vizu i transport iz Lisabona. Na primer, u vezi zahteva za ulaznu vizu jednog Slovenga, koji je boravio dvadesetak godina u Parizu, podnetog u marseljskom konzulatu, Kojić je odgovorio „da se za Portugaliju može dobiti samo tranzitna viza i to tek pošto se ispune dva primordijalna uslova: da se ima ulazna viza za neku drugu zemlju i plaćena brodska karta do te zemlje”. Čak i s tim postojale su „veoma velike teškoće” za dobijanje vize.⁷⁷ Tako je taj novi zahtev portugalskih vlasti prebacio mesto čekanja tranzitnih viza u Italiju, Švajcarsku ili Francusku-Viši.

Od navedenih zemalja, najčešće je spominjan marseljski konzulat, koji je dobijao vize u portugalskom konzulatu ovog grada, a nakon uobičajenih Kojićevih intervencija u Lisabonu i Londonu. Ipak, po podacima iz marta 1942.⁷⁸ vlada u Višiju je odbijala tranzitnu vizu Jugoslovenima koji su došli iz Italije. Jedini izlaz bio je u vazdušnoj vezi između Rima i Lisabona.

Nakon proširivanja nemačke okupacije i na jug Francuske, novembra 1942, povećao se ilegalni ulazak u Španiju. To je bilo jedino rešenje koje je ostajalo beguncima iz nemačkih zarobljeničkih logora. Bili su istovremeno registrovani izvesni retki slučajevi izbeglica koji su, zbog odbijanja „navy-certificat” britanske ambasade ili drugih razloga, bili prinuđeni da ponovo otpisuju iz Portugalije za Španiju ili Švajcarsku. Na primer, zagrebački advokat Nikola Mogan, posle nekoliko meseci provedenih u Eštirilu, u čijem je kazinu „prokockao oko pola miliona eskudosa”⁷⁹ završio je ustalivši se sa svojom porodicom u Barceloni. Što se tiče industrijalca Aleksandra Sohra,⁸⁰ on je, u pratinji supruge i kćerke, tražio vize da se vrati u Švajcarsku, gde je živelio posle „Našicke afere”.

⁷⁷ (AJ-103-86), pismo od 10. I 1942.

⁷⁸ (AJ-103-86-331), Pov. br. 314 od 20. III 1942. odnosи se na zahtev Loris Stipanovića.

⁷⁹ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), izveštaj M. Kreka, London 24. VIII 1942.

⁸⁰ (AJ-103-86-331). Krajem 1941, njegov sin Ivan „izgleda da je napustio Portugaliju ne javivši se Poslanstvu” i otišao na Kubu (Kojić). Kako je zahtev za tranzitnu vizu bio predat španskom konzulatu 5. VI 1942. (uz belešku da ova porodica već poseduje francusku i švajcarsku), teško da je tu reč o Sohru, čije je pogubljenje (25. VI 1942) u Jasenovcu opisao Z. Golub. Međutim, Mira Kolar-Dimitrijević komentarišajući „Sjećanja (...)” nije sigurna da je reč o poznatom industrijalcu Aleksandru Sohru. (Sjećanja veteranara Zorka Goluba, ČSP 15(2), Zagreb 1983, str. 174).

U svakom slučaju, među ostalim dokumentima, zabeleženo je da je ponudio svoje usluge poslaniku Jurišić-Šturm u Bernu, nakon jednog poslovogn putovanja po NDH polovinom 1941.

U septembru mesecu došlo je do promene španskog ministra spoljnih poslova. Germanofila Sunjera zamenio je grof de Hordana (Conde de Jordana), što je ublažilo prethodnu krutost zakona u odnosu na razne vrste jugoslovenskih izbeglica. Te je promene zabeležio Višacki, zahvaljujući obaveštenjima koja je dobio od svog uticajnog „amigo de Burgosa”. Na ovaj način dobio je i vesti o Jugoslovenima⁸¹, interniranim u Miranda del Ebro, „da je Nuncijske poveo akciju za njihovo oslobađanje i da [jel] ta akcija naišla na razumevanje i dobru volju djeneralu Hordane”.⁸²

Nemačka okupacija juga Francuska prouzrokovala je bekstvo hiljada izbeglica prema Španiji. Po Višackom, bilo ih je 18.000. Govoreći o teškoćama na koje je naišao da bi oslobođio više zatvorenih Jugoslovena, naveo je da je „presija za reguliranje strahovita” od strane Nemaca.⁸³ Mesec dana kasnije, kako „Ser Samuel Hor i moj prijatelj iz Burgosa rade energično”⁸⁴, njihovo oslobađanje je sada izgledalo manje sumnjivo. Izgleda, ipak, da predlog koji je britanska ambasada dala nekoliko meseci ranije nije bio sproveden u praksi. Po njemu, trebalo je da jugoslovenska vojna lica izjave španskim vlastima kako su oni Kanađani iz Kvebek-a, pa ne govore engleski, jer „ova izjava olakšaće rad engleskoj Ambasadi na (njihovom) oslobađanju”.⁸⁵ Tek 1943, nakon što se videlo da pretnja o ulasku Vermahta u Španiju nije ostvarena, portugalski konzulat u španskoj prestonici počeo je brže davati vize na uobičajeni zahtev lisabonskog poslanstva. Naime, s porazom italo-nemačkih snaga na severu Afrike, putovanja vojnih lica iz Algesirasa za Gibraltar, ili iz Lisabona za London, pridružila su se onima za Kairo, bez potrebe da prelaze portugalsku prestonicu. Bilo je i izuzetaka, kao što je bio slučaj sa jednom grupom od 14 vojnih lica u decembru te godine.⁸⁶

Kada je Nemačka okupirala Italiju, prelazak italo-jugoslovenske granice postao je još teži. Zbog toga se može odrediti da je period u kome je Lisbon bio obavezna prolazna tačka za bilo koji tip izbeglica trajao do polovine 1943. Kasnije je broj vojnih izbeglica smanjen, a plima civilnih prestala da postoji. Sledеće godine, s oslobođenjem Francuske, vazdušni putevi za London za jugoslovenske putnike nisu više vodili preko portugalske teritorije. Tako i Šubašić nije pristajao u Lisabonu, kako je do tada bilo obavezno.

⁸¹ Logor u kome se nalazilo desetak Jugoslovena, bivših boraca republikanske vojske tokom građanskog rata.

⁸² (AJ-103-63), Pov. br. 609, Lisbon 17. X 1942.

⁸³ Dokumenti u AJ-103-86-331.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ (AJ-103-86-331). Po informaciji Višackog od 20. IV 1942.

⁸⁶ (ASSIP — 129 — F5), Pov. br. 1289, Lisbon 31. XII 1943.

U zaključku možemo utvrditi dva dominantna pravca na putu jugoslovenskih izbeglica do Lisabona — bilo da je reč o beguncima iz kakvog „stalaga” ili iz okupirane Jugoslavije — puteve koji su prolazili preko Madrija i Rima.

Na prvom od ova dva puta nalazio se i Marselj, kao gotovo obavezna stanica do kraja 1942. Odavde se, legalno ili ilegalno, stizalo do Barcelone. Takođe su, nakon ulaska nemačke vojske u južnu Francusku, ilegalni ulasci na špansku teritoriju registrovani i na severnom delu granice (S. Sebastijan i Pampelona). Te su tačke izabrane jer su u ta tri španska grada postojali britanski konzulati. Što se tiče transporta, najčešće je korišćen voz, kojim se iz Madrija, nakon dvadesetak časova, stizalo na stanicu portugalske prestonice Rusiu.

Što se tiče Rima, on je redovnom vazdušnom linijom bio povezan sa Lisabonom preko Barcelone i Madrija, pa su izbeglice stizale i avionima.

Među svim tim jugoslovenskim izbeglicama bilo i Jevreja, koji poseduju dovoljno osobenosti, pa mogu biti tretirani kao posebna grupa. Osim što je imao svoje međunarodne organizacije (Joint i Hicam) s njihovim delegacijama u Lisabonu, ovaj tip izbeglica u glavnom nije tražio novčanu pomoć diplomatsko-konzularnih predstavnika svojih zemalja. U retkim slučajevima kada je do toga dolazilo, postojala je obaveza vraćanja duga i jemstvo nekog člana porodice.

Međutim, bilo je mnogo izbeglica koji nisu ni prolazili kroz poslanstvo ili saopštavali svoj odlazak iz Portugalije. Prvi su u ovu zemlju ušli ilegalno, kako bi se ukrcali na brodove u lisabonskom pristaništu za Južnu Ameriku.⁸⁷ Ako je i bilo onih koji su imali dobre odnose sa ovim ili onim jugoslovenskim političarom u Londonu (prof. Koen, dr Solomon Davidović i drugi lekari i advokati), bilo je i drugih koji nisu prestajali protestirati zbog sporosti i malo akcija Jugoslovenske vlade u njihovoj odbrani. Jedan od njih, Sima Adanja⁸⁸, skrećući prvo pažnju na budući jevrejski uticaj na svetsku politiku posle pobeđe saveznika, navodio je „dossiers” već pripremljen od strane Italijana, Rumuna i Mađara o zaštiti datoj „svom jevrejskom elementu”. Prvi su prikupili „i brojna priznaja jugoslovenskih državljan“ da bi pokazali „pred jevrejskim forumima, naime, da je Italija toliko civilizovana zemlja, da je

⁸⁷ Kako je dr Popović izjavio autoru, sam on je vodio više jevrejskih ilegalnih izbeglica od špansko—portugalske granice do tih brodova. Što se tiče portugalskih graničara, oni su zatvarali oči pred tim ilegalnim prelascima u zamenu za brzinu i neki novac.

⁸⁸ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Pov. br. 230 od 26. VII 1942. Moskatelo je iz poslanstva u Vatikanu poslao svom kolegi u Bern pismo koje se odnosi na njegov razgovor sa ovim „poznatim beogradskim advočatom“.

štitila pod najtežim okolnostima, ne samo svoje već i Jevreje neprijateljskih zemalja".

Na pitanje da li se moglo učiniti sve moguće sa ciljem „da spase i sačuva onaj mali broj jugoslovenskih Jevreja“ koji su uspeli da izmaknu „sudbini svoje braće“, on je potvrdio „to se najmanje ... ne može kazati“. Ovu svoju tvrdnju opravdavao je kasnije brojnim primerima.

Bilo je i onih, kao Jurišić-Šturm, koji su smatrali da su kritike jednog Adanje samo dostoje zabeleške u kontekstu „kakvi se pojmovi nalaze u glavama naših Jevreja, koji, ne znam po čemu, smatraju da treba da budu zbrinutiji kao privilegisani red, od svih ostalih Jugoslovena“.⁸⁹

U jednom izveštaju Fotić saopštava da sve dok „naši državljanini na Kubi“ nisu smatrani za neprijatelje „pod izlikom da je zemlja (Jugoslavija) okupirana od neprijatelja“⁹⁰ — kubanski predsednički dekret datira od 15. aprila 1942 — veliki broj izbeglica je imao vizu za ovu latinskoameričku zemlju. Postojaо je, takođe, i drugi motiv za ovakvu odluku, a to je činjenica da su mnoge ove vize date u zamenu za velike količine novca. Među „krivcima“ su se nalazile dve jevrejske porodice⁹¹, koje su mesecima ostale u Portugaliji posle anuliranja ovih viza na njihovim pasošima. Što se tiče prodavaca, ne nalazi se ništa u istraženim dokumentima što bi se odnosilo na njih. Ipak, ovaj detalj ukazuje na odsustvo jedne dobre ocrte politike Velike Britanije i SAD u odnosu na izbeglice iz zemalja okupiranih od strane sila Osovine. Tako je „jedna grupa od 30-40 naših Jevreja“ koja se nalazila u Španiji, zbog ove politike i politike Jugoslovenske vlade, bila naterana da osigura „sama sebi ulaz u Gvajanu, koja je poznata kao zemlja koja pruža najteže uslove za život“.⁹² Ali, vratimo se Kubi. Kako je bilo dosta teško dobiti vizu Sjedinjenih Država, tu se čekalo na mogućnost

⁸⁹ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Pov. br. 891, Bern 31. VII 1942. Sudeći po ovim rečima, izgleda da je ovaj mason slabo poštovao 33. stepen Adanjin (videti listu članova jugoslovenske masonerije, koju je objavio Zoran D. Nenezić, Masoni u Jugoslaviji 1764—1980, Beograd 1984).

⁹⁰ (AJ-103-63) i (AJ-103-15-118). Ovakva situacija je navela Fotića da u svom izveštaju (25. V 1942) Londonu zahtrešti hitno otvaranje bar jednog konzulata u Havani, što će se stvarno i desiti u avgustu 1943.

⁹¹ Radilo se o porodicama Golik i Stoger. Po Kreku „sve te familije imale su kubanske vize, ali je Kuba nekako doznala da su te vize kupljene za velike novce“ (Izveštaj od 24. VIII 1942 — ASSIP — PMS (Kabinet) — F1).

Viliim Golič (Goldstajn pre pokrštavanja) bio je optužen od strane delegata MUP-a u Lisabonu zbog održavanja trgovackih veza sa NDH (Pov. br. 174 od 6. X 1942 — ASSIP — 129 — F).

⁹² (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Pov. br. 230, Vatikan 26. VII 1942. Citirane reči Sime Adanje.

ulaska. Teškoća, čija je cena 4.000 dolara, sudeći po Crnjanskom⁹³, zavisila više od uticaja Stejt departmenta, izgleda, nego od drugih stvari. Slična situacija je bila i sa Kanadom, uz otežavajuću činjenicu što ova zemlja nije tada imala nikakvog diplomatsko-konzularnog predstavnika u Portugaliji.

Što se tiče južnoameričkih zemalja, uglavnom su navedene one sa najvećim kolonijama jugoslovenskih emigranata (Čile, Bolivija i Argentina). Ipak, stalne teškoće pri dobijanju viza ponukale su Rafajla Uziela⁹⁴ da telefonira Kojiću iz Buenos Airesa, moleći ga da saopšti Londonu „da on ima mogućnost da spase iz Italije i iz Jugoslavije okupirane od strane Italijana, sva ona lica koja želi Kraljevska vlada kao i da im izradi paragvajske ulazne vize”⁹⁵.

Postojale su, prirodno, još Južnoafrička Unija i Rodezija, ali ovde je bio većinom, skoro isključivo, mali konzularno-diplomatski službenik sa porodicom ili vojno lice. Drugo rešenje, manje „zamorno i teško”, a da se ne govori o njegovoj nižoj ceni, pojavilo se kasnije, kada je Kosta Pavlović molio intervenciju Milovanovića kod portugalskih vlasti za još jedno produženje, od dva do tri meseca, boravak jugoslovenskih izbeglica, da bi se omogućio njihov odlazak za Severnu Afriku, a ne za tako udaljene zemlje. Na kraju „valja uzeti u obzir i njihov povratak”⁹⁶ posle rata. Kao izlovana pojava, registrovan je, takođe, i odlazak nekoliko jevrejskih porodica u Palestinu.⁹⁷

Koristeći ovu situaciju — između nacističkih koncentracionih logora i severnoameričkih zatvorenih vrata — bilo je onih koji su za ovu ulaznu vizu naplaćivali mnogo više nego što je bila uobičajena cena. Počevši od portugalskog počasnog konzula iz Zagreba

⁹³ „Velika republika Sjedinjenih Američkih Država ima samo jedan uslov za ulazak u Ameriku, jedan jedini. Onaj ko hoće da ga Amerika primi, mora imati i pokazati, dolara 4.000”. Crnjanski M., Embahade, Beograd 1983.

⁹⁴ Ovaj izvoznik žitarica iz Beograda oputovao je, posle osam meseci provedenih u Italiji, iz Lisabona za Buenos Aires, februara 1942, sa ženom i kćerkom. U svom „navy-certificate” prijavio je sumu od 1,7 miliona eškuda. Bio je rodak Rafaela Levića, koji je ostao da radi sa Višackim. Na ovu vezu podsetiće Milovanović u kritikama na rad svog kolege iz Madrida (Šverc devizama, podršku izvesnim Jevrejima osumnjičenim za kolaboracionizam i druge greške), prilikom optužbi protiv Uziela, koji je prevario jednog svog zemljaka za nekoliko hiljada dolara i švajcarskih franaka. (Nekoliko dokumenata u AJ-103-86-331).

⁹⁵ (AJ-103-86-331), Pov. br. 910, Lisbon 31. VII 1942.

⁹⁶ (ASSIP — 129 — F3), Pov. br. 1817. London 7. VI 1943.

⁹⁷ Posle intervencije Marije Bauer, važne figure jevrejske kolonije iz Istanbula, njeni rođaci su uspeli — posle ilegalnog prelaska francusko-španske granice i boravka u španskim zatvorima — stići do Lisabona. Kasnije su oputovali, sredinom 1943, jednim portugalskim brodom do Mozambika i odatle za Haifu. (Više dokumenata u AJ-103-86-331).

koji je prodavao vize bez ikakvog odobrenja Lisabona (5.000 do 20.000 dinara)⁹⁸, preko jedne neidentifikovane osobe koja je prodavala bolivijske pasoše uz potrebne vize za 400.000 dinara⁹⁹, pa do čuvenog Rubiroze, tada diplomatskog predstavnika svoje zemlje u Španiji, čija cena nije bila niža od 400 dolara za svaku vizu.¹⁰⁰

Neki su bili optuženi da su služili kao posrednici u ovoj prodaji viza. Advokat Nikola Mogan tražio je 1.500 dolara za meksičansku vizu od supruge prof. Raimonda Varniera za jednu njenu rođaku koja je internirana u Italiju.¹⁰¹ Čak i bivši sekretar Jevrejske opštine u Zagrebu, Feliks Singer, nije zasluživao, po mišljenju lisabonske delegacije jedne jevrejske organizacije, „nikakvu pažnju, jer (je) trgovao sa pasošima”. I još: „Prebacuje mu se narocito iskorisćavanje veze sa Višackim, kod koga je radio u Madridu”.¹⁰²

Kako je ovaj telegram Milovanović uputio u London, ne zna se da li je sve ovo bio plod rata među jugoslovenskim predstavnicima u iberijskim zemljama ili je zaista odgovaralo stvarnosti. Višacki je već pre toga napao pasivnost svoga kolege u odnosu na inženjera Majcena. Za Milovanovića sve je to bilo motivisano drugim razlozima, pošto, po informacijama kojima je raspolagao, „g. Višacki od oktobra meseca prošle godine, održava veze sa g. Mogonom”.¹⁰³ Isto tako, već se govorilo o odnosima ovog poslednjeg sa Trpkovićem.

⁹⁸ (ASSIP — 129 — F). Optužbe Feliksa Singera, a učinjene u Lisabonu 12. VII 1943.

⁹⁹ (ASSIP — 129 — F). Po izjavci Stepana Singera (Lisabon, 23. VII 1941), trgovca iz Beograda, ova cena je uključivala i „Passierschein” za izlazak iz okupiranog Beograda i bolivijski pasoš uz neophodne vize, da bi sa suprugom i kćerkom mogao stići do Lisabona. Izjavio je da je „za ovu uslugu posrednicima” platio ovaj iznos „od toga 200.000 dinara i 200.000 u zlatnicima, koje smo računali po 1.000 dinara”.

¹⁰⁰ Podaci od dr Milenka Popovića autoru.

¹⁰¹ (AJ-103-86-331), Lisbon 9. IV 1942. Ovi podaci u izveštaju Marijana Majcena predstavljaju njegov odgovor na optužbu da je „ustaša”, koju mu je uputio njegov saputnik do Lisabona. Motivi svađe ove dvojice nalaze se, kako kaže Milovanović, u „poslovnim vezama”. Inženjer Majcen putovao je u pratnji svoje supruge Čileanke. Zbog njegovog čileanskog pasoša izdatog u zagrebačkom konzulatu (honorarni konzul je bio zagrebački industrijalac Emil Sever, čije su dobre veze sa Kvaternikom spasle njegovog tasta, Nikolu Mogana, iz ustaškog zatvora), biće prinudeni da čekaju više od jedne godine u Lisabonu na britansku „navy-certificate”.

U Lisabonu, Varnier je bio direktor Francuskog instituta, s koje funkcije ga je decembra 1941. smenila višjevskva vlada. Pre Portugalije obavljao je slične funkcije između 1922. i 1935. u Zagrebu. Data mu je „skromna mesečna pomoć od 2.000 eškuda” od Kojića, Supruga Zagrebčanka. (ASSIP — 129 — F).

¹⁰² (AJ-103-87), Pov. br. 926, Lisbon 2. VII 1943.

¹⁰³ (AJ-103-87). Posle ovog „Pov.” za London, datiranog 3. V 1943, sle-

Razlozi putovanja

Prve vesti iz okupirane Jugoslavije dolaze od Vladislava Heksnera (student medicine u Zagrebu i poznati član jugoslovenske selekcije ping-ponga), koji je stigao u Lisabon u prvim danima jula 1941. Ili, kako je sam tvrdio, otputovao je iz Zagreba 25. juna te godine „vozom preko Beča do Berlina. Iz Berlina sam došao avionom Lufthanse do Lisabona”.¹⁰⁴ Vize (portugalska, čileanska, ne-mačka i bolivijska) dobijene su „bez velikih teškoća”. Prve tri u odgovarajućim konzulatima u Zagrebu, dok je poslednja dobijena u Splitu, gde se nalazio konzulat ove južnoameričke zemlje. Hrvatsku vizu dao mu je jedan prijatelj, tada službenik ustaškog MUP-a. Dok je preko prijatelja i svojih sportskih veza (u slučaju nemačke vize) postigao da dobije potrebne vize da bi stigao u Li-sabon, svojim sopstvenim „materijalnim sredstvima”¹⁰⁵ Mogao je da pokrije troškove koje je imao i koje će imati da bi ostvario ovo dugo putovanje.

U ovom slučaju, nailazimo na dva sjedinjena uslova — rekli bismo skoro „sine qua non” za bilo kog izbeglicu iz Jugoslavije koji je imao namjeru da stigne do Portugalije. Stvarno, bilo je malo onih koji su mogli, bez dobrih veza i dovoljno novca, uspeti da vide Težu.

Heksner je bio prvi od nekih desetaka izbeglica iz 1941. koji su opisali situaciju u svojoj zemlji uz po neku primedbu o Italiji i Nemačkoj kroz koje su prošli. Ti su nam opisi poznati iz njihovih izveštaja ili odgovora na jedan standardni upitnik. Naravno, bilo je i mnogo drugih, ali je njihov prolazak kroz Lisabon ostao zabeležen samo zbog traženja vize ili, što je ostvarilo više traga, zbog žalbi i sporova koje su izazvali u Poslanstvu. Takođe, bilo je onih koji nisu žeeli da govore kao, na primer, dr Adolf Weissman. Ovaj „rudarski poduzetnik” i „počasni urugvajski konzul” u Zagrebu, biće kasnije optužen da je sarađivao sa ustaškom policijom u pri-kupljanju „dobrovoljnog priloga” u zlatu i novcu, namenjenog jevrejskoj zajednici u prestonici NDH. Iako je tvrdio da je pobegao krajem maja, jer „je režim počeo sa progonima ... i pošto se iz istih razloga prethodno, 29. aprila otrovala žena”¹⁰⁶, završio je svoje „saslušanje” lakonski da mu „niye ništa poznato” u odgovoru na uobičajeno pitanje o situaciji u Jugoslaviji. Istinitost ovih reči nije izazvala nikakve sumnje, pošto osim znane porodične tragedi-

dili su drugi. „Rat” je bio potpun.

¹⁰⁴ (ASSIP — 129 — F), „Saslušanje” od 4. VII 1941.

¹⁰⁵ Isto. „Imam 970 dolara i dragocenosti u vrednosti od oko 300.000 dinara”. Drugi podaci: „Novac sam izneo iz Nemačke blagodareći tome što imam veoma zgodan kofer. Dolare sam nabavio u Zagrebu po ceni od 130—140 dinara komad”.

¹⁰⁶ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 450, Lisbon 3. IX 1941.

je imamo jednu vest za Šubašića i prisutnog njegovog brata Luka. Ovaj poznati zagrebački advokat stigao je u Lisabon krajem jula i već je govorio sa dosta detalja o događajima kojima je prisustvovao posle svog prispeća u Beograd, u noći 27. marta te godine.¹⁰⁷

I drugi, mada su imali veze sa konzulatom SAD u Zagrebu (zatvoren prvih dana jula) i živeli тамо u vremenu prvih ustaških antisemitskih mera, govorili су takođe da nisu ništa videli niti čuli.

Kakvi su bili motivi za takav nedostatak radoznalosti? Pitanje na koje jedna lekarka-pedijator koja je, praćena kćerkama od 5 i 8 godina, otputovala za Frankfurt sa osobljem američkog konzulata u ovom gradu, ništa naročito nije mogla odgovoriti pošto je „stalno bila kod svoje kuće, krila se i čekala mogućnost da pobegne iz Zagreba“.¹⁰⁸ Ovaj lakonizam je još veći što se tiče opisa njenog čekanja u ovom nemačkom gradu na špansku tranzitnu vizu (više od 3 meseca) i svodi se na čisti citat. Stvarno, za jedno putovanje kroz Evropu u ratu je veoma malo. Ali, među mnogim mogućim objašnjenjima za ovakve slučajeve najprihvatljivija su i najviše se vezuju za nađena dokumenta ona koja ukazuju na reakciju osobe, koja izlazeći iz jednog ružnog sna ne želi da ga ponovo doživi ili već saslušavana (kao što je bilo uobičajeno) od strane nadležnih službi britanske ambasade ne želi da ponavlja ono što je već izjavila. Bilo ih je, isto tako, koji se politikom nikada nisu bavili „te neke specijalne informacije“ ne mogu ni da daju.¹⁰⁹

Ipak, bilo kakav da je bio motiv za ove lakonizme, bar postoji nekakva napomena o tome, što nije bio slučaj sa većinom ostalih izbeglica. Da li je stvarno tako bilo ili će krivica biti u kasnijem nestanku ovih dokumenata? Heurističko pitanje savršeno opravdano, pošto su po zahtevu Ninčića¹¹⁰ i brojnim „saslušanjima“ koja su prethodila ovima ona postojala. Objasnjenje za nestanak ove vrste dokumenata bilo bi, moguće, tražiti u činjenici što su ovi bili više u nadležnosti delegacije MUP-a. Sada, od oko 300 zvaničnih dokumenata u 1942, u arhivama ne nalazi se ni tridesetak.

¹⁰⁷ (ASSIP — 129 — F), „Saslušanje“, Lisbon 30. VII 1941.

¹⁰⁸ (AJ-103-41). Izjava Erne Konig, napisana u Lisabonu (14. XII 1941), pre njenog polaska za SAD.

¹⁰⁹ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 497, Lisbon 16. IX 1941. Izjave Artura O. Hajnricha, koji je, u pravnji svoje supruge, stigao u Portugaliju avionom iz Rima na putu za Njujork. Tamo su bili Hajnrichovi roditelji, ali „pošto nisam dobio američansku vizu, iz Lisabona neću ići direktno za Sjedinjene Države, već ću se prvo zadržati na Kubi gde ću sačekati američansku vizu“.

¹¹⁰ (AJ-103-27-177), Pov. br. 2470, London 7. V 1942. „Molim ubuduće ova lica koja iz naše zemlje putuju preko Lisabona saslušavajte postavljajući im detaljna pitanja o političkom i ekonomskom stanju u zemlji; o voj-

Među prvim izbeglicama iz Jugoslavije koje su stigle u Lisabon, porodica Bajloni je izazvala veliku polemičnu razmenu obaveštenja između Kojića i Londona. Glavni motiv ovog nepovrerenja bio bi, po Slobodanu Jovanoviću, saznanje „iz pouzdanog izvora da gospođa Bajloni treba da otputuje u Ameriku kao nemački špijun”. Zato „pratite njen rad”.¹¹¹ Odnosilo se, sigurno, na kćerku Gordana a ne na njenu majku Radmilu, sa kojom je stigla u Portugaliju u društву mlađeg brata Gradimira i sestre Ljiljane. Kako su ovi reči datirane desetak meseci posle prispeća Bajlonijevih u Lisabon i čitanja izveštaja mладог Gradimira, postavlja se pitanje o razlozima tako zakasnele reakcije.

U to vreme gospođa Bajloni, udova Boška Todorovića „koji je pao na bojnom polju kao Dražin oficir”, tražila je lično intervenciju od Mihe Kreka, sa ciljem da dobije vizu za SAD (gde „ima svoja sredstva za život”) i zajam kod Narodne banke, zbog zamrzavanja tih istih „sredstava” od strane američkih vlasti. Živeći u „velikoj bedi i siromaštvu” nije mogla da razume zašto joj se prave smetnje za dalje putovanje i smatrala je da je sve kleveta što se govori u vezi njene starije kćerke. Ipak, Krek je saznao „na drugoj strani ... da je njezina starija kćerka Englezima sumnjiva”.¹¹²

Ovakve sumnje bazirale su se, sigurno, na ranijim vezama ove mlade razvedene 26. godišnje žene sa Stojadinovićem. Osim poznatih podataka beogradske mondenske hronike, postojala je takođe mogućnost da finansijski interesi poznatog jugoslovenskog političara budu pokriveni imenom ove Bajloni. Isto tako, kroz Savsku banku, gde je ova beogradska porodica imala veliki procenat svog kapitala, bile su vršene transferencije kapitala na sigurna mesta u inostranstvu. Sa ovim transferencijama bio je povezan i Dušan Popov, koji je bio „u službi Engleza koji mnogo polaže na njegov rad”.¹¹³

Nekoliko dana kasnije novi podaci o ovom slučaju, sada od Ninčića Kojiću. „Prema naknadno dobivenim izveštajima”, tvrdio je ministar spoljnih poslova, „veze gospođe Bajloni sa strancima su poslovнog i društvenog karaktera, ali treba da budete obazrivi”. Posle je pomenuo da je preko njenog brata Vladimira (greška Ninčića ili šifre) „jedan oficir iz zemlje dostavio [je] jedan izveštaj koji je primljen u Londonu”.¹¹⁴ Porodica Bajloni je putovala

nim snagama okupatora; o viđenijim političkim ličnostima i njihovom držanju; o borbama naše vojske i četničke; držanju stanovništva i o svemu što nas može interesovati.”

¹¹¹ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 703, London 19. VIII 1942.

¹¹² (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Izveštaj M. Krek od 24. VIII 1942.

¹¹³ (AJ-103-86-331), Pov. br. 5141, London 21. IX 1942.

¹¹⁴ (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 5554, London 6. XI 1942.

sa jednim italijanskim „laissez-passere”¹¹⁵, vozom do Lisabona, prolazeći kroz Madrid (Višacki je registrovao njihovo putovanje). Bez velikih problema, rekli bismo, za „osobe i dobra”. U ovoj tački postojala je intervencija jednog diplomata poslanstva SAD u Beogradu. Izgleda da je on deponovao u svojoj zemlji veliku količinu novca i nakita što su mu predali Bajlonijevi na čuvanje kada su odlazili iz Jugoslavije. Na svaki način, nameće se jedna uzajamna veza podataka: da li je ova činjenica imala kakvu vezu sa „12-16.000 dolara u SAD”, koje su deklarisali Bajlonijevi, u decembru 1941, u ispitivanju koje je vršio Kojić u vezi ekonomске situacije svakog člana jugoslovenske kolonije u Portugaliji. Bilo kako bilo, ovi brojevi su daleko od toga da odgovaraju stvarnosti. Živeći najpre po hotelima Ešturila, na kraju su kupili Kinta duš Griluš (Quinta dos Grilos) u okolini Lisabona (Karnašid). Kupovinu su obavili pošto zbog britanskog odbijanja „navy-certificate” nisu uspeli da dobiju severnoameričku vizu i pored Fotićeve intervencije pri Stejt departmentu.

Iako je viza za boravak u Portugaliji retko davana, zahvaljujući jakim društvenim vezama uspeli su da ostanu u ovoj zemlji bez problema.¹¹⁶ Uspeh među pozvanim diplomatima na proslavi pravoslavnog Božića u „Griluš”, po srpskim tradicijama, označio je definitivno kraj sumnji.¹¹⁷

Ako su sumnje u odnosu na Gordana Bajloni trajale toliko vremena, to se nije desilo Mirku Rotu. Odmah posle ateriranja njegovog aviona iz Štutgarta na aerodrom Sintre, ovaj trgovac iz Novog Sada, u pratnji supruge i sina od dve godine, obavestio je Milovanovića da je bio „već godinu dana u službi Gestapoa”. Priznao je da je bio upućen „pod vidom jevrejskog izbeglice” da stupi u kontakt „sa Jugoslovenskim Poslanstvom, a preko njega i sa engleskom obaveštajnom službom”. Za ovu, malo neobičnu situaciju — jedan jugoslovenski Jevrejin, agent Gestapoa — pravdao se time kako je „to bio jedini način da spase glavu”, jer su mu Mađari ubili roditelje „prilikom pokolja u Novom Sadu”.¹¹⁸

Ako je u navedenim slučajevima zajednička karakteristika borba za opstanak bekstvom, bilo je i drugih slučajeva, u kojima su deklarisani motivi bili manje dramatični. Kao primer, podsećamo na putovanje vozom do Lisabona jedne mlade studentkinje Marjete Jirku, stare 23 godine, kako bi se tamo susrela sa svojim budućim mužem. Ovaj severnoamerički građanin vratiće se u svoju zemlju, pošto su proveli nekoliko meseci zajedno. Dok je čekala na američku vizu, pokušala je da legalizuje svoje nameštenje u dele-

¹¹⁵ Taj dokument je dobijen preko jednog diplomata italijanskog poslanstva i obožavaoca kvaliteta i lepote Gordane Bajloni (dr Popović autoru).

¹¹⁶ Gde i danas Gordana Bajloni živi.

¹¹⁷ Dr Popović autoru.

¹¹⁸ (ASSIP — 129 — F4), Str. Pov. br. 75, Lisbon 17. I 1943.

gaciji Crvenog krsta, ali ju je PVDE internirala u Kaldaš da Rainja.¹¹⁹ Uzalud je Kojić za nju molio, argumentujući njeno imenovanje nedostatkom osoblja u ovoj delegaciji. Odgovorili su mu da je tranzitna viza samo tranzitna. Posle ovog odbijanja, u novembru 1942. oputovala je za SAD.

Iako je u svom izveštaju o jugoslovenskoj situaciji na dvadesetak strana, objasnila motive svog putovanja („Posle 8 meseci čekanja, najzad sam uspela da oputujem iz Jugoslavije, iz Zagreba. Doduše, vrlo je teško izaći iz zemlje, naročito ženama se ne daju dozvole, ali se sve može postići dobrim vezama i novcem“)¹²⁰ u delegaciji MUP-a su sumnjali za nju da je agent NDH.

Što se tiče Viktora Huga Selingera, već su motivi, koji su ga odveli na putovanje do Lisabona, bili čisto poslovni: njegov zadatak je bio da nađe rešenje za brod „Vihor“. Kao predstavnik brodograditelja ovog broda, ukotvljenog na Težu, isprobao je razna rešenja bez velikih rezultata — počev od popravke u jednom brodogradilištu, pa do prodaje. Pisao je, takođe, pisma raznim predstavnicima Jugoslovenske kraljevske vlade, nudeći svoje usluge, ali na njih nije dobio odgovor. Hvaleći svoje sposobnosti na polju pomorskog transporta, predložio je, na kraju, Miroševiću-Sorgu svoje usluge. Drugi negativan odgovor. Motivi za tolika odbijanja dolazili su zbog nepovoljnih obaveštenja o njemu, datim od strane Jurišića-Šurma iz Švajcarske, gde je ovaj „mladi čovek od oko 30 godina“¹²¹ boravio više meseci pre nego što je bio pozvan u Lisbon od samog „Ministarstva Saveta“. Osim toga, postojali su protiv njega još neki prigovori Engleza; oni, možda, nisu bili korektni, pošto sam Krek u izveštaju o svom putovanju u Portugaliju navodi preporuku „referenta tajne službe za Jugoslaviju, Engleza“ o ovom „sposobnom i pouzdanom čoveku“.¹²² Bilo je čak izvesnih britanskih „veza“ u korist Selingera, kako je Vladeta Milićević obavestio Kojića. Ipak, stvari su se komplikovale odgovorom Kojića na zahtev Jovanovića za informacije o ovom pitanju. Po njemu, Selingera „ne treba dovoditi u London“, pošto su mu iz Šiping ofisa već saopštili da se ovaj susretao sa „poznatim italijanskim agen-

¹¹⁹ (AJ-103-112-416). Po rečima Mirošević-Sorga „intenzivno je radila u Delegaciji Crvenog krsta [inju] mi je predstavio g. Sterđević; ona je bila konfinirana u Kaldaš da Rainja, a radila je i тамо dok nije otišla u Ameriku.“ (Njegov dodatak saslušanju od 22. II 1943. u slučaju „afere pasulj“).

¹²⁰ (ASSIP — 129 — F1), Izveštaj od 21. II 1942.

¹²¹ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F2), Pov. br. 1218, Bern 7. XII 1941. „Mislim da nije zgodno upućivati Selingera u London (...). U Švajcarsku je došao isključivo radi svojih špekulacija koje u Ženevi svršava. Sa Talijanima je u dobrim vezama“.

¹²² (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), izveštaj M. Kreka od 24. VIII 1942.

tima”, a i sam Sterđević je imao „negativne podatke o njemu”.¹²³ U međuvremenu, Selinger već sa stalnim boravkom u Kaldash da Rainja, posle 11 meseci čekanja, izabrao je drugo rešenje: otputovao je, umesto u London, u Karakas (maj 1943).

Sredstva za život

Iako Selinger nije uspeo da se zaposli u delegaciji Crvenog krsta, bilo je drugih sa više sreće, ili bolje rečeno sa više uticaja u Londonu. I na kraju, to je bio jedini posao u Portugaliji koji je bio na dohvatu jugoslovenskom izbeglici. Tako je Henri Buli, bivši diplomata u Kairu, pozivajući se na činjenicu da ga je Cincar-Marković penzionisao zato što je bio Jevrejin i na ekonomsku situaciju u kojoj se nalazio sa svojom porodicom, prihvatio ovo nameštenje umesto svoje molbe za ponovno uključivanje u MIP.

Njegovo bekstvo iz Beograda preko Italije za Lisabon, gde je stigao s porodicom krajem jula 1942, završilo se izgnanstvom iz Portugalije. Posle hapšenja Jakova Montilja¹²⁴ (koji ih je pratio do Lisabona) i sinovca Eda od strane PVDE i denuncija njegovog stanodavca istoj policiji (bombe i oružje u kući), sam Buli je bio pozvan u ulicu Antoniu Maria Kardozo¹²⁵ i bio primoran da potpiše jedan dokument, obavezujući se da izide iz Portugalije. U maju 1943. otputovao je sa suprugom u Keptaun.

Ako je u ovom slučaju, kao i u prethodnom za Marijetu Jirku, zabrana izgbeglicama da rade bila upotrebljena od strane portugalskih policijskih vlasti, kao opravdanje njihovih izgnanstava. dotle se Simi Adanji, nekoliko meseci kasnije, to nije dogodilo.

Ovaj poznati beogradski advokat i jedna od najvažnijih figura jugoslovenske masonerije¹²⁶ stigao je krajem januara 1943. u Lisabon, sa pet članova svoje porodice. Krajem jula prethodne godine bili su spremni da krenu iz Rima u Portugaliju. Trebalo je u Madridu „provesti nekoliko nedelja radi uređenja svojih novčanih pitanja (g. Adanja, kao advokat Barkles Bank, ima dosta novca u Americi koga treba deblokirati)”. Po Moskatalu, stavljao se, isto tako, na raspolaganje „Vladi... za održavanje kontakata sa jevrejskim krugovima i zastupanje interesa naše zemlje u tim krugovima, sa kojima on ima mnogobrojne i odlične veze po celom svetu”. Na kraju, bio je poznat „kao Jugosloven, Srbin Mojsijeve

¹²³ (AJ-103-86), Pov. br. 819 od 16. VII 1942.

¹²⁴ Trgovac iz Sarajeva. Uhapšen krajem oktobra 1942. i oslobođen nakon pokušaja samoubistva u jednoj samici zatvora Alžube. Njega je saslušao Atanasijević u jednoj lisabonskoj bolnici dana 16. XI 1942. (ASSIP — 129 — F).

¹²⁵ Ulica u Lisabonu gde se nalazilo sedište PVDE.

¹²⁶ Mužić Ivam, Masonstvo u Hrvata, Split 1983.

vere, koji se već istakao u sličnom nacionalnom radu u prošlom ratu, po direktivama pok. N. Pašića (o čemu ima uverenja)¹²⁷. Bez velikih teškoća dobio je odobrenje za boravak. Kako su ove povlastice, davane od strane portugalskih vlasti, bile dosta retke, treba prepostaviti da je ovaj mason 33. stepana imao dobre veze sa nekoliko tada uticajnih Portugalaca.

Pozivajući se na svoje ekonomske teškoće (samo škola-internat za tri kćeri koštala je tri hiljade eškuda mesečno),¹²⁸ predao je molbu za posao u poslanstvu, što se završilo posle više meseci čekanja njegovim imenovanjem u delegaciji Crvenog krsta, čemu je doprinela intervencija Kneževića u njegovu korist.¹²⁹ Iz masonske solidarnosti proistekao je preobražaj ove delegacije „u pododbor jugoslovenskog Crvenog Krsta u Lisabonu”, a Adanja postaje član njegove „uprave”, kojoj je predsedavao Toni Sirmaj.¹³⁰

Kako su živele jugoslovenske izbeglice u Portugaliji? Iako je vreme njihovog boravka u ovoj iberijskoj zemlji bilo dosta promenljivo — od nekoliko dana do nekoliko meseci — bilo je registrisano, kako znamo, nekoliko izuzetaka (Bajloni, Montiljo, Adanja i drugi), koji su na kraju i ostali тамо. Kako su skoro svi imali dovoljno materijalnih sredstava da podnesu troškove vezane za takva putovanja — nisu retki izveštaji o njihovim depozitima u engleskim, švajcarskim i američkim bankama — čekali su svoj izlazak iz Evrope po hotelima ili pansionima u portugalskoj presttonici i njenoj elegantnoj okolini (Sintra i Ešturil). Za druge, sa manje uticaja, boravak je bio određen u Kaldaš da Rainja. I тамо, Selinger je živeo u hotelu, dok su ostali stanovali po iznajmljenim sobama.

Ove i druge razlike navele su neke od onih koji su mesečnu pomoć od 1.000 eškuda smatrali nespojivom sa njihovim ranijim društvenim položajem na protest, pošto je ta suma bila „nedovoljna i za najskromniji život u Portugalu”.¹³¹ Isto tako, za Cirila Kosmača ova pomoć davana „studentima i sluškinjama” nije odgovarala jednom „književniku, članu Pen kluba, piscu novela i članaku o našoj manjini u Italiji” i zato je predlagao drukčiju, koja bi bila u skladu sa njegovim položajem i radom „a naročito današnjim uslovima za život u Portugalu”. Ako se u ovom zahtevu nisu pojavili brojevi, dotle je Veljko Ninković, doktor prava Univerziteta Eks-an-Provans, molio za 2.500 do 3.000 eškuda da kupi jedno odelo i mantil. Što se tiče prve molbe, nalazio je kako ima „svega jedno odelo” i ovo „ni u kom slučaju ne može da bude dovoljno za pristojan izgled ni jednog najskromnijeg intelektual-

¹²⁷ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), Pov. br. 230, Vatikan 28. VII 1942.

¹²⁸ (ASSIP — 129 — F4).

¹²⁹ Isto. Razni dokumenti.

¹³⁰ Isto. Crveni krst (u Londonu) br. 261 od 22. XI 1943. za Kneževića.

¹³¹ (AJ-103-86-331). Razni dokumenti.

ca”, dok za drugo (mantil) navodio je „atmosferske prilike” i svoje „pomalo nežno zdravlje”.¹³²

O ovim ličnostima i protivrečnim obaveštenjima, dobar poznavalac lisabonskog ambijenta iz tog vremena tvrdio je da u njemu „može i čovek potpuno ispravan, upuštanjem u nepotrebnu političku diskusiju ili pak zalaženjem u Kazino, koji je u nemačkim rukama, rizikovati da dođe u vezu sa nepoželjnim elementima, što bi se rđavo komentarisalo”.¹³³ Osim hvale poznate izreke „ćutanje je zlato”, ostali su smatrali da bi se, u odnosu na Ešturi, trebalo svim jugoslovenskim službenicima i izbeglicama „najstrožije zabraniti kockanje uopšte, a naročito kockanje u zloglasnom Kazinu, gde je sedište nemačke špijunaže.” Takva zabrana postojala je već tada za Britance i Poljake.

Kako izbeći tolike opasnosti? Najprikladnije rešenje bilo bi da izbeglice „pa i oni koji bi bili sumnjivi treba da se iz Portugala odstrane što pre”. U suprotnom slučaju, stvarala bi se atmosfera nezadovoljstva, žaljenja, intrigiranja u jednome kraju koji je pum svih mogućih špijuna i gde se ukrštavaju vesti sa svih zemalja da idu u sve zemlje”. Zato, „ta vrata na kontinent, pa i u našu zemlju, treba držati čista i slobodna svih takvih loših uticaja.”¹³⁴

V) ZAKLJUČAK

Naimenovanje Slavka Kojića za otpravnika poslova u Lisabonu, i to samo nekih dva meseca pre bombardovanja Beograda, bilo je, možda, čin političkog predviđanja ili, jednostavno, ispravka jednog suviše očiglednog nedostatka u tadašnjoj mreži jugoslovenskih diplomatskih misija. To je bila mera koja je, bez obzira na razlog, olakšavala dobijanje portugalske vize, najpre za jugoslovenske građane (diplomate, studente i druge) koji su boravili u nekoliko evropskih zemalja, a kasnije, za sve one njihove zemaljake koji su bežali iz okupirane Jugoslavije ili iz nemačkih zarobljeničkih logora.

Osim ove činjenice, važne za nekoliko stotina Jugoslovena koji su prolazeći kroz Portugalu bili na putu za London ili neki drugi pravac, situacija u kojoj se nalazila Jugoslovenska vlada u izbeglištvu poslednjih meseci 1941. preobrazila je ovo poslanstvo — do dolaska Kojića zatvoreno tokom nekih dvadeset godina, istakli bismo, i zbog marginalnog položaja Portugalije u jugosloven-

¹³² (AJ-103-86-331), pismo od 23. X 1942.

¹³³ Zapažanje koje je bilo proizvod izvesnog iskustva, jer je Vladeta Milićević više puta boravio službeno u Lisabonu. (ASSIP — 129 — F), Pov. br. 810, London 19. IX 1942.

¹³⁴ (ASSIP — PMS (Kabinet) — F1), izveštaj Miha Kreka od 24. VIII 1942.

skoj spoljnoj politici — u jednu od tačaka vrlo značajnih za prikupljanje informacija o vojno-političkoj situaciji u Jugoslaviji i u jednu sigurnu odstupnicu za pomoć preostalim diplomatskim misijama u zapadnoj Evropi (Madrid, Marselj, Bern i Vatikan). Zbog ovih poslova smatralo se opravdanim otvaranje, najpre, delegacije MUP-a. a nakon njenog zatvaranja sredinom 1943, do njene zatvorenosti jednom drugom, vojnom delegacijom, čiji je jedini član bio poznati major Rožđalovski. Takođe, ne treba zaboraviti značaj koji su, u to vreme, za jugoslovenske vojнике, zarođljene u nemačkim logorima, imale redovne pošiljke većih količina hrane i odeće koje je obavljala delegacija Crvenog krsta — jedna od tri delegacije koje su delovale pri poslanstvu. Među službenicima i diplomatom, čija je dužnost bila vršenje ovih poslova tokom ratnih godina, sigurno je da se najviše ističe ime Radoja Kneževića.

Iz navedenih razloga, Portugalija je, uz Tursku, predstavljala vrata koja se nikada nisu zatvarala ovom protoku informacija i ljudi. I dok su se jedna nalazila blizu Jugoslavije, druga su bila svega nekoliko časova leta udaljena od Velike Britanije. Još je jedan detalj, ne manje značajan, olakšavao jugoslovensko-portugalske odnose, a to je bila činjenica da Salazar nikad nije diplomatski priznao NDH.

Ako je analiza društveno-političke stvarnosti u Portugaliji bila umanjena i, sve do kraja 1943, prilično potčinjena temi o mogućnoj nemačkoj invaziji, prikupljanje informacija o jugoslovenskoj vojnopolitičkoj situaciji bilo je, već predmet raznovrsnije pažnje. Osim pažljivog čitanja portugalske štampe (objavljene i cenzurisane), praćena je još i štampa drugih zemalja, uključujući i jugoslovensku iz Beograda, Zagreba i Ljubljane. Na tom polju aktivnosti ovog poslanstva, ističu se, prirodno, saslušanja jugoslovenskih i stranih izbeglica koji su došli iz Jugoslavije. Iz ovih izveštaja — brojčano mnogo manjih nego što se očekivalo — sticala se, ipak, nekakva predstava o onome što se događalo u Jugoslaviji, polazeći od onoga što se o toj situaciji znalo u nekim od njениh velikih gradova. Moglo bi se još reći da su priče tih članova raznih slojeva jugoslovenske buržoazije bile podvrgnute brižljivoj autocenzuri, koja nije propuštala nešto što bi moglo da rani postojiće političku osetljivost njihovog poslanstva u portugalskoj prestonici. Na kraju, ne može se zaboraviti okolnost da je za više njih nastavak putovanja zavisio baš od intervencije ove diplomatske misije. Ta intervencija se sastojala od nabavke britanske vize ili vize neke druge zemlje, upućivanja pisama portugalskim administrativnim ustanovama radi rešenja različitih problema, pa do ekonomске pomoći.

Drugi aspekt, primećen u konsultovanoj građi beogradskih arhiva, bilo je ponašanje tih više stotina izbeglica među njima samim ili sa osobljem poslanstva. U svakom slučaju, od sviju njih,

kamo je nekoliko desetina ostavilo pisane tragove koji bi bili dovoljni da se pokuša odslikati ovo ponašanje. Ti su tragovi, u većini slučajeva, bili posledica brojnih sukoba među njima samim. Neki od ovih sukoba preobrazili su se u „afere” (na primer „pasuljska”), što je ukazivalo na stvarnost dosta različitu od velikih proklamacija i žarkog patriotizma ili građanskog morala, prilično čestih u to doba.

Iz ovog prelaska od kolektivnih događanja ka jednostavnim psihološkim reakcijama, proizašla je izvesna mogućnost rekonstrukcije raznih momenata ili vidova svakodnevnog života u Lisabonu ovih izbeglica iz jedne zemlje koja, sve do tada, nikada nije imala u Portugaliji toliki broj svojih građana u tako kratkom vremenskom razmaku. Tokom više nedelja i meseci u čekanju da nastave putovanja (jedan manji broj je, ipak, ostao u Portugaliji), događale su se hiljade stvari između ovih izbeglica i diplomata. „Ližbua i moj put/ u svet, kule u vazduhu i na morskoj peni”, prisecao se s nostalgijom nekoliko godina kasnije pesnik „Lamenta nad Beogradom”, mada je, kako znamo, opisu svojih stotinak portugalskih dana Crnjanski posvetio samo nekoliko lakonskih stranica u „Embahadama”. Čak i posle čitanja više hiljada dokumenata ovog poslanstva, stiče se utisak o jednom mozaiku bogatom u detaljima, ali kojemu nedostaju mnogobrojni vezujući elementi radi jednog boljeg razumevanja boravka više stotina Jugoslovena u Portugaliji tokom drugog svetskog rata. Ali, takođe, neka bude rečeno, bilo kakva dedukcija koja bi pošla od nađenih tragova ukazala bi na jednu od retkih tema dostoјnih da se zabeleže u istoriji slabo razvijenih jugoslovensko-portugalskih odnosa.

Žorž P. Santuš Karvalju (Jorge P. Santos Carvalho)

R E S U M É

LES RÉFUGIÉS YOUGOSLAVES AU PORTUGAL (1941—45)

Cet ouvrage constitue le resumé de plusieurs chapitres de la thèse d'études de troisième cycle „Lisbonne, siège de l'émigration yougoslave (1941—45)”, soutenue l'année dernière à la Faculté de Philosophie de l'Université de Belgrade.

Lorsque le gouvernement yougoslave ouvrit en Février 1941 la Légation à Lisbonne, la capitale portugaise se vit acquérir soudainement une importance particulière, et même dirait-on plus signifiante pour les citoyens yougoslaves que pour l'Etat yougoslave.

Après la débâcle française (juin 1940), la capitale portugaise devint un centre d'importance exceptionnelle où affluèrent les nombreux réfugiés fuyant devant les nazis, et en même temps le point de transit d'où commençait l'exode de ceux qui quittaient l'Europe. Lorsque la défaite yougoslave en avril 1941, Lisbonne devint aussi le centre d'afflux des réfugiés yougoslaves, d'où ils quittaient le Vieux continent. Pour les Yougoslaves ce fut le rôle de Lisbonne pendant la majeure partie de la guerre, bien que vague des emigrés faiblit avec le temps. Une colonie yougoslave résidait en permanence à Lisbonne et la Légation était aussi une sorte de lieu d'accueil et le centre d'information où se rassemblaient les nouvelles venant du territoire yougoslave morcelé et de l'Europe. C'est là que déroulait une vie à part, marquée par les souffrances des réfugiés, la confusion de l'émigration et les mouvements politiques liés aux événements sur le champ des batailles et la scène politique.

Il s'agit d'un thème dont la dissertation donne jour à un maillon substantiel dans la chaîne des connaissances sur la sort des ressortissants yougoslaves pendant la deuxième guerre. C'est aussi un thème où se croisent l'histoire et le quotidien, la politique, des personnages qui ont eu des rôles médiocres sur la scène diplomatique ou dans les services de renseignements et d'autres nombreux réfugiés de professions diverses.

La première partie de l'article met la lumière sur les relations portugaises-yougoslaves poliant certains liens datant encore du XVI siècle qui débutent avec la fuite des juifs ibériens sur les Balkans, faisant mention sommaire de l'alliance de la Serbie et du Portugal dans la première guerre mondiale. Dans ce contexte sont évoqués le séjour de Ivo Andrić au Portugal (1928), le rapprochement de l'image de Andrić avec les impressions de Miloš Crnjanić.

ski lors de son séjour de mai à août 1941 à Sintra et Estoril, pendant qu'il attendait le visa britannique.

Dans „La réouverture de la Légation Yougoslave (de février à avril 1941), traite des premiers pas de Slavko Kojić, le premier diplomate à Lisbonne après la fermeture de la Légation pour raisons d'austérité en 1920.

Les deux parties suivantes — les réfugiés des pays européens et de la Yougoslavie — présentent détailllement le refuge à Lisbonne des yougoslaves qui pour diverses raisons se trouvèrent au printemps de 1941 dans les différents pays européens (Italie, Albanie et France); l'arrivée des réfugiés de Yougoslavie; les problèmes avec les marins yougoslaves dont les navires étaient amarrés sur le Tejo (avril et mai 1941).

Il est question d'un travail qui met à la lumière, partant de sources différentes souvent très sobres, certaines connaissances sur la vie dans l'exil et les activités des services diplomatiques yougoslaves de l'époque.

PRILOZI

Nikola B. POPOVIĆ

Viši naučni saradnik
Instituta za savremenu istoriju
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

SOVJETSKA POLITIKA JAČANJA RUSKOG NACIONALIZMA I PATRIOTIZMA U DRUGOM SVETSKOM RATU

Originalni naučni rad

940.53/54

Sovjetska politika u drugom svetskom ratu više slojan je fenomen. Jedan njen kolosek sačinjavaju spoljni odnosi sa saveznicima u antihitlerovskoj koaliciji, drugi sa susednim evropskim zemljama i treći sa slovenskim zemljama. Svi ti odnosi određeni su glavnim ratnim ciljem — pobedom nad Silama osovine. Istovremeno sa ratom i politikom podređenom ratu, sovjetska vlada vodila je računa i o svojim dugoročnim državnim interesima. Kominterna i sveslovenstvo bili su samo poluga i komponenta sovjetske spoljne politike.

U unutrašnjoj politici Sovjetskog Saveza u toku drugog svetskog rata nastale su promene. Pod teretom nametnutog rata mnogo šta je izmenjeno, kao i u svim zaraćenim zemljama, ali sovjet-ski državni sistem i partijski aparat uspeli su da organizuju sovjetsko društvo i dobiju rat. Politika potenciranja ruskog patriotizma i nacionalizma započeta je ranih tridesetih godina istovremeno sa učvršćenjem nemačkih nacista na vlasti. Izgleda da ne može biti drugo do da je procena o opasnosti izbjivanja rata prouzrokovala ovaj novi tradicionalistički kurs. I VII kongres Kominterne (1935) sa svojim antifašizmom počivao je na takvoj oceni političke situacije u Evropi. U prvim ratnim mesecima, najtežim za Sovjetski Savez, konkretno u moskovskoj bici (novembar—decembar 1941), sovjetska unutrašnja politika zaplovila je punim jedrima u ruske nacionalne vode, ruski patriotizam i tradiciju. Tražene su i nađene univerzalne ljudske i nacionalne vrednosti kao motiv za sve pregrnuća i žrtve koje je rat iziskivao.

O ovome, istoričaru bilo kog porekla nisu na raspolaganju dokumenti sovjetskih državnih i partijskih organa na osnovu kojih bi se tema svestrano izučila. No, iako nam nisu na uvidu pomenuti dokumenti, poznate su nam manifestacije, javni potezi i iz-

razi novog nacionalnog, tradicionalističkog kursa sovjetske politike. Sve ovo zabeleženo je u sovjetskoj štampi i periodici tako da je na osnovu ovih izvora moguće utvrditi nastanak, tok i ciljeve politike jačanja ruskog patriotizma i nacionalizma.

Svaki rat, naročito u zemljama žrtvama agresije, izaziva val patriotskog osećanja i na organizovanim, državnim snagama društva je da ga ugrade u moral i efikasnost svojih armija. Nacistička Nemačka sa svojom rasnom teorijom pogodila je, pre svega, dalmat slovenskih naroda. U svesti slovenskog sveta postojao je samo otpor prema Nemačkoj, a sve vlade slovenskih država, bez obzira na ideologiju, nastojale su da izbegnu rat. Sovjetska vlada pokušala je to sklapanjem pakta o nenapadanju sa Nemačkom, avgusta 1939. godine, čehoslovačka vlada, u interesu mira, prihvatile je Minhenski sporazum (1938) i čak žrtvovala deo državne teritorije, a jugoslovenska vlada, posle velikih muka, pristupila je Trojnom paktu (mart 1941). Vlade Čehoslovačke, Poljske i Jugoslavije nisu dovoljno razemele da ma šta da su činile i ma kakvu politiku da su vodile nisu mogle da izbegnu zlu kob žrtava agresije ili nasilnog uvlačenja u privredni i vojni potencijal Sila osovine. U ovom drugom slučaju ostao bi im verovatno samo privid samostalnosti.

Rat koji je 1940. godine trajao u Zapadnoj Evropi neizastovno je i u ruskom čoveku izazivao pitanje njegovog ishoda. Tada, svestu se morao činiti pametan pakt Ribentrop—Molotov, a sovjetski ljudi mogli su misliti o uspehu miroljubive politike svoje vlade. Staljinova naređenja sovjetskim pograničnim trupama na svojoj zapadnoj granici bila su u smislu da se ne dogodi bilo kakav incident. Štaviše, tolerisala se i povreda sovjetskog vazdušnog prostora. I dok se tako čuvao mir, sovjetska država se spremala za rat, a pripreme su imale i svoj moralno-politički vid.

Prividno, počelo se izdaleka u sferi istorijske nauke, literature i umetnosti. Odbrana otadžbine bila je crvena nit koja je povezivala istorijske rade S. Borodina («Дмитрий Донской»), S. Sergejeva-Censkog («Севастопольская страда»), V. Solovjeva («Фельдмаршал Кутузов»). U književnosti isticani su patriotizam i vrednost ruskog naroda. Dovoljno je samo prisetiti se dela M. Šolohova («Тихий Дон»), A. Tolstoja («Хождение по мукам») A. Fadjejeva («Разгром»), V. Katajeva («Я сын русского народа») i Vs. Ivanova («Пархоменко»).¹

Istorijska ruskog naroda postala je nadahnute za stvaranje niza filmova u kojima je bilo mnogo primera samopregornog služenja otadžbini. Već klasični filmovi »Александр Невский« S. Ejzenštajna, »Пётр Первый« V. Petrova, »Богдан Хмельницкий« I. Sav-

¹ Г. Д. Комков. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945. гг. Москва 1965. стр. 58; Исти, Патриотическое воспитание советских людей в предвоенные годы (1938—1941). История СССР, 1980, стр. 14.

čena i »Суворов« V. Pudovkina nagonili su na razmišljanje, stvarali asocijacije i izazivali identifikovanja. Kao istorijski neprijatelj ruskog naroda pojavljuju se Nemci, a Ejzenštajnov film, izrazito protunemački, dobio je Staljinovu nagradu marta 1941. godine.²

Napad Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine u govorima sovjetskih državnika odmah je okarakterisan kao „veroloman“ i ta ocena zadržana je do danas u sovjetskoj istoriografiji. Ova kvalifikacija, bez obzira na ideološku prirodu nacističke Nemačke i karakter samog Adolfa Hitlera, insistira na činjenici da je sa strane Nemačke pogažena reč, da je izdajnički-verolomno napadnut SSSR. Oni koji su insistirali na verolomnosti znali su osećanja ruskog naroda, njegovu psihologiju i ratnu prošlost; Rusi su se uvek izvanredno borili protiv napadača, za nacionalni opstanak, za matušku Rusiju. Agresija je mobilisala i ujedinjavala duhove i bilo je svima jasno da je Rodina ponovo u opasnosti.

Vraćanje istoriji veoma je uočljivo u Molotovljevom govoru održanom 22. juna u kome je podsetio na sudbinu Napoleona 1812. godine u Rusiji.³ Novi rat, nikako metaforički, Molotov je nazvao otadžbinskim, baš kako je ime i onog iz 1812. godine. U tom dezideologiziranom, tradicionalnom nazivu nedvosmisleno je dat i karakter tek započetog rata. Echo istorije odzvanjao je i Staljinovom govoru 3. jula kada je i on spominjao sudbinu zapadnoevropskih careva Napoleona 1812. i Viljema 1918. godine.⁴ Ukazivanje na propast Napoleona nije bio samo retorički potez sračunat na moralni efekat; povlačenju ispred nadmoćnih nemačkih snaga u Staljinovom govoru davao se vid svesnog, taktičkog uzmicanja, uvlačenja neprijatelja u dubinu zemlje baš što je Kutuzov radio. Deo Staljinovog govora je čista instrukcija za vođenje rata: „Svagdje gdje dođe do prisilnog povlačenja... treba evakuisati sva vozila neprijatelju se ne smije ostaviti ni jedna jedina lokomotiva, ni jedan jedini vagon, ni kilogram žita, ni litra benzina... Sva vri jedna imovina, uključujući sve kovine, svo žito, svo pogonsko gorivo, sve što se ne može otpremiti, mora biti bez iklijevanja i bez iznimke uništeno... Na okupiranim područjima treba stvoriti uvijete nepodnošljive za neprijatelja i za sve njegove ortake.“⁵ Po jednom mišljenju bilo je to kao da je opet uskrsnula Rusija iz 1812. godine i sada progovorila kroz Staljinova usta.⁶ „Staljin još nikada nije ovako govorio, ali su te riječi potpuno odgovarale atmosferi onih dana“ — napisaće jedan očevidac.⁷

² Alexander Werth, Rusija u ratu 1941—1945. Rijeka 1979, prvi svezak, str. 107.

³ »Комсомольская правда« 24. јун 1941.

⁴ J. B. Сталјин, О великом отаџбинском рату Совјетског Савеза. Београд 1947, str. 5—12.

⁵ Isaac Deutscher, Staljin, politička biografija. Zagreb, [1977], str. 401.

⁶ A. Werth, n. d., str. 138.

⁷ Isto.

Posle Staljinovog i Molotovljevog govora u novinama i časopisima pojavili su se članci u kojima su opisivani ratovi iz 1812. i 1918. godine.⁸ Tako je *Военная мысль* (6—7, 1941) objavila članak pod naslovom »Великая отечественная война советского народа« u kome je rečeno da je »по́чёо пра́ви отадžbinski, svenarodni veliki i sveti rat protiv fašističkih zavojevača — za domovinu, za čast i slobodu«. U sledećem broju istog časopisa pojavila su se dva članka o ratu 1812. i dva napisa o prvom svetskom ratu. U članku Kadiševa stoji: »Народи наše domovine nikada nisu bili robovima stranih nasilnika i nikada neće ni biti, krvavi Hitler zaboravio je lekcije istorije«. Poruke ovih članaka bile su istovetne sa porukom izložbe »Отадžbinski rat 1812.« koja je bila postavljena u moskovskom Istoriskom muzeju odmah po napadu Nemačke. Sindikalni list »Труд« obaveštavajući o izložbi navodi da njeni eksponati govore »о herojskoј прошлости velikog ruskog naroda«, a da posetioci izložbu napuštaju s uverenjem da sudbina Napoleona čeka i nemačke vođe.⁹ U istom smislu pisao je i časopis »Пропагандист Красной Армии« (br. 13 i 14, jul, 1941): «Veran svojim vekovnim tradicijama, ruski narod, rame uz rame sa svim narodima SSSR, obrazovao je silnu narodnu odbranu koja pomaže herojsku Crvenu armiju.¹⁰

Uporedo sa podsećanjem na rusku pobedu nad Napoleonom, objavljeni su i članci sa temama iz prvog svetskog rata u kojima su se veličali uspesi ruske vojske. Brusilovljeva ofanziva iz 1916. godine bila je česta tema, zatim pobeda nad nemačkim intervencionistima u Ukrajini 1918. godine, pod Pskovom i Narvom iste godine.

U prvim mesecima rata, pored pomenutih članaka i napisu o sveslovenstvu, slovenskoj uzajamnosti i pozivima na ujedinjenje svih Slovena protiv fašizma, što čini posebnu komponentu sovjetske politike, još nije razvijana žurnalistička i publicistička kampanja sa većim brojem tema iz ruske prošlosti. Prvih meseci očito je dominirala tema otadžbinski rat 1812. godine, možda i stoga što je i stvarnost na nju mnogo podsećala — to je vreme neprestane nemačke ofanzive i nastupanja. Tih prvih ratnih meseci objavljena je knjiga »Полководец Кутузов« (1745—1813) i recenzija u »Труду« (5. IX 1941) pod naslovom »Кnjiga o heroizmu ruske armije«. Istovremeno u Državnom muzeju primenjene umetnosti im.

⁸ Н. Коробков, Падение Наполеона; Н. Кадишев, Разгром немецких оккупантов под Псковом и Нарвой в 1918. году; Д. Рогбин, Поражение немецких войск под Лодзью в 1914. г.; Н. Копилов, Народное ополчение 1812. г. (Сви članci su u: *Военная мысль*, журнал Народного комиссариата обороны Союза ССР, 1941, 8). И. Коротков, Брусиловский прорыв; Из докумената: Русские солдаты в боях против немцев (Isto br. 9).

⁹ Большой успех выставки »Отечественная война 1812. года«. »Труд« 25. jun 1941.

¹⁰ Батальонный комиссар Я. Линков, Героические традиции великого русского народа.

Puškina, otvorena je izložba o etapama ruske herojske prošlosti počev od 10. veka, ali sa posebnim odeljenjem o ratu 1812. godine.¹¹ U danima kada je bilo očito da će doći do nezapamćene bitke za Moskvu »Правда« (24. X 1941) je objavila članak »Защита Москвы«. Autor general-lajtnant P. A. Artemjov podsećao je da je 1812. Napoleon izgubio artiljeriju, komoru i glavno — vojnički duh svoje armije. Odbrana i zaštita Moskve, pisao je general, biće bespoštedna i pogibeljna za krvavog neprijatelja Hitlera.

Prvih dana novembra 1941. godine, Nemci su se približili Moskvi na 30 do 40 km. Iz grada su bili evakuisani svi narodni komesarijati i druge državne ustanove, kao i diplomatski kor. U Moskvi sa mnogo ranjenika, zavladala je atmosfera opsednutog grada. U takvim uslovima proslavljenja je 24-godišnjica oktobarske revolucije. Na mitingu (6. naveče) na stanici »Маяковский« podzemne železnice, Staljin je održao govor. Po jednom mišljenju, ovaj govor je bio čudna mešavina mračne potištenosti i potpunog samopouzdanja.¹² Naciste je okvalifikovao kao imperijaliste najgore vrste, koji hoće, pre svega, da porobe slovenske narode, a zatim je zaigrao na ponos Rusa: »И ови људи без чasti i savesti, ti људи с moralom животinja, imaju drskosti da zahtevaju istrebljenje velike ruske nacije — nacije Plehanova i Lenjina, Bjelinskog i Černiševskog, Puškina i Tolstoja, Gorkog i Čehova, Glinke i Čajkovskog, Sečenova i Pavlova, Suvorova i Kutuzova«.¹³ Sutradan, 7. novembra, Staljin je stojeo na Lenjinovom mauzoleju, na Crvenom trgu, održao govor vojniciima koi su već bili na frontu ili se spremali za nj. Ceo govor bio je govor ohrabrenja, sračunat da osokoli, a završen je rečima: »Нека вас у tome ratu nadahnjuju viteški likovi naših velikih predaka: Aleksandra Nevskog, Dmitrija Donskog, Kuzme Minjina, Dimitrija Požarskog, Aleksandra Suvorova i Mihaila Kutuzova«.¹⁴ Po jednom mišljenju, »то je bilo prvi put da je Staljin evocirao sjene prošlosti koje je revolucija pokrila prezirom i zauvijek prognala«.¹⁵ Po drugom, zazivanje velikih predaka, velikana ruske civilizacije i velikih nacionalnih heroja, imalo je svrhu da apelira na specifično ruski nacionalni ponos. Po istom autoru, ovaj govor izazvao je »strahovit efekt [...] iako se možda nekoliko marksističko-lenjinističkih čistunaca potajno uzvrpoljilo. Međutim, i oni su shvatili da će upravo ta rodoljubna nacionalistička propaganda koja je identificirala sovjetski režim i Staljina s Rusijom, Svetom Rusijom, najvjerovalnije stvoriti pravi zanos.«¹⁶ Koliko su izneta mišljenja pogodila suštinu opisanog Staljinovog gesta teško je utvrditi, ali ostaje utisak da se pozivanjem na velikane ruske prošlosti tražio univerzalni motiv, opšteujediniteljski, protiv neprijatelja koji je pretio da zatre i

¹¹ »Труд« 11. septembar 1941.

¹² A. Werth, n. d., str. 194.

¹³ J. B. Сталин, n. d., str. 26.

¹⁴ Isto str. 36; J. Deutscher, n. d., str. 405.

¹⁵ A. Werth, n. d., str. 198.

¹⁶ Isto.

bivšu i sadašnju Rusiju. Pred tom činjenicom sve ideološke i bilo kakve druge razlike odbacivane su, jer je to zahtevaо trenutak opštenacionalnog spasa. Iz ovakve situacije potekli su i Staljinovi pozivi svim Slovenima da se ujedine protiv iskonskih neprijatelja Germana, a jugoslovenskim komunistima da okupe sve antifašiste — patriote. Novembra 1941. godine, dakle, Staljin je gurao ideologiju u stranu, baš kao i Čerčil, vatreni antikomunist, juna 1941. kada je Staljinu pružao savezničku ruku.

Staljinovi govorи 6. i 7. novembra 1941. godine bili su signal za žurnalističku i publicističku kampanju usmerenu na potenciranje ruskog nacionalnog ponosa. »Правда« (25. XI 1941) je donela članak pod naslovom »Наши preci Miljin i Požarski« u kome se prvo spominje Staljinov govor od 7. novembra, a zatim podseća da je prošlo tačno 329 godina kako su Minjin i Požarski oslobodili moskovski Kremlj i kako su pod njihove noge neprijatelji bacili svoje zastave. Na kraju članka kaže se da su Minjin i Požarski svetli primjeri patriota koji su muževno, samopregorno, s čašću ispunili svoj dug prema otadžbini, kada joj je zapretila samrtna opasnost.

»Aleksandar Nevski« je naslov opširnijeg članka u kome se opisuje njegova победа nad Nemcima aprila 1242. godine. Autor članka, u karakterizaciji kneza, citira drevnog ruskog letopisca: »Knez Aleksandar znao je da pobedi, ali sam bio je nepobediv. On je mnogo uradio za Novgorod i za Pskov i za svu zemlju rusku život je dao«.¹⁷

Nova komponenta Staljinove politike, da uz pomoć tradicije pojača ruski nacionalni ponos i time moral, našla je svoje rezonance u obimnom članku Em. Jaroslavskog čiji je već sam naslov dovoljno rečit: »Болјшевци — nastavljači svetlih patriotskih tradicija ruskog naroda«. Članak počinje podsećanjem na »Слово о полку Игореве«, tatarsku najezdu pod vođstvom Batu-hana na rusku zemlju 1238. godine, a zatim prelazi na nemačku najezdu te se citiraju Staljinovi govorи povodom 24-godišnjice oktobarske revolucije. U ovom tekstu očita je tendencija da se boljševici predstave dostoјnim sledbenicima branitelja slobode ruskog naroda i čuvarima njegove tradicije.¹⁸ U istom cilju posvećen je članak »Велика моћ sovjetskog patriotizma« u kome se uz pomoć Lenjinovog autoriteta definiše otadžbina i odnos proletarijata prema njoj. Konkretno, otadžbina je po Lenjinu — piše autor članka M. Mitin — određena politička, kulturna i socijalna sredina koja se javlja kao najsnažniji faktor u klasnoj borbi proletarijata, a on se ne može odnositi ravno dušno prema političkim, socijalnim i kulturnim uslovima svoje borbe, te shodno tome ne može biti ravnodušan prema sudbini svoje zemlje. Lenjin se nikada nije, naglašava Mitin, odnosio nihilistički ka nacionalnom osećanju naroda, ka osećanju nacionalne gordosti.

¹⁷ »Правда« 24. decembar 1941.

¹⁸ Isto, 27. decembar 1941.

U poznatom članku »O nacionalnoj gordosti Velikorusa«, nastavlja autor, Lenjin se zapitao: »Da li je nama Velikorusima, svesnim proleterima tudi osećaj nacionalne gordosti? Svakako ne! Mi volimo svoj jezik i svoju domovinu. Mi najviše radimo na tome da njene radne mase (tj. devet desetina njena stanovništva) podignemo do svesnog života demokrata i socijalista«. Koristeći Lenjinov autoritet, autor kaže da je on ukazivao na to da su ruski boljševici puni osećanja nacionalne gordosti, zato što je velikoruska nacija izgradila revolucionarnu klasu tj. dokazala da je ona sposobna da dâ čovečanstvu velike primere borbe za slobodu, za socijalizam.¹⁹

700-godišnjica pobeđe novgorodskog kneza A. Nevskog na ledu Čudskog jezera 1242. godine naveliko je proslavljen. Službena »Правда« 5. aprila donela je uvodnik »К 700-летию ледового побоища«, a »Комсомольская Правда« istog dana na celoj stranici pisala je o ovoj ruskoj pobedi. Sindikalni organ »Труд« isto tako na celoj strani pisao je o istoj temi pod naslovom »Славные традиции русского оружия«. U ovom članku kaže se da slavne tradicije A. Nevskog i njegovih vojnika s ponosom čuvaju borci Crvene armije u ovim danima istorijske borbe protiv nemačkih fašista.

Podsećanje na tradicionalno uspešnu borbu Rusa bilo je smisao celokupnog propagandnog i žurnalističkog rada u kome se podrazumevalo i doslovno navodilo da su sadašnji crvenoarmeji nastavljači pradedovske borbe za otadžbinu i da će oni, kao i njihovi preci, u tome uspeti. Crvena armija, pisala je »Правда« (13. VII 1942), ima pred sobom besmrtnе podvige russkih vojnika koji su se borili protiv neprijatelja pod vodstvom Suvorova, Kutuzova i drugih proslavljenih vojskovođa. Ovim napisom započela je serija članaka o russkim vojskovođama, a konkretan povod bilo je ustavovljenje ordena Suvorova, Kutuzova i Nevskog.

Ukazom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR 29. jula 1942. godine ustanovljeni su ordeni Suvorova, Kutuzova i Nevskog. »Правда« je 20. i 31. jula pisala o ovome i ličnostima vojskovođa, a vojni časopis »Военная мысль« da se u danima odlučujućih bitaka za otadžbinu ustanovljuju navedeni ordeni čija su imena oličenje slave russkog naroda, da svako od ovih velikih imena podseća na veličanstvene dane borbe za nacionalnu nezavisnost, za svoj život i slobodu.²⁰

Strani posmatrači, pre svega britanski, pratili su novi, patriotski kurs sovjetske politike. Oni su uvideli da su Staljinovi pozivi vojnicima »ne ideološki već patriotski«, da se »ruski vojnik ne bori za Revoluciju nego za Rusiju«, da »on sebe ne vidi kao građanina neke svetske komunističke države, već kao građanina voljene otadžbine«. Kao jedan od dokaza za rečeno, isti izvor navodi da »nova ratna odlikovanja Rusije su nazvana ne po imenima revolucionarnih heroja, već po imenima starih russkih heroja«, koji se

¹⁹ Isto, 1. februar 1942.

²⁰ Članak: Защищать родину как Суворов, Кутузов, Александр Невский. »Военная мысль«, 1942. 8.

sa Lenjinovim ordenom, kao najvećim, dodeljuju za istaknute zasluge.²¹

Ustanovljenje ordena bio je lak povod da se javnost, a pre svega vojnici, pozovu da slede primere vatreñih patriota Suvorova, Kutuzova, Nevskog. Već citirani vojni časopis pozivao je da treba kao Suvorov biti uporan u boju i tući neprijatelja iznenadnim manevrom, kao Kutuzov iscrpljivati neprijatelja i kao Nevski u odlučnom boju pobediti, te da su vojnici dužni da se tako bore, kao potomci tih besmrtnih zaštitnika domovine.

Posle prvih napisa koji su objavljeni uz vest o ustanovljenju ordena, pojavili su se i opširniji članci iz pera poznatih sovjetskih istoričara. Tako je E. V. Tarle pisao o Suvorovu²² i Milica Nečkina o suvorovskim tradicijama u Crvenoj armiji.²³ Tih dana pojavila se i knjiga »Суворов« autora K. Osipova kao i prikazi knjige²⁴, u kojima se u glas ponavljalo da je knjigu dužan da pročita svaki komandir Crvene armije da bi učio na iskustvu velikog majstora kako se pobeđuju nemački osvajači koji su se drzнуći da napadnu Rusiju.

Ustanovljenje ordena Kutuzova i 130-godišnjica borodinske bitke bili su podstrek da se nanovo piše o otadžbinskom ratu 1812. godine.²⁵ U moskovskom Malom teatru bila je postavljena dramatizacija Tolstojevog romana »Rat i mir« koju je kritika propratila pohvalama. Međutim, i u tim napisima očito je isticanje tradicije, rodoljuba, tj. vanumetničkih vrednosti. Recenzenti »Правде« (11. X 1942) i »Труда« (13. X 1942) pišu da to što je skoro 130 godina bila istorija, bliska i draga svakom ruskom čoveku, sada je ne istorija, nego naš život, te su sve naše misli, osećanja i snage usmerene na borbu protiv neprijatelja koji je prodro u Sovjetski Savez kao nekada Napoleon u Rusiju.

Sovjetska politika usmerena na buđenje i jačanje ruskog nacionalnog ponosa i rodoljublja, čije smo javne manifestacije pokušali da opišemo, težila je ka moralnim efektima u vojsci i narodu. Sami, pak, narod i vojska videvši i doživevši fašistička zlodela uvideli su da se opisana državna propaganda podudara sa njihovim vlastitim osećanjima, opažanjima i doživljavanjima nemačkog okupatora. »Нижемци у градовима и селима око Москве, Нижемци у дрвним руским градовима попут Новгорода, Пскова, Смоленска, Нижемци у Толстојевој Јасној Полјани, у Орлу, у Тургенјевљевом kraju најрусакијем од свих руских« — zapisaо је jedan savremenik

²¹ Public Record Office, Foreign office (PRO, FO), 371, 43305.

²² »Правда« 2. avgust 1942.

²³ »Комсомольская правда« 22. septembar 1942.

²⁴ Isto. »Правда« 26. avgust 1942.

²⁵ Članak: Намеркнутая слава русского оружия — К 130-летию Бородинского сражения. »Труд« 6. septembar 1942; prikaz brošure: Сибирь в отечественной войне 1812. »Труд« 20. septembar 1942; članak: Багратион — к 130-летию с дня смерти. »Труд« 24. septembar 1942; članak: Отечественная война 1812. года. »Правда« 11. oktobar 1942.

— »otimali su, pljačkali, ubijali, spaljivali. Rusiji se ništa tome slično nije dogodilo od vremena tatarske invazije. Bajes i mržnja prema Nijemcima, pomiješana s osećajem beskrajne sučuti prema ruskom narodu, prema ruskoj zemlji, koju je oskrvnuo osvajač, izazivali su emocionalnu reakciju nacionalnog ponosa i nacionalne povrijedenosti koji su se izvanredno odrazili u književnosti i glazbi 1941. i prvoj polovini 1942. godine.«²⁶ Da spomenemo samo ove stihove Konstantina Simonova:

I činilo se izvan svakog sela
 Djedovi naši ustaju od mrtvih,
 Da zaštite nas ispruženih ruku,
 Da mole za nas, unuke bez boga...
 Što Rusija je, domovina naša?
 To nije Moskva gdje živjelo se sjajno
 Već prije ove kolibe od pruća
 Gdje djedovi se trudiše nad zemljom
 Gdje je skroman ruski križ vrh groba.

Mržnja prema nemačkom okupatoru postaće sastavni deo svesti ruskog čoveka, a svoj izraz, kao što vidimo, našla je u različitim vidovima duhovnog stvaralaštva. Članci Ilje Erenburga u listovima »Правда« i »Красная Звезда« puni su pogrda na račun Nemaca, tako da je pretilo uopštavanje u smislu da su svi Nemci zli.²⁷ Šolohovljeva priča »Škola mržnje« objavljena 23. juna 1942. godine, duboko se doimala i ceo narod ne samo da je saosećao sa patnjama ruskog vojnika u nemačkom zarobljeništvu, nego se mržnja prema Nemcima usijavala i kulminirala u devizi: »Ubij Nemca«. To osećanje izrazio je K. Simonov pesmom »Ubij ga«:

Ako ne želiš propustiti sve ono što
 nazivaš svojom domovinom,
 Tada ubij Nijemca svaki put kad ga vidiš.

Uz bok Simonova, stao je i pesnik Aleksej Surkov sa pesmom »Mrzim«:

Srce mi je tvrdo kao kamen
 Bezbrojne su moje tuge, uspomene,
 ovim sam rukama
 Dizao mrtva dječja tijela!...!
 Kuću su mi uprljali Prusici
 Pijani smijeh još smućuje um
 Ovim bih rukama
 Zadavio jednog po jednog.

Kada je reč o sovjetskoj politici jačanja ruskog nacionalnog

²⁶ A. Werth, n. d., str. 213.

²⁷ Isto, str. 215.

ponosa, njenim posledicama i efektima, onda je neizostavno pristati se ratne zbilje na sovjetsko-nemačkom frontu 1942. godine. Ne ulazeći u bilo kakvo opisivanje borbenih operacija i ne iznoseći brojčane pokazatelje tog najvećeg boja u istoriji ratova, u ovom momentu valja obratiti pažnju samo na dve činjenice. Prvo, da su Nemci sve do februara 1943. godine, do poraza u staljingradskoj bici, bili u ofanzivi i drugo, da se SSSR sam, u očekivanju otvaranja drugog fronta, tj. savezničke invazije u Zapadnu Evropu, nosio sa Silama osovine i njihovim satelitima. Srdžba i jarost, rodoljublje i nacionalni ponos ruskog čoveka bili su izmešani sa osećanjem izlovanosti, a to je još više potenciralo bujanje njegovog ponosa. Po rečima A. Tolstoja, Rusija je sebe tada videla kao »Atlasa, diva koji sam nosi breme svijeta«.²⁸

Posledice sovjetske nacionalno-patriotske politike vidljive su u izvanrednom moralu, žrtvovanja i samopregoru ruskih ljudi, bilo da su se nalazili na frontu, uralskoj fabrici oružja, opsednutom Lenjingradu ili opustošenim njivama i gradovima. U skladu sa tom novom politikom, sovjetske vlasti donele su nekoliko odluka koje su se odnosile na Crvenu armiju i Vojno-pomorsku flotu, Kominternu, Rusku pravoslavnu crkvu i državnu (SSSR) himnu. Sve te odluke mogu se razumeti kao logičan proizvod nove politike, jer su one istovremeno njen izraz i dokaz.

Prezidijum Vrhovnog sovjeta SSSR 9. oktobra 1942. godine izdao je ukaz o ukidanju instituta političkih komesara u Crvenoj armiji i prepuštanju komandovanja vojskom samo vojnim starešinama (jedinonačalije).²⁹ Na taj način ukinuta je kontrola komesara nad komandantima. Novembra 1942. godine bilo je ukinuto tzv. »socijalističko takmičenje« u vojsci i »Правда« je pisala da vojnik nema nikakve posebne obaveze nego je njegova dužnost da jednostavno služi domovini onako kako su to činili njegovi preci. U skladu sa predrevolucionarnom tradicijom formirani su »gardijski« pukovi a kozacima vraćena stara slava.³⁰ Sovjet narodnih komesara (sovjetska vlada) 22. avgusta 1943. godine doneo je odluku o obrazovanju vojnih škola »Suvorov« (суворовские военные училища), a 21. juna 1944. godine vojno-pomorskih škola »Nahimov« (нахимовские училища). Početkom 1943. godine, Ukazom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR od 6. januara, vojska i flota dobili su nove uniforme i nove oficirske oznake, tj. vraćene su epolete, koje su revolucionari 1917. godine sa uživanjem skidali oficirima. Posle staljingradskog trijumfa, 6. marta 1943. godine, Prezidijum Vrhovnog sovjeta SSSR dodelio je Staljinu vojničko zvanje maršala Sovjetskog Saveza, a 6. novembra iste godine isti organ odlikovao ga je ordenom Suvorova I reda.

²⁸ I. Deutscher, n. d., str. 420.

²⁹ Г. Д. Комков, Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945. гг. Москва 1965, стр. 185; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — ноябрь 1958). Москва 1959, стр. 322.

³⁰ I. Deutscher, n. d., str. 420—421.

Ruska pravoslavna crkva posle revolucije 1917. godine bila je od strane režima duboko potisnuta i razvlašćena. S ratom, u skladu sa raspoloženjem vernika, Crkva razvija patriotski rad; poziva sve vernike u odbranu otadžbine i prikuplja novac za proizvodnju oružja, a zatim darove — priloge borcima, ranjenim i bolesnim. Po jednom izvoru 12.000 vernika napunilo je moskovsku Sabornu crkvu 25. juna 1941. godine da se mole za spas otadžbine.³¹ No do normalizovanja odnosa još je bilo daleko. Tek početkom septembra 1943. godine došlo je do sastanka između Staljina i mitropolita Sergeja, Alekseja i Nikolaja na kome je verovatno s obe strane u pomirljivom tonu bilo reči o normalizovanju odnosa. Posle ovog sastanka Crkvi je bilo dopušteno da izabere svog patrijarha, Sveti sinod, vrhovnu crkvenu vlast, i ponovno štampanje „Dnevnika moskovske patrijaršije”, koji je bio ukinut 1936. godine. Uz ovo Crkvi je bilo omogućeno da otvori neke bogoslovije i teološke fakultete, a priznata je i kao „pravno lice” koje može da poseduje razne nekretnine.³² U cilju održavanja veza između sovjetske vlade i patrijarha moskovskog i cele Rusije, formiran je Sovjet za poslove Ruske pravoslavne crkve pri Sovjetu ministara SSSR.

Sovjetska vlada imala je unutrašnjopolitičke i spoljnopoličke razloge za promenu stava prema Crkvi. Nova politika potenciranja ruskog nacionalizma nikako nije mogla ostaviti Crkvu i dalje po strani, ako se želelo opštenacionalno ujedinjenje. Britanski analitičari koji su Staljina cenili kao realistu, zaključili su da je on jednostavno priznao jednu realnost (Crkvu) koju nije mogao uništiti. Da Crkva u SSSR ima mnoštvo vernika, primetio je sam arhiepiskop od Jorka kada je oktobra 1943. godine bio u Moskvi.³³ Isti britanski analitičari „sovjetski konkordat” nikako nisu cenili kao prazan gest već su shvatili njegovo pozitivno dejstvo na javno mnenje SAD i Velike Britanije. Štaviše, rehabilitovanje (čest izraz u britanskim izvorima) Ruske pravoslavne crkve mnogo je oslabilo antisovjetsku propagandu, a s druge strane izazivalo podozrenja Britanaca o mogućnosti korišćenja Crkve u spoljnopoličkim poslovima, posebno na Balkanskom poluostrvu³⁴, tradicionalnom poligonu nadmetanja velikih sila, gde su ruski carevi baš uz pomoć pravoslavlja imali vidnog uspeha.

Maja 1943. godine raspuštena je Kominterna. Bio je to još jedan Staljinov potez koji je izvirao iz antifašističke politike, politike opštenacionalnog, neideološkog okupljanja. Taj potez bio je namenjen i Zapadu, jer raspuštao se „štab svetske revolucije” i time de-

³¹ PRO, FO, 371, 43305.

³² A. Werth, n. d., str. 334.

³³ Kao nap. 31.

³⁴ PRO, FO, 371, 43326 — The Royal Institute of international Affairs: Committee on reconstruction (Draft Synopsis of Report of the Anglo—Soviet Relations Group).

monstrirao stav Sovjetskog Saveza da ga interesuje samo oslobođilački, a ne ideoološki rat. Britanski analitičari nisu sumnjali u iskrenost raspuštanja Kominterne, jer su u tome videli i kontinuitet Staljinove politike³⁵, počev od spora sa Trockim (mogućnost socijalizma u jednoj zemlji — permanentna revolucija, kao spas ruske revolucije).

Ako se SSSR odričao Kominterne i svetske revolucije, onda je logično bilo da odustane i od »Internationale«, himne svetskog radničkog pokreta, kao svoje državne himne. Nova državna himna SSSR-a »Союз нерушимий республик свободных« utvrđena je odlukom Sovjeta narodnih komesara krajem decembra 1943. godine, a prvi put je izvedena na radiju u noći na 1. januar 1944. godine. U obrazloženju je rečeno da »Internacionala« »po svom sadržaju ne odražava duboke promene koje su izvršene u našoj zemlji kao rezultat pobede sovjetskog sistema i ne izražava socijalističku suštinsku sovjetsku države«. Januarski plenum CK VKP(b) 1944. godine prihvatio je gornje rešenje kao pravilno i zaključio da »Internacionala« postane himna VKP(b). U novoj državnoj himni bili su jaki tonovi rodoljublja:

»Savez neraskidivih republika slobodnih
Ujedinila je navek Velika Rusija
Da živi sazdan voljom naroda
Jedini, moćni Sovjetski Savez!«

Tokom 1943. godine u sovjetskoj štampi i dalje je negovano veličanje ruskog nacionalnog ponosa i patriotizma. Krug tema nije širen. 130-godišnjica smrti Kutozova bila je povod da se nanovo piše o velikom vojskovodi. U oficijelnoj »Правди« (28. IV 1943), posle Kutuzovljevih biografskih podataka, kaže se da su u teškim danima borbe za Moskvu vojnici uslišili reči Staljina i nadahnuti primerima Kutuzova, Suvorova, Nevskog, Minjina i drugih odneli pobedu. U tim danima, navodi se, borodinski muzej bio je pretvoren u bolnicu i tu je na osoben način došlo do spoja borodinskih junaka iz 1812. i moskovskih branitelja 1941. godine. Vojnici su bili ushićeni, kaže se dalje, heroizmom svojih predaka i u svojoj velikoj skromnosti nisu mislili da je njihova pobeda nad Nemcima 1941. godine obnovila heroizam iz 1812. godine, povećala slavu ruskog oružja, i da će ta slava kroz stoleća zvučiti večno.³⁶ »Труд« (28. IV 1943) istim povodom i u istom tonu ističao je da su Kutuzovljevi vojnici razvezjali mit o nepobedivosti napoleonovske armije, a Crvena armija na istom mestu mit o nepobedivosti fašističkih hordi. Da borodinska bitka i Kutuzov zauzimaju izuzetno mesto u svesti ruskih ljudi, pisala je poznata istoričarka Milica Nečkina, podsećajući da su Puškin, Ljermontov i Tolstoj svojim umetničkim delima na osoben način ovekovečili Borodino, koje nije samo

³⁵ Isto.

³⁶ Isti članak je i u: »Комсомольская правда« 28. april 9143.

izuzetan primer junaštva i heroizma ruskog naroda, nego i dragocen majdan njegovog vojnog iskustva. »Kada se naši komandanti nagrađuju ordenima Suvorova i Kutuzova, mi osećamo kako se prošlost prepliće sa sadašnošću« — završava Nečkina.³⁷

Početkom oktobra 1943. godine »Правда« je obaveštavala i upućivala na tek objavljeni zbornik predavanja istaknutih istoričara (V. Tarle, J. J. Minc, N. A. Talenski, K. V. Bazilevič, V. N. Bočkarev, K. Osipov) pod opštim naslovom »Героическое прошлое русского народа« koji je izdala Glavna politička uprava RKKA. Za zbornik se kaže da zadovoljava silno naraslo interesovanje sovjetskih čitaoca za prošlost ruskog naroda, a da će biti vredan priručnik za agitatore i propagatore. U predstavljanju zbornika, navodi se da je ruski narod dao mnogo primera ljubavi prema domovini a autori priloga u zborniku da su se morali ograničiti na važne i osnovne etape: Aleksandar Nevski i njegova победа над Шведанима i Nemcima; Dimitrij Donski i razbijanje hana Mamaja 1380; Minjin i Požarski; Razbijanje nemačke armije od strane ruske vojske u sedmogodišnjem ratu i zauzimanje Berlina; Veliki ruski vojskovođa Aleksandar Suvorov, otadžbinski rat 1812. i Mihail Ilarionovič Kutuzov; Istorija obrana Sevastopolja; Brusiljovljev proboj 1916; borba sovjetskih naroda protiv nemačkih okupatora 1918. godine. Na kraju se zaključuje da je zbornik podrobna ilustracija Staljinovog govora održanog na Crvenom trgu 7. novembra 1941. godine.³⁸

Iz dosadašnjeg izlaganja uočljivo je da se u popularisanju ruske istorije i veličine pozivalo na ratničku prošlost i slavne ruske kneževe i vojskovođe. U jednom momentu izgleda da je primećena ta jednostranost, jer veličina jednog naroda nije sadržana samo u njegovoj ratnoj istoriji, već i u dostignućima na drugim poljima ljudskog stvaralaštva, tako da se od sredine 1943. godine u novinama pojavljuju napisi o russkim naučnicima i umetnicima. Godišnjice rođenja i smrti opet su korišćene kao povod pisanja. Počelo se sa 100-godišnjicom rođenja K. A. Timirjazeva, koga su »Правда« (3. VI 1943) i »Комсомольская правда« (3. VI 1943) predstavile kao naučnika ali i kao velikog sina ruskog naroda i vatrenog patriotu. Članak u »Правди« napisao je V. L. Komarov, predsednik Akademije nauka SSSR, a završio ga je rečima samog Timirjazeva: »Ja sam patriot; vatreno, instinkтивно i svesno volim svoju domovinu.«

50-godišnjica smrti P. I. Čajkovskog obeležena je prigodnim člancima: »Русский гений«; »Великий русский композитор«. U ovom drugom za Čajkovskog se kaže da je bio vatreni patriot, koji se radovao uspesima svoga naroda i preživljavao njegova stradanja. I samo muzičko delo njegovo, navodi se, bilo je služenje Rusiji, na-

³⁷ Članak: Бородинская битва. »Комсомольская правда« 7. septembar 1943.

³⁸ »Правда« 4. oktobar 1943.

rodu, a sada na frontu, u otadžbinskom ratu, njegova muzika doima se bliže, draže i prisnije.³⁹

Na isti način obeležena je 125-godišnjica smrti I. S. Turgejeva, za koga je napisano da je voleo svoju domovinu i narod odanom i snažnom sinovljevskom ljubavlju. »On umetnik — humanist, vatreći patriot, neprijatelj ropstva, divljaštva i prusačestva s nama je«, završava se članak.⁴⁰

Ako se člancima o velikanim ruske nauke i umetnosti proširila osnova veličanja genija ruskog naroda, što je trebalo da na javnost deluje ohrabrujuće i okrepljujuće, onda se ustanovljenjem ordena Bogdana Hmeljnickog, slavnog ukrajinskog hetmana, proširila i narodna osnova. Ukazom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR, 10. oktobra 1943. godine ustanovljen je orden Hmeljnickog (tri stepena) za nagradivanje oficira i vojnika, koji su se odlikovali u borbama za oslobođenje »sovjetske zemlje od nemačkih osvajača«.⁴¹ Činac, objašnjavano je da se orden Hmeljnickog ustanovljava baš u dane kada Crvena armija slama neprijatelja na ukrajinskoj zemlji, domovini velikog hetmana.⁴² Hmeljnicki je predstavljen kao ljubimac svih sovjetskih naroda, a posebno ukrajinskog i ruskog, jer je s njim neraskidivo vezana borba ukrajinskog naroda za ujedinjenje sa ruskim narodom.

Praksa da se imenima znamenitih ruskih vojskovođa i oficira nazivaju novi crvenoarmejski ordeni nastavljena je i 1944. godine. Tako su Ukazom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR 3. marta 1944. godine ustanovljeni ordeni (dva stepena) ruskih admirala F. F. Ušakova (1744—1817) i P. S. Nahimova (1802—1855).

Ruska, nacionalna, patriotska komponenta sovjetske politike i sledstveno tome propagandne negovane je istražno, posebno u Crvenoj armiji (usmena propaganda), ali je i javnost držana u svakodnevnom toku. Pored novina i časopisa u kojima su se pojavljivali članci, krajem 1943. godine pristupilo se i objavlјivanju brošura. Posao je poveren izdavačkom preduzeću »Mlada garda«, a serija je dobila ime »Великие люди русского народа«. Do marta 1944. godine objavljeno je deset svezaka, a prva tri posvećena su naučnicima K. Timirjazevu, M. Pavlovu i N. Žukovskom (otac ruske avijacije).⁴³

Iz oblasti umetnosti, skrenuta je pažnja na kompozitora N. A. Rimskog-Korsakova; 100-godišnjica njegovog rođenja obeležena je svečanom akademijom u Boljšom teatru. Izveštavajući o ovome, sindikalni »Труд« (19. III 1944) pisao je da je u Korsakovljevom stvaralaštvu jasna vatreća ljubav prema svome narodu i otadžbini. Istog dana kada je održana akademija posvećena Rimskom-Korsakovu, izvedena je u Moskovskom konzervatoriju premijera ora-

³⁹ »Труд« 5. novembar 1943.

⁴⁰ Isto, 11. novembar 1943.

⁴¹ Isto, 13. oktobar 1943; »Правда« 11. oktobar 1943.

⁴² »Комсомольская правда« 12. oktobar 1943.

⁴³ Isto, 9. mart 1944.

torijuma J. Šaporina »Сказание о битве за русскую землю«. Autor, laureat Staljinove nagrade, prema »Труду« (19. IV 1944), s velikim uspehom je prikazao preživljavanja sovjetskog naroda u otadžbinskom ratu i njegov visoki moralni duh, junaštvo i nesalomivu volju za pobedu.

235-godišnjica poltavske pobeđe (1709—1944) Petra Velikog nad Švedanima vidno je obeležena u sovjetskoj javnosti; »Правда« je objavila (3. VII 1944) opširniji istorijski članak iz pera istoričara E. Berkova, a »Комсомольская правда« (8. VII 1944) ocenila je da je poltavska bitka jedna od najblistavijih pobeđa na svetlom putu koji je prošao ruski narod boreći se protiv stranih zavojevača za svoju slobodu i nezavisnost domovine.

Ono što je bitno za ove napise je da se za sve, bio to vojskovođa, umetnik ili naučnik, redovno isticala njegova ljubav prema ruskom narodu i ruskoj zemlji. Te i takve ličnosti trebalo je da budu primer svakom ruskom čoveku. Filmovi »Кутузов« i »Иван Грозный S. Ejzenštajna, sa nenađemašnim Nikolajem Čerkasovim u naslovnoj ulozi, oblikovani na visokom umetničkom nivou, sav svoj politički credo iscrpljivali su u nacionalnom veličanju. Strani posmatrači lako su ovo uočavali, a onda o tome i pisali; britanski diplomat Džon Balfur primetio je izuzetno pozitivno prikazivanje cara Ivana, stvaraoca Moskve kao trećeg Rima, za razliku od ranije interpretacije kada su car i njegovi opričnici bili ogrežli u krvi i teroru.⁴⁴

Krajem 1944. godine, kada je Crvena armija goneći neprijatelja stupila na tle susednih država, došlo je do izvesnog zaokreta u politici potenciranja ruskog nacionalizma i patriotizma. Nije se od toga odustalo, ali primećuju se prvi kritički tonovi. Istovremeno s ovim počinju da se afirmišu nacionalne vrednosti ostalih naroda Sovjetskog Saveza. I prvo i drugo bilo je potrebno da bi se pripremio teren za sovjetski patriotizam, kao opštu integrativnu snagu svih naroda SSSR-a. U časopisu »Агитатор и пропагандист Красной Армии« (19—20. oktobar 1944) kaže se da je patriotizam do sovjetskog perioda istorijski ograničen, a da je tek u sovjetskoj državi pod rukovodstvom Partije Lenjina—Staljina, patriotizam podignut na novi viši stupanj i da je poprimio masovni, svenarodni karakter. U istom časopisu, u poslednjim brojevima za 1944. godinu, pojavilo se nekoliko tekstova o borbenoj tradiciji i patriotizmu tatarskog, uzbečkog i bakširskog naroda.

Na kraju pobedonosnog rata, koji je dobila Crvena armija, sastavljena ne samo od Rusa nego i pripadnika drugih naroda SSSR-a, prirodno je bilo povesti politiku opšteg priznanja. Stoga je bilo logično umesto samo ruskog patriotizma istaći i afirmisati sovjetski patriotizam. Ako se 7. novembra 1941. godine Staljinovim govorom na Crvenom trgu punim jedrima zaplovilo u ruski patriotizam, onda je opet Staljin bio taj koji je definisao sovjetski patri-

⁴⁴ PRO, FO, 371, 47940 — Pismo Balfura — Idnu 8. januara 1945.

tizam, posle čega je armiji propagatora, novinara i publicista bilo jasno u kom smeru valja raditi. U uvodniku »Правде« (17. XI 1944) pod naslovom »Сила советского патриотизма« citira se Staljinova definicija: »Snaga sovjetskog patriotizma sastoji se u tome, što u njegovoј osnovi ne leže kakve rasne ili nacionalističke predrasude, već duboka odanost i vernost naroda svojoj sovjetskoj domovini i bratska saradnja trudbenika svih nacija naše zemlje. U sovjetskom patriotizmu se harmonički povezuju nacionalne tradicije naroda i zajednički život i interesi svih trudbenika Sovjetskog Saveza. Sovjetski patriotism ne razdvaja, već naprotiv ujedinjuje sve nacije i narodnosti naše zemlje u jedinstvenu, bratsku porodicu.«

P. Pospjelov će ovo označiti kao klasičnu definiciju suštine patriotism, jer „ona otkriva onu duboku osnovu, najdublje temelje sovjetskog patriotism, patriotismu višeg tipa, koji čovječanstvo prije epohe Lenjina—Staljina nije poznavao“⁴⁵. Na istom mestu Pospjelov je jednostavno rekao da je sovjetski patriotism dete sovjetskog uređenja i sovjetske ideologije, a Nikolaj Tihonov da je sovjetski patriotism izrastao iz iskrene ljubavi našeg naroda prema svojoj domovini, prema sovjetskom uređenju i partiji Lenjina—Staljina.⁴⁶ Ako je ruski patriotism tumačen i propagiran na istoriji, tradiciji i univerzalnim ljudskim vrednostima, onda se u postavkama sovjetskog patriotism jasno oseća ideoološki ton.

Petnaest dana po okončanju rata, 24. maja, Staljin je na prijemu u čast komandanta Crvene armije održao govor u kome je nastojao da uskladi ruski nacionalizam i patriotism sa sovjetskom patriotismom. Odao je priznanje sovjetskom narodu u otadžbinskom ratu, a pre svega ruskom narodu kao najistaknutijoj naciji koja ulazi u sastav Sovjetskog Saveza. Ruski narod, rekao je Staljin, stekao je u ovom ratu opšte priznanje kao rukovodeća snaga Sovjetskog Saveza. Staljinove reči da „je povjerenje ruskog naroda prema sovjetskoj vlasti predstavljalo onu odlučnu snagu, koja je osigurala historijsku pobjedu nad neprijateljem čovječanstva — fašizmom“, omogućile su Pospjelovu da zaključi da je „ruski narod pružio nepokolebljivo povjerenje sovjetskoj vlasti u najtežim i kritičnim momentima, u danima borbe za Moskvu i za Staljingrad“.⁴⁷

Posle Staljinovog priznanja vodeće uloge ruskom narodu pojavile su se brošure koje su opet veličale ruski narod.⁴⁸

Vl. Lebedev je pisao da bez pomoći ruskog naroda nijedan od naroda, koji ulaze u sastav SSSR-a, ne bi mogao sačuvati svoju slo-

⁴⁵ P. Pospjelov, Snaga sovjetskog patriotism. Zagreb 1946, str. 6.

⁴⁶ »Правда« 7. decembar 1944.

⁴⁷ P. Pospjelov, n. d., str. 49.

⁴⁸ Вл. Лебедев, Великий русский народ выдающаяся нация. Москва 1946; А. М. Панкратова, Великий русский народ выдающаяся нация и руководящая сила Советского Союза. Москва 1947.

bodu i nezavisnost, a narodi Ukrajine, Belorusije, Pribaltika i Moldavije ne bi se mogli oslobođiti nemačko-fašističkog ropsstva.⁴⁹ A. M. Pankratova, pišući u istom tonu, navodi da je prema podacima od 15. januara 1946. godine u sovjetskoj armiji bilo 10.511 sa visokim zvanjem heroja Sovjetskog Saveza, a da je od tog broja bilo 7.223 Rusa-heroja.⁵⁰

Uporedo sa ovim brošurama, pojavile su se brošure o sovjetskom patriotizmu u kojima se išlo, svakako pod pritiskom političkog oportuniteta i pragmatizma, ka niveliaciji zasluga i doprinosa u ratu svih naroda Sovjetskog Saveza. Dobar primer za ovo je pisanje Kolesnikove koja kaže da se u otadžbinskom ratu 1941—1945. snažno pojavio sovjetski patriotizam svih nacionalnosti Sovjetskog Saveza u njihovoј opštoj borbi protiv nemačko-fašističkih osvajača. Doslovno: „Sovjetski ljudi svih nacija samopregorno su se borili zaštićujući svaki metar rodne sovjetske zemlje”. I da bi ovo potkreplila, navodi da je iz sastava snaga 1. ukrajinskog fronta za heroje Sovjetskog Saveza proglašeno Rusa — 586, Ukrajinaca — 146, Belorusa — 18, Tatara — 15, Jevreja — 11, Mordvina — 7, Uzbeka — 6, Kazaha — 6, Gruzina — 5, Čuvaša — 4, Baškira — 2.⁵¹

Tako se po okončanju rata, kada su topovi umukli, i kada više nije bilo potrebno, prestalo sa propagandom ruskog nacionalnog ponosa, veličine i patriotismra kao izvorišta morala i samopregora. Sovjetski politički vrh odao jee priznanje i zahvalnost ruskom narodu na poverenju njima — sovjetskom državnom i partijskom aparatu — kao organizatorima odbrane i pobede. Politički pragmatizam, a i nova politička situacija koja je to omogućavala, stavili su uz bok Rusa i druge narode SSSR-a i onda definisali sovjetski patriotizam kao integrativnu snagu u kojoj su sadržani svi nacionalni i lokalni patriotizmi.

⁴⁹ Вл. Лебедев, н. д., стр. 25.

⁵⁰ А. М. Панкратова, н. д., стр. 28.

⁵¹ С. Г. Колесникова, О советском патриотизме. Москва 1947. стр. 56.

Никола Б. ПОПОВИЧ

РЕЗЮМЕ

Советская политика укрепления русского национализма и патриотизма в период второй мировой войны

На основании советской печати и периодики, как и некоторых опубликованных документов, автор описывает возникновение советской политики укрепления русского национализма, провозглашенной явно в речи Сталина 7 ноября 1941 года. Вслед за тем начались пропаганда и журналистская кампания, возвеличивавшие русские и славянские победы над германцами, при чем особо величалась победа над Наполеоном в 1812 году. Постоянно напоминалось о том, каким образом Наполеон потерпел поражение и что такая же участь ожидает и Гитлера. Русские князья (Невский, Донской) и полководцы (Суворов, Кутузов) стали частой темой газетных статей, в заключении которых всегда отмечались их патриотизм и любовь к отечеству — чему должны следовать все русские воины.

Установление отличий имени русских полководцев, реабилитация Русской православной церкви и распуск Коминтерна представляли собой лишь логическое последствие политики, ищущей вдохновление и самоотверженность в универсальны человеческих положительных качествах. Таковая политика была рассчитана на подъем духа всецелого населения, находя свое выражение и в художественных произведениях и в возвеличивании гения русского народа вообще. Доказательством успеха этой политики являются неслыханные подвиги и жертвы русских людей как на фронте так и в тылу.

По окончании войны признаны заслуги русского народа, но в то же время отмечены и заслуги остальных народов СССР, чем была обозначена и перемена курса — политика подтверждения советского патриотизма получила свое начало.

Vladimir Claude FIŠERA

Professeur associé d'histoire contemporaine
Univerzité de Strasbourg et Prof. of Contemporary
European Studies, Portsmouth Polytechnic (G.B.)
}

POLITIKA I OBLICI REGIONALNE INTEGRACIJE U SLOVENSKIM ZEMLJAMA (OD SLOVENSKOG SVETA DO SOVJETSKOG BLOKA) 1941 1948.

Originalni naučni rad

327. 3

1. *Uvod*

Tema slovenskog sveta („slavyanstvo”) i posebnih veza između slovenskih naroda prisutna je veoma dugo u njihovoј duhovnoj istoriji.¹ Ona je začeta u sedamnaestom veku misijom — unijatskog tipa — hrvatskog katoličkog sveštenika Juraja Križanića u carskoј Rusiji. Od osamnaestog veka, ova tema će zadobiti politički smisao u zemljama gde je za to bilo političkog prostora ili nacionalnih ustanova, religijski smisao među pravoslavnim Slovencima i književni među svim slovenskim narodima, kao globalizirajuća dimenzija njihovih krhkikh ali osetljivih kultura u preporodu. Međutim, prevaga ekspanzionističkog i šovinističkog tona u ruskom panslavizmu dovešće do odbacivanja liberalnih ili socijalističkih „slavističkih” strujanja u drugim zemljama, a da i ne pojmenjemo čak izražen antagonistički slovenski mikroimperijalizam u susedstvu, u Poljskoj.

Geografska nepovezanost slovenskih naseobina dovela je do stvaranja suparničkih međuetničkih vidova predložene regionalne integracije, kao što su balkansko ili dunavsko jedinstvo.

Posle 1918, čak i pored toga što su nacionalne manjine postojele u svim novonastalim državama, zagovaranje nacionalizma — sada preneto na domaći a ne regionalni plan — dovelo je u svakoj od država do učvršćenja većinske nacije kao jedine istorijske nacije i do mita monoetnizma.² U svim slučajevima (izuzev u Poljskoj, zahvaljujući njenom graničenju sa Rusijom) ovaj nacionalni

¹ V. C. Fišera, „Communism, Slavism and Federalism (1917—1945)” u *Socialism and Nationalism, studies in Contemporary Europe 1848—1948*, E. Cahm and V. C. Fišera editors, Spokesman Books, Nottingham, Vol. 1, 1978, pp. 96—98.

² O monoetnizmu današnjice vidi V. C. Fišera „Building Bridges or Building Walls: on some aspects of the national question in present day

imperijalistički govor delovao je na jačanje slovenstva, rusofilije (jedne antisovjetske, paseističke, i čisto deklarativne vrste, pošto je Rusija prestala da pripada Velikim silama i imala je uticaja jedino na svoje susede)— a takođe i germanofobije. Ovde se može navesti i uloga i ideološka upotreba sokolskih organizacija, ili kult svetaca Čirila i Metodija.

Međutim, u poraženim zemljama i među potlačenim narodima u zemljama pobednicama većinske političke snage bile su u potpunosti imune prema tri opisana trenda. U Hrvatskoj, Slovačkoj i Makedoniji liberalne, seljačke i socijaldemokratske struje težile su kompromisu sa većinskim narodima. Odgovarajuće snage u Bugarskoj (npr. narodna seljačka stranka Stambolijskog) ušle su u kompromis sa proversajskim Velikim silama i susedima. Sve ove demokratske struje ispoljavale su ostatke panslavizma ili makar južnoslovenstva. Narodne stranake u Bugarskoj i Hrvatskoj (Radiceva stranka) čak su koristile duboke ukorenjeno prorusko osećanje da bi ostvarile simboličko zbližavanje sa SSSR-om, kada Velike sile nisu htеле da saslušaju njihove žalbe.³ U međuvremenu, njihovi komunistički orijentisani sunarodnici bili su isključivo okrenuti ka Moskvi, zanemarujući nacionalne prilike i odbijajući bilo koju vrstu političkog savezništva jer su verovali u obećanje Kominterne o neizbežnom katastrofalnom slomu kapitalizma, koji su isključivo predstavljale versajske Velike sile i njihovi sopstveni nacionalni hegemonizmi (srpska i češka „marionetska“ država).

Nacionalističke stranke poraženih slovenskih naroda najzad su ojačale i prerasle do ekstremno desne pozicije, podržavajući nasilni, revolucionarni (prevratnički) pristup, a na međunarodnom planu savezništvo sa silama Osovine i njihovim revizionističkim saveznicima u tom području (Mađarska, Bugarska).

Potpuni nestanak sve do 1941 (uprkos nekim bojažljivim i nesistematskim pokušajima u periodu 1935—1941. u bilateralnim sovjetsko-čehoslovačkim i sovjetsko-jugoslovenskim odnosima) bilo kakvog govora o slovenstvu u SSSR-u i njegova opšta slabost na globalnoj svetskoj sceni, odsustvo svakog zvaničnog govora i *a fortiori* svakog institucionalnog približavanja među pobedničkim

Eastern Europe” in *Journal of Area Studies*, Portsmouth Polytechnic, No. 1 Spring 1980, pp. 14—18.

³ Vidi S. Asteriou, *The Third International and the Balkans 1919—1945*, PhD, University of California microfilm, Berkeley, 1959, pp. 233—245 i V. C. Fišera „Les dimensions nationales et supranationales dans le mouvement communiste en Yougoslavie et en Tchécoslovaquie 1920—1939” u *L'expérience soviétique et le problème national dans le monde 1920—1939*, tome 2, Publications Langues O., Pariz, 1981, pp. 329—342. Za prevod na makedonski jezik vidi V. C. Fišera, „Nacionalnite i medjunacionalnite dimenzii na Komunističkoto dviženje vo Jugoslavija i Čehoslovačka (1920—1939)” u *Glasniku* (INI), Skopje, XXVI, 1982, br. 2—3.

slovenskim državama — uprkos spontanog narodnog češko-srpskog ispoljavanja solidarnosti u vreme minhenske krize i neuspeha jugoslovensko-bugarskih „popuštanja” pod Stambolijskim i kasnije (1937) sve to će proširiti prostor za izvesnu germanofiliju, i u vezi sa tim, proitalijansku orijentaciju među poraženim državama Bugarska i pokorenim narodima (Hrvati, Makedonci, Slovaci). Sile osovine bile su protiv versajskog teritorijalnog statusa quo, isto onoliko kao i pomenuti slovenski narodi Osovina je takođe bila protiv vladajućih zapadnih sila, ali isto tako i SSSR-a čim je stupio u Ligu naroda; osim toga, fašističke i nacističke ideje imale su privlačnost nečeg novog. Njihove pristalice među Slovenima isticale su da su ove ideje doprinele usponu novih zemalja, koje nisu imale ništa zajedničko sa svojim ekspanzionističkim prethodnicama, obećavajući novi poredak i novu Evropu.

2. Period pre 1941.

Za vreme drugog svetskog rata u raspravama slovenskih političkih regionalista dominirala su dva izvora: Moskva i njeni komunistički saveznici na jednoj, i proosovinske slovenske države na drugoj strani. Treći izvor, liberalno, hrišćansko-demokratski i socijaldemokratski obojen, bio je očito slabiji i zastupali su ga izbeglički državnici u Londonu, te jedna frakcija prekomorske slovenske emigracije. Ova poslednja ne samo da je bila politički slabiji treći partner, već je često imala samo ulogu objekta, žetona koji su prve dve želele da kontrolišu i koji su pridobili upravo pribegavajući rodoljubivim i panslavističkim tonovima.

U ovom analitičkom ogledu⁴, želeo bih da naglasim važnost faktora međunarodnih odnosa u razvoju političkih ideja. Očito je da je postepeni povratak Sovjetskog Saveza kao velike sile doveo do obnavljanja komunističke rasprave o slovenstvu i da se to uobičilo još pre 10—11. avgusta 1941, kada je održan prvi „slovenski skup” u ratnoj Moskvi. Ovaj povratak SSSR-a na svetsku scenu ponovo je pokrenuo slovenstvo kao vid „naprednih ideja”, u Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, kako u antinemačkom periodu, (1934—1938), tako i u kasnijoj fazi sovjetskog kompromisa sa Nemačkom. U ovoj poslednjoj fazi militantni komunisti nastavili su da izvršavaju zadatku proširivanja zone komunističkog uticaja, koristeći osećanja pacifizma i nezavisnosti. Značajno je uočiti da je u godinama sovjetsko-nemačkog pakta došlo do ponovnog buđenja organizacija za prijateljstvo sa SSSR-om.⁵

⁴ Više pojedinosti naći ćete u knjizi V. C. Fišera, *Le mouvement socialiste et les slavismes, des origines à 1945*, Paris, I-Sorbonne, thesis 1973, 656 p.

⁵ Vidi npr. nedavno objavljene memoare Aleša Beblera, *Kako sam hitao, sećanja*, Beograd, Četvrti jul, 1982, str. 108

Ideologija ovih organizacija često se pozivala na istoriju i drevne narodne tradicije da bi opravdala političku praksu koja je, budući u opoziciji, bila vezana ili „u savezništvu” sa moćnim institucionalnim političkim faktorom, SSSR-om. Od ranih tridesetih godina Buharin, Gorki i Staljin ponovo se pozivaju na „najbolje tradicije” ruskog naroda, smatrajući da to može povući napred komuniste u slovenskim zemljama. Ma koliko oštiri bili preokreti u diplomatiji komunističke ideologije, nastavili su da se pozivaju na nacionalnu prošlost, npr. Čeh V. Nejedly koja je bila dosta dirljena u kolektivnom sećanju njihovih naroda i u ime koje su združili oružje sa sovjetsko-ruskim narodnim, miroljubivim patriotizmom svoje sabraće istočnih Slovena. Oni su uobičili ovo pozivanje na mitove svojih naroda, da bi pokrenuli narodne mase sa zahtevom za novim međunarodnim poretkom. Ovo se odnosilo čak i na period povratka po treći put parole „klasa protiv klase” od septembra 1939. do juna 1941. Za to su bila dva razloga: prvo, svaka komunistička partija obraćala se proletarijatu svoje *sopstvene nacije*, a ne svoje države niti pak svojim izbegličkim vladanjima, pošto su komunisti u to vreme sagledali da su potlačene nacije bez sopstvenih država glavna arena za njihovo klasno delovanje. Drugo, ponavljanje i veličanje svih sovjetskih ideooloških stavova primoralo ih je da među svoje teme svrstaju sovjetski, ruski i čak ukrajinski i bjeloruski patriotism. Znatno pre avgusta 1941. i posebno od vremena prisajedinjenje zapadne Ukrajine i zapadne Belorusije SSSR-u, sovjetska štampa je donosila sve više hvalospeva patriotismu slovenskih naroda Sovjetskog Saveza. U međuvremenu, Kominterna je izvesno izgubila svaku ideoološku samostalnost i, shodno tome, njeni stavovi — budući da su ponavljali stavove sovjetske države — nisu više bili čisto ideoološki. Štaviše, oni su postali obojeni unutrašnjim sovjetskim nacionalizmom. Otačžbina komunizma je postojala; ono što je trebalo braniti bila je zemlja, ideje baš te stvarne zemlje, a ne više samo „čista” ideja.

3. Period 1941—1943.

U godinama 1941—1943, SSSR je pretežno bio u defanzivi. Nacijsam je pobedivao u čitavom slovenskom delu Evrope, komuniści su prešli u ilegalu, Vermaht se ulogorio blizu Moskve. Zahvaljujući slabljenju britanskih i francuskih pozicija, teritorijalni *status quo*, koji je datirao još od Versajskog ugovora, bio je počev od 1939. svuda osporavan. Čak i zapadnjački nastrojeni slovenski državnici u londonskom izgnanstvu — insistirajući na zakonskom kontinuitetu svojih država prema Versajskom ugovoru, kao temelju svoje legitimnosti — nisu hteli da se drže granica određenih u Versaju. Ovo drugo pitanje smatralo se „zamrznutim”

sve do mirovnog ugovora. Međutim, SSSR je uspeo da očuva svoj status velike sile, a to je činjenica koju su svi državnici morali da imaju u vidu. Ovo je, usledivši posle minhenskog sporazuma, dovelo do gubljenja ugleda Francuske i Britanije u slovenskim zemljama. Prema tome, ideje nezavisnosti nacija (a ne država nasleđenih iz prošlosti), naroda koji opstaju i ostaju „zdravi” onda kada elite izdaju, populističke predstave nacionalne prošlosti oslobođene starih gospodara i konačno zahtevi za političkim unapređenjem naroda koje je istorija zaboravila — sve to izbilo je u prvi plan. Uporedo s tim, londonski političari su iznosili argumente u korist nacrta različitih regionalnih federacija pod pokroviteljstvom Britanije (npr. češko-poljske, jugoslovensko-grčka, balkanska ili čak centralna i istočno-evropska federacija), što je naišlo na odjek u nekim delovima javnog mnenja tih zemalja, iako s manje oduševljenja nego što su oni očekivali.

Sasvim je prirodno da su ideje o zbližavanju Slovena dobine prosovjetski ton (budući da je SSSR bio naslednik Rusije), a ne progermanski, pošto su germanski narodi u prošlosti često bili, kao i tada, okupatorska sila.

Ono što više iznenađuje je činjenica da se proslovenski govor takođe isticao u ideologiji pronacističkih slovenskih država od 1941—1943, najjače od svih u Bugarskoj i u manjem stepenu u Slovačkoj i Hrvatskoj. U Bugarskoj, pravoslavlje i rusofilija bili su bitni deo ideje o nacionalnoj nezavisnosti. Do kraja 1942. npr. bugarski časopis „*Slavjanska beseda*”, koji je predstavljao zvanični organizovani slavistički pokret, poricao je SSSR-u i Londonu pravo da govore u ime Slovena i zalagao se za — kao i skopski bugarski glasnik „*Makedonija*” — bratske veze sa zvaničnom Slovačkom i Nezavisnom Državom Hrvatskom. Odsustvo neposrednog vojnog udela Bugarske na ruskom frontu i direktne vojne okupacije te zemlje od strane Nemaca, činili su taj stav uverljivijim.

Uistinu, makedonska nacionalna posebnost je bila negirana, a Srbi smatrani biološki nepopravljivim, „ludim”, „varvarima”, „izdajnicima slovenstva”. Što se pak tiće ostalih Slovena, koji su bili protiv nacizma, njihova „pokvarenost” objašnjavala se lošim uticajem na njih, bilo boljševičkim, jevrejskim, masonskim ili probritanskim.

U okupiranim slovenskim zemljama koje su bile bez države, slovenstvo su ubličili prokomunistički, ali i elementi otpora u širem smislu reči. Kod njih, bratstvo po krvi je oduvek bilo vezano za potvrdu u bratstvu zasnovanom na zajedničkoj oružanoj borbi. Krvne veze i zajednička borba podudarali su se kod Slovena iz Jugoslavije i SSSR-a. Ovo ih je stavilo na vrh liste ustanovljene proglašima Sveslovenskog komiteta u Moskvi. Slovenske partizane — borce Sovjetskog Saveza i Jugoslavije — baš zato što su

bili partizani i borci veličali su kao primer koji treba da slede ostali Sloveni.

4. Period od 1944—1948.

Nakon staljingradske bitke, SSSR je ponovo stekao puno priznanje kao velika sila na međunarodnom nivou. Istina, sporazumi sa SAD i Britanijom naveli su ga da preduzme relativno zamrzavanje spornih pitanja granica i državnih uređenja, ali njegova neobična borbena epopeja — slična po regionalnom efektu onoj jugoslovenskih partizana — dala mu je poseban oreol slovenske i komunističke sile u očima drugih, pretežno nekomunističkih slovenskih zemalja. Rodoljublje i sve jači duh nezavisnosti, uprkos nemačkoj, italijanskoj ili bugarskoj okupaciji, postepeno je poistovetilo i svelo nacizam na „strano zavojevanje”. Hrvatski, slovački i bugarski kolaboracionisti postali su svesni ove promene u javnom mnenju i od početka 1943. ustupili polje slovenstva SSSR-u i pokretu otpora. Zvanične svečanosti posvećene svetom Ćirilu i Metodiju su ukinute, nije više bilo reči o slovenskoj etnogenezi i na njoj zasnovanoj krvnoj vezi. Nasuprot tome, pronacističke ideologije su počele da „dokazuju” da genetski njihove nacije nisu slovenske već germansko-gotske. One su se usredsredile isključivo na unutrašnji nacionalni patriotism kao glavnu ideošku „odskočnu dasku” u borbi protiv „kosmopolitskog”, „belosvetskog” otpora. Međutim, bilo je pokušaja globalizacije ovog patriotism, ali ne čisto geografskoj, a ne etničkoj osnovi: srednja Evropa za češke kvislinge, Podunavlje za Slovake, Balkan za Bugare, a Nova Evropa pod okriljem Nemačke za sve.⁶

Slovenstvo po obrascu moskovskog Sveslovenskog komiteta krenuće u suprotnom smeru, ujedinjujući sve vreme ne direktno vojne i nekomunističke istorijske i kulturne dimenzije (kao što je, na primer, barem deo verskog nasleđa) i naglašavajući pluralizam, demokratiju i jednakost slovenskih boraca. Ovim će biti dopušteni „buržoaski” elementi u antifašističkom nacionalnom i internacionalnom frontu, bez pozivanja na komunizam a u odnosima „priateljstva” sa SSSR-om. Suprotno tome, ovaj zahtev za političkom legitimnošću pozivanjem na istoriju „nacionalizovao” je komunističke ideje i pokrete do prvog — i jedinog — posleratnog slovenskog kongresa u Beogradu, novembra 1946, kojim je označen po-

⁶ O „Novoj Evropi” vidi R. E. Herzstein, *When Nazi Dreams Come True*, London Abacus, 1982. O planu federalizovane Velike Rusije pod pokroviteljstvom nacista vidi „Praški skup od 14. novembra 1944”, na kome su bili predstavljeni Poljaci ali ne i Belorusi, u delu *The House Built on Sand*, G. Reitlingera, London, Weidenfeld, 1960, pp 363—369. Takođe vidi Strassburgue *Neueste Nachrichten*, 23 November, 1944, p 1

četak etatističke i antizapadnjačke faza slovenstva (1946—1948). Ali, 1934—1944. trebalo je samo predstavljati neki slovenski narod ili zajednicu da bi se stekao pristup u antifašističku političku porodicu. Tako, naročito posle raspuštanja Kominterne u aprilu 1943, Sveslovenski komitet će predstavljati neposredno višu instancu, iznad nacionalnog nivoa, a izvansovjetski slovenski pokreti posrednika između nacionalne scene i tri velike sile. Kad je Tito ušao u oslobođeni Beograd, najpre se obratio Sveslovenskom komitetu i Staljinu.⁷ U zemljama gde su komunisti i pokret otpora bili slabi i postojala profašistička nezavisna država (Bugarska i Slovačka) brzo su uspostavljeni slovenski komiteti i oni su utvrđivali jednu od prvih spona sa novim postnacističkim državnim institucijama i SSSR-om na jednoj, i unutrašnjeg javnog mnenja na drugoj strani.⁸

U periodu od 1944—1946. tzv. pobedničke slovenske „demokratije“ delovale su kao avangarda denacifikovane srednje i istočne Evrope. Otadžbinski front Bugarske uzalud se nadao da će južnoslovenskim savezništvom sa Jugoslavijom i pokazivanjem slovenskog identiteta i aktivizma steći priznanje kao država-saborac (na mirovnoj konferenciji 1946) i to uprkos borbenom udelu na strani Jugoslavije i SSSR u poslednjim etapama rata, kao i napuštanju svojih ekspanzionističkih „nacionalnih idea“. U izvesnom stepenu, odricanje od neposredne primene sovjetskog obrasca u slovenskim zemljama, osim u Jugoslaviji gde je ovaj obrazac bio nošen svojevrsnom revolucijom, omogućilo oživljavanje populističkih i pluralističkih tema. Na primer, Pravoslavna crkva bila je vrlo aktivna u oslobođenoj Bugarskoj⁹, poričući komunističkoj partiji njen monopol nad patriotizmom, ideologijom uopšte (*Weltanschauung*) i čak socijalizmom, u ime hrišćanskog personalizma.

Međutim, došlo je do promene tona u vreme beogradskog kongresa.¹⁰ Pošto su bivši sateliti Nemačke u srednjoj i istočnoj Evropi zaključili mirovne sporazume sa pobedničkim Velikim slijama, SSSR više nije bio sputan od strane zapadnih saveznika da izvrši isključivi uticaj na ove slovenske, ali i neslovenske zemlje.

⁷ Vidi N. Popović, *Sveslovenski komitet i NOP Jugoslavije (1941—1945)* U: Historija, Rijeka 1982—1984, 5. str. 122.

⁸ O Bugarskom komitetu vidi V. Čičovska, Mezhdunarodnite kulturnite vr'zki na B'lgariya i dvizhenieto za slavyansko edinstvo 1944—1948 g. govor pročitan na 9. međunarodnoj konferenciji slavista u Kijevu, septembra 1983. O sovjetskoj propagandi u periodu od 1941. do 1948. vidi S. Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia*, East European Monographs, 1982, pp. 11—13.

⁹ Vidi njen časopis karakteristično nazvan *Slavjanska Misal* (Slavonic Thought) Sofia, 1946.

¹⁰ O kongresu vidi E. J. P. Pawłowski, *Pan-Slavism during World War II*, Washington, Georgetown University, Phd, microfilm, 1968, pp. 296—306.

Slavizam je izgubio svoj samostalni zamah, pokazavši se suvišnim tu zemljama gde su komunisti već imali politički monopol (svugde 'sem u Čehoslovačkoj) i nedovoljan u vreme kada će se „slovenske demokratije” stopiti u blok „novih demokratija” (od januara do septembra 1947) a zatim i „narodnih demokratije (otprilike od osnivanja Kominforma, u septembru 1947) na ravnoj nozi sa neslovenskim i, uz izuzetak Albanije, nepobedničkim zemljama na regionalnom nivou. Ukoliko je koncepcija novih demokratija podrazumevala da su nove slovenske demokratije zajedno sa SSSR-om čavangarda i uzor te grupe, utoliko je koncepcija narodnih demokratija ujednačavala sve zemlje — proširivši se na Istočnu Nemačku i Kinu u oktobru 1949 — i priznavala samo jedan uzor — SSSR. Titova Jugoslavija, koja je geopolitički bila udaljena od granica SSSR-a i imala hegemonijsku (u Gramšijevskom smislu reči) autonomnu komunističku i slovensku ideologiju, nije osećala potrebu da „omasovljuje” organizacije prijateljstva sa SSSR-om da bi našla na narodnu podršku i ojačala političku kontrolu nad svojim stanovništvom.¹¹

Štaviše, njen dinamizam prevazilazio je njene postojeće granice i, zahtevajući svoje neoslobodjene krajeve u Italiji i Makedoniji, našao se u protivrečnosti na regionalnom nivou sa interesima SSSR-a kao nenuklearne velike sile. SSSR je imao globalne i svetske interese, koji su imali prednost nad jugoslovenskim. Ali, slavizam iz vremena drugog svetskog rata simbolizovala je Titova Jugoslavija, kao i Staljinova Rusija. Zbog toga je, pod okriljem Kominforma, ideološko uporište „antiimperialističkog tabora” moglo da bude jedino vernost ruskom/sovjetskom/starijem bratu, a ne sužavajućoj i nejasnoj koncepciji slovenske solidarnosti. Uprkos činjenici da je Međuslovenski komitet (koji je posle 1946. zamenjivao Sveslovenski komitet) zasedao u vreme komunističkog preuzimanja vlasti u Pragu, februara 1948., novi čehoslovački vođa K. Gottwald mu nije poslao telegram kao što je to Tito učinio u Beogradu, 1944.¹² U međuvremenu Društvo za prijateljstvo između Bugarske i Sovjetskog Saveza dostiglo je milion članova već u martu 1947. Tako je ono postalo najveća organizacija u zemlji na čijem je čelu trebalo da se nađu najmoćniji ljudi Bugarskog slovenskog komiteta kojem, kao i ostalim nacionalnim slovenskim komitetima, nikada nije bilo dozvoljeno da direktno regрутује član-

¹¹U julu 1948. jedan stari crnogorski seljak, govoreći o raskidu sa Kominformom 28. juna, rekao je: „Ja ne znam do detalja o čemu se radi, ali znam da je Rusija velika i da je Staljin moćan.” Partijski sekretar mu je sa osmehom odgovorio: „Čika Maksime, nismo mi protiv Rusije već protiv onih koji nas bacaju smeće” (Ž. Komanin, *Prestupna godina*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1982, pp. 111—113).

¹² O ovom događaju vidi F. Fejtö i V. C. Fišera, *Le coup de Prague 1948*. Paris, Le Seuil, 1976.

stvo ili pak da koordinira i vodi udruženja za prijateljstvo. Od tada, Bugarski slovenski komitet će postepeno jenjavati. Slika je bila ista i u Čehoslovačkoj posle februara 1948, kao i u Poljskoj 1947. pošto su uklonjeni prozapadnjački elementi Mikolajczyka. U Jugoslaviji, međutim, *nijedan* se od ovih pokreta nije bio omasovio. Kao što je Bugarin G. Dimitrov rekao marta 1947: „...prirodni osećanje prijateljstva-družba — (sa SSSR-om, prim. V. C. F.) nije još uvek dovoljno samo po sebi. Potrebno je još mnogo rada da bi se ovo prijateljstvo produbilo i ukorenilo, da bi ono postalo činilac ekonomskog, socijalnog i kulturnog napretka naše narodne republike”. Očito je da dok su se neki osećali „predsednicima malih zemalja”¹³, Tito je govorio o Balkanskoj federaciji, a Staljin o svetskom socijalističkom taboru na čelu sa SSSR-om. Tačko se samo slovensko prijateljstvo pokazalo nedovoljnim. Sovjetski obrazac je tada već postao univerzalan, bez obzira na etničke i regionalne činioce. Raskid sa Jugoslavijom označio je kraj svih prelaznih modela i regionalne potpodele u organigramu vlasti u sovjetskom bloku. Nemačka nije više bila „stogodišnji neprijatelj”, a slovenstvo je bledelo zajedno sa germanofobijom sa kojom je povezivano.¹⁴ Neprijatelj je sada bio imperijalizam — Amerika i Zapad uopšte. Ova antizapadnjačka crta, iako dominantna u slavofiliji 19. veka i u carističkom panslavizmu, nije bila osobena za slavizam u periodu od 1941—1947. Do 1948. akcent je stavljan na „miroljubive” narode koji su isticali odbrambenu, institucionalnu stabilizaciju a ne akciju za menjanje i oslobođenje, kao u ranije omiljenom izrazu „miroljubivi” narodi. Slično tome, zvanična retorika u sovjetskom bloku insistirala je na sadašnjosti i budućnosti svetskog socijalizma, a ne na prošlosti, niti na nelegitimnoj demokratiji kao pre. Što su više osvrтанja na prošlost bledela, slovenstvo je nestajalo zajedno sa njima, jer se ono pretežno oslanjalo na „zajedničke istorijske tradicije”. Međunarodni odnosi u bloku biće ostvarivani strogo na bilateralnoj osnovi preko SSSR-a. Blokovski interesi postali su najviši, a neruski nacionalizam — najveći greh. U prvom pominjanju Tita nakon prekida u junu 1948. u slavističkoj sovjetskoj štampi — posebno u jednom članku o

¹³ G. Dimitrov prilikom potpisivanja jugoslovensko—bugarskog sporazuma na Bledu 1947, vidi N. Deržavina, *Vazhny vklad v delo mira*” u *Slavyane(Sloveni*, časopis Sovjetskog slovenskog komiteta), 1947, 8, 29 p. Uporedi ovo sa proročanstvom na kraju.

¹⁴ Npr. *Slavyane*, podržavajući notu sovjetske vlade Jugoslaviji od 29. avgusta 1949, denunciraće „izvesne nacionalističke kružoke u slovenskim državama, uključujući i Jugoslaviju, koji su skovali plan o podeli Austrije između imperijalističkih zemalja... Samo oni koji su vaspitani u duhu imperijalističkog zavejevanja mogu smatrati kao što to čini jugoslovenska vlast da da je princip samoopredeljenja primenjiv jedino na pobedničke narode. (Članak „Raskrinkana Titova klika”) u *Slavyane*, Moskva, 1949, 9, p 20.

Staljinovo „Kratkoj istoriji Sveruske komunističke partije (boljševika)” — Titova „frakcija” se osuđuje zbog toga što je, „izgubila poverenje komunističkih partija”. „Izašavši iz reda komunističkih partija i objavivši im rat” Titova „klika” „uzima učešće u ujedinjenom frontu na strani imperijalista”.¹⁵ Ni reči o Slovenima ili slovenstvu u svemu tome. Sve što je ostalo iz predjašnjeg perioda i što je pojačano bili su, na jednoj strani, pogrdni jetki akcenti, a na drugoj naglasak na ruskom narodu, ruskoj kulturi i jeziku. G. Dimitrov, govoreći neposredno pred smrt o „prijateljstvu sa SSSR-om”, rekao je da ono predstavlja „organsku potrebu našeg naroda, izraz njegovih osnovanih osećanja zahvalnosti prema našem starijem bratu — sobratu — velikom ruskom narodu, Sovjetskom Savezu i njegovom vođi, geniju Josifu Visarionoviču Staljinu”.¹⁶ Ovo je dalo ton čitavom narednom periodu, sahranjujući slovenstvo u prošlost.

¹⁵ B. Gavrilov u *Slavyaně*, Moskva, 1948, 10, p. 11.

¹⁶ *Slavyaně*, 1949, 7, p. 44.

Владимир Клод Фишера

РЕЗЮМЕ

Политика и формы региональной интеграции в славянских странах: от славянского мира к советскому блоку (1941—1948)

В данном сравнительно кратком очерке в форме этюда обсуждаются проблема и характер взаимосвязей славянских народов в период с 1941 по 1948 год. Краткая вводная часть содержит обзор исторического развития и характер этих связей, уст-

новленных в первое время на почве культурного сотрудничества и культурного взаимодействия, уступившим в дальнейшем место усилившемуся экспансионистскому и великорусскому курсу, превратившемуся в рычаг царской политики. Автором не оставлены без внимания и перемены, произшедшие в характере связей славянских народов и государств после Октябрьской революции и образования новых самостоятельных славянских государств на юго-востоке и в Средней Европе. Описывается также и новое политическое содержание идей, возникших в период между двумя мировыми войнами.

Центральная часть очерка посвящена участии идеи славянской периода до 1948 года. В результате второй мировой войны происходит солидарности и интеграции во время второй мировой войны и входит раскол между славянскими государствами, создаются два воюющих лагеря, а это ведет к различному толкованию славянской идеи: от полного отрицания славянского происхождения (в Независимом Государстве Хорватии) и упора на том, что славянские народы нашли свое место в „новом порядке в Европе“ на стороне Оси (Болгария, Словакия, Независимое Государство Хорватия), до, с другой стороны, сплочения и солидаризации с борьбой Советского Союза всех славянских антифашистских сил. Самым значительным стимулом для этой тенденции было чрезвычайно тяжелое положение, в котором в ходе войны оказались славянские народы, как и политика всеславянского сплочения вокруг Советского Союза в борьбе против самого заклятого врага славянства, получившая свое начало и направленность с момента германского нападения на Советский Союз. Такая политика достигла свой апогей на двух всеславянских конгрессах, проведенных во время войны в Москве.

В течение первых лет по окончании войны произошло усиление идеи о необходимости тесного сотрудничества славянских стран и их сплочения вокруг Советского Союза. Предпринимаются попытки образования более широких сообществ (неосуществленная югославско-болгарская федерация). Однако, эта идея все

более открыто становится рычагом блокового сплочения. При соединение двух неславянских стран, Румынии и Венгрии, к сообществу стран, начавших строить социализм, и выход Югославии из сферы советского влияния во время конфликта с Информбюро, привели к тому, что идея сплочения славянских народов уступила место идеи сплочения на блоковой почве.

DOKUMENTI

DRAGOLJUB KOČIĆ

JEDNO SVEDOČANSTVO O NACISTIČKIM ZLOČINIMA U KONCENTRACIONIM LOGORIMA BUCHENWALD, NAZVILLER I SACHSENHAUSEN*

Iskaz Dr FRITZA LEA, poreklom iz Ludwigsfelda, blizu Tettau-a kod Berlina, nemačkog podanika, zakletog pred majorom Savile Geoffreyem Champion RA, iz pravnog štaba br. 1 istražnog tima za ratne zločine.

1. Star sam 40 godina i doktor sam medicine. Bio sam uhapšen od Gestapo-a 3. maja 1935. iz političkih razloga, stoga što sam bio izraziti protivnik nacizma. U prvo vreme sedeo sam u zatvoru u Dresdenu 13 meseci bez procesa. Avgusta 1936. jedan nacistički politički sud u Dresdenu osudio me je na 3 godine zatvora. Nakon toga, bio sam upućen u kazneni zavod ZWICKAU (Saksija). To je bio zatvor za političke i krivične zatvorenike. Tamo su me držali do avgusta 1938, kada su me uputili u koncentracioni logor Buchenwald, gde sam ostao sve do marta 1942. Tada sam bio pre-

* Ovo, po našem mišljenju, važno svedočanstvo o nacističkim zločinima u koncentracionim logorima je, kako se vidi i iz sadržaja, iskaz jednog internirca, nemačkog lekara, koji je zbog svoga antinacističkog stava dospeo u logor. No, nije to jedino zbog čega ovaj dokument zasluguje da bude objavljen, jer izjave su davali i objavljivali svoja sećanja i drugi internirci. Položaj dr Lea Frica je po dolasku u Buhenvald bio očigledno znatno povoljniji od položaja ostalih interniraca. Kao Nemac, a uz to i lekar, dolazio je u dodir sa nacistima, lekarima i osobljem u logoru. Na taj način je svakako mogao više da vidi i čuje od ostalih interniraca. Ipak dr Fric oprezno daje svoj iskaz, uvek naglašavajući da je on to čuo, ali nije video itd.

Dokument koji je pred nama je zapravo drugi iskaz dr Lea Frica. Prvi je iskaz dao pred majorom Cochraneom još 7. maja 1945. godine, što navodi u ovom iskazu, datom majoru C. Dž. Šampionu. O sudbini prvog iskaza nismo uspeli ništa da saznamo, kao ni o mestu nastanka ovoga kojeg objavljujemo.

U Arhivu Jugoslavije on se nalazi zajedno sa jednim pismom upućenim iz Beča Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Pismo je datirano sa 17. 4. 1947. godine, a u njemu je naveden spisak osoblja konc. logora Buhenvald, protiv koga je pokrenut proces. U potpisu stoji: Za šefa Delegacije potpukovnik V. Kovačević. Sam dokument nosi naslov: Prepis—Prevod po predmetu ratnih zločina kao i i zverstava u ratnim koncentracionim logorima. Na poslednjoj strani, ispod sadržaja, stoji:

Prepisala: Mišić Miroslava

Sravnili: (potpis nečitak)

Da je prepis veran originalu tvrdi:

major ... (potpis nečitak)

mešten u Natzweiler¹, koncentracioni logor u blizini Strasburga, gde sam ostao sve do 23. marta 1944, kada sam bio premešten u koncentracioni logor Sachsenhausen. U Belsen² sam došao 7. februara 1945. Ukupno sam bio zatvoren 10 godina, od kojih sam 3 godine proveo u tamnici, a 7 po koncentracionim logorima.

2. Prvih 10 sedmica u drezdenskom zatvoru ruke su mi bile okovane čitavo vreme i to straga. Odgovorni za taj postupak bili su:

1. Agent Gestapoa WESER, sada po prilici 50 godina star, 1,65 m visok, srednje građe, ugasito smeđe kose, oblog lica, sveže kože. Taj je živeo u Dresdenu.

2. Agent Gestapoa GEISSLER, sada 38 godine star, 1,65 m visok, slabe građe, smeđe kose, sitnog lica blede boje i sa isturenom donjom usnicom. I taj je živeo u Dresdenu.

Za vreme saslušavanja bio sam tučen šakama i nogama od strane ta dva čoveka. I drugi zatvorenici kazivali su mi da su ta dva lica na isti način i sa njima postupala.

3. Mnogo ruskih političkih komesara i ruskih oficira, ratnih zarobljenika, bilo je sprovedeno u koncentracioni logor Buchenwald.³ Odmah po dolasku svi su oni bili likvidirani. Gledao sam kako dnevno dolazi od 80 do 100 ruskih oficira i komesara i celim da je za vreme mog boravka u logoru bilo pobijeno nekih 6.000 do 8.000 njih. U početku bi te ruske oficire odvodili u grupama na kraj logora i pobili ih. Ja lično nisam gledao ta streljanja, ali jedan moj prijatelj po imenu Erich Fleischer i još nekoliko drugih prijatelja kazali su mi da su oni videli ta streljanja, a i drugi su čuli da su ti meci bili ispaljeni. Kasnije je jedna soba bila naročito udešena u štali, baš neposredno izvan logora. Ta je štala bila pregledna iz logora u punoj meri, i ja sam gledao kako tamo vode ruske zarobljenike, ali nisam video da se oni živi vraćaju iz te štale. Često sam gledao da se u jednom danu po šest puta voze teretna kola do štale, a iz nje su ta kola prolazila kroz lo-

¹ Svuda u tekstu стоји Natzweiler, no прави назив логора је Natzviller.

² Reč je o koncentracionom logoru Bergen — Belzen.

³ U fašističkom koncentracionom logoru Buhenvald bilo je pripadnika skoro svih evropskih nacija. Prva grupa Jugoslovena dospela je u Buhenvald 18. avgusta 1941. godine iz zatvora Begunje. Računa se da je u Buhenvaldu bilo 3872 Jugoslovena, od kojih je 607 preživelo. No, broj Jugoslovena koji su prošli kroz ovaj logor i upućeni u njegove filijale (filijala je bilo 134) bio je znatno veći.

Na osnovu dosadašnjih istraživanja broj Jugoslovena koji su prošli kroz logor kreće se oko 5.000. Često su novi transporti upućivani direktno u gasne komore i krematorijume, tako da mnoga imena nisu nigde registrirana. Računa se da je u samom logoru izgubilo život 56.545 ljudi, a kroz logor je prošlo preko 230.000 ljudi. Računajući filijale logora Buhenvald taj broj je znatno veći.

gor sve do krematorija, koji je bio u logoru. Gledao sam kako krv curi iz tih teretnih kola, ali nije bilo moguće videti šta su ta kola nosila. Nakon toga, dolazio je iz štale, u kojoj je bila ugrađena ta naročita soba, zvuk metaka. Kasnije već nije bilo moguće čuti tu paljbu, već se samo mogla čuti jedna zaglušna muzika koja je dolazila iz radio-aparata u štali. Jedan nemački politički zatvorenik, po imenu Benno Biedel, bio je jednom upućen da tu sobu, o kojoj je reč, pomete. Taj čovek je bio moj prijatelj i imao je oko 35 godina. Mesto sadašnjeg njegovog boravka nije mi poznato. On mi je ovako opisao tu sobu: „U jednom zidu sobe bila je umetnuta jedna puška, kamuflirana u zidu tako da nije štrčala. Ona je bila pokretna i mogla se pomicati gore i dole. Tamo je bila jedna sprava za merenje visine i kretanje njenog gornjeg dela automatski je pomeralo stav puške tako da je bila uperena ispod kliznog vrha aparata za merenje visine. Patos je bio prokopan za drenažu, a bio je posut pilotinom, očigledno da se njome pospu krave mrlje. Na zidovima su bile naslage papira tako da, ukoliko bi gornja naslaga bila uprskana krvlju, krv je mogla biti odstranjena i stalno bi tu ostajala čista hartija. Biedel mi je kazao da je on morao čistiti patos sobe kad je bio uprljan krvlju mešanom sa pilotinom. Opšte je bilo poznato svim zatvorenicima u logoru, sem ruskim žrtvama koje su tamo pristizale, da je taj prostor bio korišćen za ubijanje i da je jedan ruski carski knez, po imenu KUSCH-MIR KUSCHNAREW, rukovodio tim poslom. Taj je čovek kasnije i sam bio ubijen putem injekcije. Prema iskazu mnogih zatvorenika, Kuschnarew je bio odevan kao lekar i pokazivao je tu sobu kao lekarsku ordinaciju. On je uvlačio ruske zarobljenike, jednog po jednog, u tu sobu i pravio se kao da obavlja pregled. Nakon toga, operišući sa onom spravom za merenje visine, on bi nekako ispalio tu pušku i to tako da bi kuršum ušao u dno lobanje i time bi žrtva bila u momentu ubijena. Radio-aparat bi neprestano svirao i to bi prigušilo buku puške koja je opalila. Kad bi žrtva bila ubijena, nju bi izvukli iz te sobe i drugi bi zarobljenik ušao.

Nakon nekog vremena, upotrebljavana su kola naročitog tipa koja su saobraćala od te specijalne sobe do krematorija. Zarobljenici su ranije gledali kako krv curi sa kola, običnog tipa, a nova su kola bila snabdevena jednom rezom od cinka koja je bila nepromičiva. Ta sam kola ja video u nekoliko navrata i krv nije mogla iz njih curiti.

4. Zgrada koju sam ja video, a koja je služila kao krematorijum u Buchenwaldu i koja je bila poznata svima u logoru, nije kao krematorij mogla potri kosti svih žrtava koje bi progutala. Prema iskazu nekih mojih prijatelja, našlo se nešto kostiju u kanalu koji je proticao kroz logor. Moji su mi prijatelji kazali da su te kosti istražili i da su pronašli da su to kosti potiljka i glave, koje

su ukazivale na jasne znake jedne šupljine usled kuršuma. Zarobljenici, koji su radili kasnije u krematoriju, kazali su mi da su esesovci, kad su saznali za nalaz tih kostiju, nabavili jednu mašinu za mlevenje u krematorijumu. Od tog vremena, kosti koje nisu bile sagorele u krematoriju bile su mlevene u prah, kako bi odstranili svaku mogućnost da zarobljenici išta više pronađu. Ljudi koji su davali naređenja za ta zverstva i koji su bili odgovorni za ubijanje ruskih zarobljenika na način kao što sam opisao, bili su:

- 1) SS Standartenführer KOCH (komandant logora), star nekih 42—45 godina, visok 1,65 m, slabe građe, smeđe kose.
- 2) SS Hauptsturmführer FLORSEDT, star nekih 45 godina, 1,80 m visok, krupno građen, crne kose.
- 3) SS Lagerführer SCHOBERT, star nekih 45 godina, 1,62 m visok, slabe građe, smeđe kose.

Ova trojica su bili nadzornici logora.

5. Jednom prilikom, negde 1940. ili 1941, bili su svi zarobljenici u logoru kažnjeni zbog toga što je nestala jedna svinja, svojina SS-ovaca. Zarobljenici su bili prisiljeni da stoje na prozivci punih 8 sati i tri dana su bili lišeni svake hrane uopšte. A naredna tri dana, jedina hrana koja im je bila dozvoljena bila je čorba i malo repe. Zbog mizerne ishrane pomrlo je 3.00 do 4.00 interniraca. Komandant koji snosi za to odgovornost bio je spomenuti KOCH.

6. Ja sam bio na radu u bolnici ruskog logora u Buchenwaldu. Tamo je bilo mesta za 110 pacijenata, a jedno vreme bilo je 2.000 ruskih zarobljenika u logoru. U vremenu između novembra 1941. i januara 1942. buknuo je tifus među bolesnicima u bolnici gde sam ja radio. U tri navrata bilo je odvedeno po 12 bolesnika (ukupno 36) iz bolnice. Ja sam video kad su ih izveli i nakon toga nisam ih više video. Uveren sam da su ti ljudi bili pobijeni i upućeni u krematorij. Za ta zverstva snose odgovornost SS lekari:

- 1) SS Obersturmführer HOVEN, sada star nekih 37 godina, 1,70 m visok, slabe građe, sitnog lica.
- 2) SS Hauptsturmführer Doctor MAX PLANCKE (iz Düsseldorf), sada star 38 godina, 1,80 m visok, jake konstrukcije.

Doktor Hoven je rekao jednom u mom prisustvu: „Ako imate tifus, to je samo jedan put, a taj je krematorij.” To je razlog radi čega sam uveren da su onih 36 pacijenata koje sam pomenuo faktički otišli u krematorij.

7. Za mene je, sa obzirom na moje lično zapažanje kao lekara, van sumnje činjenica da je doktor Hoven davao i prepisivao mnoge injekcije koje su prouzrokovale smrt pacijenata. Ta su na-ređenja izveli nemački zatvorenici na radu u bolnici. Bolesnici koje bi dopremili u bolnicu, a koji su bolevali od teških obolenja od kojih nikako nisu mogli brzo umreti, umirali bi odjednom i pot-puno neočekivano. Ja sam gledao kako umiru i nalazio sam ih mrtve. To je razlog koji me utvrđuje u uverenju da su oni dobijali injekcije. Tifusari bi uvek umirali odjednom i neočekivano. Bolnica je bila stalno puna i preostali pacijenti bi čekali da dođu na red. Tuberkulozni pacijenti, siguran sam, bili su likvidirani injek-cijama. Jedan moj prijatelj po imenu KARL PEIX, danas mrtav, kazao mi je da je on video kad se daju te injekcije i da je čovek koji je za to odgovoran bio onaj koga sam ja znao kao doktora DINGA, SS Standartenführer, starog danas 30 godine, visok 1,70 m, srednje građe, plave kose.

8. U Buchenwaldu je bio rukovodilac političke sekcije po imenu SS Ober ili Untersturmführer FRERICHS, star sád 45 godina, 1,75 m visok, slabe građe, sitnog lica, čelav. Ja sam poznavao tog čoveka i video sam ga ponovo u Belsenu, gde je on takođe bio ru-kovodilac političke sekcije. U Buchenwaldu sam video tog čoveka kad odabira zarobljenike i oni odabrani bili su, u to sam uveren, upućeni u bolnice za eksperimentisanje, u Buchenwaldu ili na drugom mestu. Razlozi radi kojih ja to govorim su ovi: u Buchen-waldu je bila jedna bolnica za eksperimente pod rukovodstvom doktora Hovena. Zarobljenici koje bi Frerichs odabrao bili bi ta-mo upućeni i držani u jednom specijalnom zagrađenom prostoru u logoru. Uspelo mi je da govorim sa nekim od njih i ti su mi ka-zali za injekcije koje su davane i za slučajeve smrti koji su iz toga rezultirali. Jedan od onih koji su umrli bio je čovek po imenu Stoeckel; njega sam poznavao, a bilo je u tom zagrađenom pros-toru i drugih ljudi koji su mi o toj smrti govorili. Drugi odabrani zarobljenici upućeni su u jednu bolnicu za eksperimente u Bern-berg; SS šoferi koji su ih tamo odvezli pričali su mi i opisali mes-to te ubilačke stanice. Mesne novine iz mnogih krajeva Nemačke doatile su dozvolu za Buchenwald. U nekim od tih novina ja sam čitao o slučajevima smrti onih ljudi koji su bili upućeni u Bern-berg. Za njih se izveštavalo kao da su umrli prirodnom smrću. Kad su SS-ovci saznali da su zarobljenici putem tih novina saznali za Bernberg, novine su bile za neko vreme zabranjene. Smrtni slu-čajevi o kojima je bilo izveštavano u lokalnim novinama (listovima iz mesta odakle su razni zarobljenici došli) nizali su se neposredno posle njihovog odlaska u Bernberg. Nema sumnje, kako to ja mis-lim, da su SS-ovci upućivali obaveštenja rođacima ljudi koji su umirali, ali da su uvek govorili da je smrt prirodno nastupila. To se odnosi na one koji su živeli u Nemačkoj.

9. Drugi jedan čovek u Buchenwaldu koga ja spominjem kao odgovorno lice za mnogo smrtnih slučajeva bio je SS Sturmbanführer RÖDL, sada 45—50 godina, 1,75 m visok, krupno građen, jak, smeđe kose, Bavarac po izgledu. Taj je čovek namerno činio da prozivka traje što je duže moguće, često i po 8 sati i to bez obzira na vremenske prilike. Dugo stajanje uzrokovalo bi da se onesveste i na meštu umru svi oni koji bi bili iznemogli. Sećam se vrućine jednoga dana kada je Rödl bio rukovodilac prozivke, kako su zarobljenike punih osam sati držali da stoje i video sam nekih 30 do 40 ljudi koji su se srušili i pomrli zbog iscrpljenosti.

10. Osim batinanja, redovna kazna u Buchenwaldu bila je da zavežu zarobljenikove ruke straga i da ga zakače rukama na granu nekog stabla. Video sam nekih 50 ljudi kako istovremeno na taj način vise. Ta je kazna primenjivana za manje prestupe, kao što je npr. pušenje. Prema prirodi prestupa i prema čudi esesovca koji je za to nadležan, vreme provedeno u tom položaju variralo je od pola sata do 6 i po sati. Kazna je bila izuzetno teška i žrtvama je trebalo nekoliko sedmica i meseci da bi se oporavile od paralize koja bi im zahvatila ruke. Ja smatram kao lica odgovorna za takva zverstva:

- 1) SS Untersturmführer HACKMANN, sada star nekih 30 godina visok 1,70 m, slabe građe, otvoreno plave kose. Taj je čovek terao zarobljenike na teški rad i primenjivao navedene kazne na sve one koji nisu mogli da održavaju korak sa ostalima. Ostali zarobljenici govorili su mi kako su videli Hackmannu da 1. julja svoje žrtve tamo-amo za vreme dok su one visile, povećavajući im bolove na taj način.
- 2) SS Soharführer SOMMER, sada star nekih 38 godina, 1,72 m visok, slabe građe, smeđe kose. Taj je čovek bio šef logorskih skloništa. On je kačio svoje žrtve na čiviluke u jednom zaklonu i тамо ih ostavljao sve dok nisu umrle. Ja sam video kako se mnogi leševi odnose iz zaklona.
- 3) SS Hauptsturmführer HÜTTICH, star nekih 45 godina, 1,80 m visok, pomalo čelav, jako građen, debeo.
- 4) SS Lagerführer SCHOBERT. (Prethodno opisan)
- 5) SS Sturmbanführer RÖDL. (Prethodno opisan)
- 6) SS Standartenführer KOCH. (Prethodno opisan)
- 7) SS Hauptsturmführer FLORSTED.⁴ (Prethodno opisan)

Ovih sedam ljudi su ili izdavali ili izvršavali naređenja u toj formi kažnjavanja. Ja sam takvu vrstu kažnjavanja mnogo puta video kako se izvodi, a i čuo sam lično mnogo tih naredenja. Ostali zarobljenici, uključujući i one na koje je takva kazna bila pri-

⁴ Ranije je navedeno ime ovog esesovca kao Florstedt.

menjena, govorili su mi o aktivnosti ovih sedam esesovaca u vezi te vrste kažnjavanja.

11. U Buchenwaldu je SS personal izvodio „batinanja“ koja su se sastojala od 25 udaraca batinom preko leđa. Verujem da su naređenja u vezi sa tim batinanjem bila primana iz Berlina, s obzirom na okolnost da je esesovac koji je izvršavao tu kaznu često nosio neku hartiju i čitao je pre nego što bi batinjanje otpočelo. Esesovci su isto tako batinali zarobljenike bez ikakvih naređenja. Žrtve su mi pričale da su za neki manji prestup dobijale dva batinanja — prvo na licu mesta, a kasnije po naređenju (verovatno iz Berlina). Kad su batinanja bila naređena iz Berlina, odveli bi prethodno žrtve na lekarski pregled, gde bi ih jedan ili drugi lekar koji su već spomenuti pregledali. Ukoliko bi oni (zarobljenici) bili dovoljno sposobni da tu kaznu izdrže, ona je bila smesta primenjena. Ponekad bi se kazna odložila, redovno iz razloga da bi se iscelile neke prethodne rane, ali to kažnjavanje nije bilo nikad zaboravljeno. Ono je bilo izvedeno kasnije. Ja sam bio svedok očeviđac mnogih takvih batinanja.

12. Neki su zarobljenici ponekad dobijali dozvolu da pišu pisma koja bi cenzurisao SS Oberscharführer SCHMIDT, nekih 32 godina star, 1,78 m visok, slabe konstrukcije i plave kose. Često Schmidt nije mogao da pročita rukopis; tada bi došao na prozivku i prozvao bi brojeve onih ljudi čija pisma nije mogao da pročita. On bi tada te ljude šakama isprebijao. I samog mene Schmidt je radi toga tukao, a video sam ga isto da tuče druge.

13. Ja spominjem sledećeg esesovca kao čoveka koji je odgovoran za tuču mnogih zarobljenika i to rukama, batinom i nogama. Ja sam ga video kako tuče zarobljenike. On se zove SS Scharführer KUBITZ, sada oko 35 godina star, 1,80 m visok, krupan, crne kose.

14. Jedan moj prijatelj, po imenu ERICH EISLER (mesto sadašnjeg boravka nepoznato) kazivao mi je da je za mnoge tuče i pokolje u Buchenwaldu kriv SS Scharführer ABRAHAM, sada oko 35 godina star, 1,78 m visok, krupan, plave kose.

Jednom prilikom, Abraham je bio šef grupe od 30 zarobljenika koji su bili na radu oko čišćenja jedne trape masti (u engleskom tekstu to je, verovatno, eufemizam za latrinu). On je gurnuo jednog zarobljenika u nečist te trape i držao ga tu sve dok taj čovek nije umro. Ostalih 29 zarobljenika vratilo se u logor. Neki od njih ispričali su mi šta se zabilo. Abraham je na to uzeo brojeve onih 29 ljudi. Narednih dana sam čuo kako neke od tih ljudi prozivaju po brojevima kod kapije. Neki drugi ljudi su mi rekli da je bilo prozvano svih onih 29 ljudi. Moj prijatelj Erich Eisler rekao mi je da su svi ti ljudi bili upućeni u sklonište pod rukovodstvom SS Scharführera Sommera (koga smo već opisali) i da su tamo svi bili poubijani. Njihove leševe nisam video. A sa druge strane, nisam video nijednog od tih ljudi da se živ vratio u logor. Neki za-

robljenici kazali su mi da je tih 29 ljudi bilo poubijano iz razloga što su videli svoga druga kako je bio gurnut u kloaku i тамо задављен.

15. Jedan drugi esesovac u Buchenwaldu, koji je bio odgovoran za mnoga ubistva i koji je svima u logoru bio poznat kao „ubica iz Buchenwalda”, bio je SS Hauptsturmführer *EISLER*, star sada nekih 39 godina, 1,80 visok, jake građe, plave kose, odevan po bavarski. Njega su se bojali svi zarobljenici u logoru. Mnogi su mi zarobljenici govorili da je on odgovoran za eksperimentalne injekcije, ali ja ga nisam video da on to čini. Za njega se tvrdi da je pobio mnoge pacijente u bolnici. Isto tako, on bi išao u logor i odabirao jake i zdrave ljude, vodio bi ih u bolnicu i davao im ubrizgavanja, koja su ih ubijala. Prema iskazu drugih zarobljenika, to se radilo u cilju da se oproba moć njegovog otrova, što je za njega bilo tobože nešto novo. Taj je čovek kasnije otišao u Natzweiler Koncentracioni logor.

16. Ja sam bio u grupi onih 400 zarobljenika koji su iz Buchenwalda bili upućeni u Natzweiler radi gradnje tog logora. Prvi komandant logora bio je SS Hauptsturmführer *HÜTTICH*, koga sam već pre opisao. Tamo je on ostao sve do maja 1942. Drugi komandant logora bio je esesovac *ZILL*, sada star nekih 40 godina, 1,62 m visok, sitno građen, plave kose i plavih očiju. Tamo je on bio po prilici od maja 1942. do aprila 1943. Treći je komandant bio *KRAMER*, koji je kasnije bio komandant koncentracionog logora u Belsenu. On je bio u Natzweileru od aprila 1943. i tamo je bio u martu 1944. kad sam ja otišao iz logora. Sva tri pomenuta čovaka odgovorna su za zverstva počinjena u Natzweileru, koncentracijskom logoru.

17. Logor je bio podugnut u brdovitom predelu i rad na njegovoj izgradnji pod Hüttichom bio je vrlo naporan. Od tih 400 ljudi upućenih iz Buchenwalda za gradnju logora, preko 200 njih je poubijano, ili pomrlo od prepornog rada i slabe ishrane. Ubijanja i tuče bili su svakodnevna pojava.

18. SS Unterführer *ERMANSTRAUT*, sada star nekih 35 godina, 1,80 visok, slabe konstrukcije, malog lica i crne kose. Ovaj je čovek bio odgovoran za svakodnevne tuče. Video sam ga kako bije ljude šakama, motkom, i kako ih udara nogama i obara na zemlju.

19. SS Lagerführer *SEUSS*, sada star nekih 35 godina, 1,64 m visok, srednje građen, prćasta nosa. Čuo sam kako ovaj čovek izdaje naredjenja za mnoge tuče koje su po njegovom naređenju obavljali esesovci.

20. Esesovac *FUCHS*, star nekih 43—45 godina, 1,70 m visok, krupne građe, debeo, crno-smeđe kose, obla lica. Tog sam čoveka video kako strelja i ubija nekih 6 zarobljenika (ali ne sve istovremeno) koji su bili na radu na kraju logora. On ih je, očigledno, po-

streljaо iz tog razloga što su reskirali da se mnogo udalje od mesta gde su bili na radu. Isto tako, on bi uzimao zarobljenike, koji bi dolazili iz Alzasa i Lorena, i streljaо bi ih. To su mi pričali drugi zarobljenici i ja verujem da su naređenja dolazila iz Berlina, inače tu ne bi bilo vidljivog razloga za streljanje ljudi samo radi toga što su došli iz Alzasa i Lorena.

21. Pod rukovodstvom Zilla bio je probijen jedan nov put kroz brda. Zarobljenici su mnogi od njih pomrli od iznemoglosti. To mi je kazao jedan moј prijatelj, Fritz Pröll (njegovo mesto sadašnjeg boravka nepoznato), a to su mi kazali i drugi zarobljenici.

22. Kad je Kramer stigao u logor, mislim da je došao iz Auschwitza. On je u logoru Natzweiler mnoge zarobljenike uputio u gasnu komoru. Ja sam video tu gasnu komoru koja je bila izgrađena malo iza logora. Govorio sam sa zarobljenicima koji su morali to graditi i oni su mi ispričali šta je to. U tri navrata pričali su mi esesovci, čija imena ne znam, da su oni po Kramerovom naređenju odvodili zarobljenike u gasnu komoru. Pričali su mi, takođe, da su Kramer i lekar SS Obersturmführer *FREIHER von BOTHMANN* jednom prilikom posmatrali gasnu komoru kroz prozor za vreme dok su žrtve bile ubijane gasom. Neki su mi esesovci pričali da su slušali zarobljenike u gasnoj komori kako vrište i da su oni (esesovci) potovarili te leševe na svoja kola i odvezli ih u anatomske institut u Strasburg.

23. Negde 1943. stiglo je u logor 30 žena iz Auschwitza. To su jedine žene koje su za vreme mog boravka stigle u Natzweiler. Te žene su im bile potrebne za eksperimente. Ovih 30 žena bilo je kompletno rendgenski pregledano i nakon toga su obavljene probe u pogledu krvne grupe. Te eksperimente je vršio SS doktor Berger, star nekih 30 godina, 1,80 m visok, široko građen, plave kose. On je došao iz Berlina naročito zato da izvrši te eksperimente, a ja sam morao da mu pri tome pomažem. Nakon tih eksperimenta, 30 žena je bilo ubačeno u gasnu komoru i usmrćeno po Kramerovom naređenju. Tu su mi stvar pričali esesovci koji su bili u njihovoј pratnji. A i ja sam video kako se te žene voze u jednom kamionu sve do gasne komore i nisam video nijednu od njih ponovo nakon toga.

24. Kasnije, u 1943. sprovedeno je iz Auschwitza u logor Natzweiler 100 ljudi u cilju eksperimenta. Ti su ljudi bili samo rendgenizovani, i moja je dužnost bila samo to da pomažem doktoru Bergeru pri rendgenskom pregledu. Nakon toga i oni su bili poslati u gasnu komoru. Stvar su mi kazali esesovci koji su ih sprovodili.

25. Nešto kasnije bili su vršeni i drugi eksperimenti. Vršio ih je profesor *WIMMER* (avijacija), star nekih 40 godina, 1,70 m visok, slabe građe, otvoreno smeđe kose. Ja sam video kako Kra-

mer odabira 12 zarobljenika (sve samih zlikovaca) i kako ih šalje Wimmeru radi eksperimenta. Ja nisam video kako su se ophodili prema njima, ali ti ljudi su mi kazali kako, a ja sam morao da lećim opekotine koje su iz toga rezultirale. Od tih 12 ljudi, tri su umrla, a smrt je nastupila kao posledica eksperimenta.

26. Posle toga, došao je sa Univerziteta Strasburg jedan drugi profesor. Njegovo ime je PICKER (avijacija), sada star nekih 35 godina, 1,72 m visok, široko građen, crne kose i sivih očiju. Kramer je odabrao 10 zarobljenika i uputio Pickeru. Pröll mi je to kazao da ih je Kramer odabrao. Tih 10 ljudi je nakon toga bilo upućeno u gasnu komoru, a prethodno su im dali injekcije i tablete. Oni su zatim bili prisiljeni da udišu otrovni gas. Ma koliko da su svi oni nakon toga bili bolesni, niko od njih nije umro usled eksperimenta, koji je trebalo da ispita sredstva za neutralisanje otrovnog gasa. Sve su mi to pričale ove žrtve (njih 10 na broju).

27. Krajem 1943. došlo je iz Auschwitza nekih 70—80 Cigana. Oni Cigani koji su stigli do logora kazali su mi da su drugi ljudi pomrli na putu. Oni su bili (Cigani koji su stigli) traženi radi eksperimenta, ali su okarakterisani kao nepodesni radi svoje slabe kondicije. Pröll mi je kazivao da je Kramer izdao naređenje da se pobiju oni najslabiji. Pröll je dao injekcije kreozita u srce 20 ljudi i oni su pomrli. Preostali su napustili logor i ja ne znam šta se s njima dogodilo.

28. Negde početkom 1944. došla je druga grupa od 80 Cigana, sve samih muškaraca, iz Auschwitza. Ti su bili u dobroj telesnoj kondiciji. Jedan profesor, čije ime ne znam, došao je iz bakteriološkog instituta štrazburškog univerziteta. Profesor je ubrizgao četrdesetorici njih tifozni serum, a nekoliko nedelja kasnije on se vratio i ubrizgao svima (80-orici Cigana) tifus. Ja sam video neke injekcije koje su date, a i Pröll je video takve injekcije i to meni saopštio. Ja sam napustio logor pre nego što je rezultat tog eksperimenta bio poznat, ali, po mom stručnom mišljenju verujem da je neko od tih ljudi morao umreti. Mogao bih opisati profesora kao čoveka pedesetih godina, 1,80 m visine, sitnog, sive kose, sitnog lica blede boje.

29. U Natzweiler logoru bio je jedan esesovac po imenu SS Untersturmführer HERMANN CAMPE, sada po prilici 43 godina star, 1,68 m visok, tanka rasta, otvoreno smeđe kose. On je došao iz Leipziga. Ovaj čovek je zabranio da se ustanovi blok za rekonvalescente koji se ne osećaju dobro i on je insistirao da svi zarobljenici, uključujući bolesnike, moraju raditi po hladnom vremenu, bez dovoljno odeće. Zbog toga su mnogi od interniraca pomrli tako izloženi vremenu i zbog slabe kondicije.

30. Bio je i jedan pripadajući logor uz logor Natzweiler koga sam ja posetio. Rukovodilac mu je bio Oberscharführer SEUSS brat onog Seussa koga smo pre spomenuli). Sad može biti star ne-

kih 33 godina, 1,80 m visok, jake građe, plave kose. Taj je čovek bio odgovoran za mnoge tuče i često bi lišavao internirce hrane. Isto tako, on nije dopuštao lekarsku negu internircima koji su bili bolesni ili ranjeni, sve dотле dok ne bi bilo prekasno i oni su umirali. Internirci koji su radili u logoru govorili su mi o tamošnjim uslovima, kao što su mi govorili o tim uslovima i oni koji su s vremena na vreme bili poslati mени radi nege. Mnogi od tih zarobljenika došli su prekasno za lekarsku negu.

31. U bolnici u Natzweileru bio je SS lekar Obersturmführer Freiherr von Bothmann, koji je već opisan. Ja sam video kako taj čovek uzima brojeve pacijenata koji su bolovali od tuberkuloze, i kasnije sam video kako po njegovom naređenju Capo Pröll ubrzava tim istim ljudima kreozit i kako ljudi umiru. Ja ne znam imena Capo-a koji je bio zarobljenik. Od tog vremena Pröll je već mrtav. Znam za te injekcije iz razloga što sam video da se te iste obavljaju.

32. Negde krajem 1942. jedan ruski oficir-ratni zarobljenik, koji je pobegao iz logora, uhvaćen je i usmrćen injekcijom. Injekciju je dao doktor Plancke, koga smo već opisali. Video sam kad mu je data injekcija i video sam toga zarobljenika koji je pre toga bio zdrav, kako kratko vreme nakon toga umire. Injekcija koju su dali u tom slučaju bila je evipan (narkotik).

33. Kad sam stigao u Sachsenhausen kazali su mi ruski ratni zarobljenici da je njih mnogo hiljada, sve samih ruskih ratnih zarobljenika, bilo već pobijeno do tada, ili su umrli u logoru od gladi. Tu, u tom logoru, bilo je 7 ili 8 britanskih ratnih zarobljenika, i oni su mi kazali da su bili zarobljeni u Norveškoj, za vreme jednog vazdušnog napada što su na Norvešku izvršile britanske snage. U logoru su oni bili obučeni u građansko odelo, jer su Nemci odneli njihove uniforme. Znao sam jednoga od njih po imenu Major. Ovi britanski zarobljenici morali su svakodnevno i po čitav dan da oprćavaju logor, često noseći pri tome na leđima teške terete. To se radilo da se ispita kvalitet i izdržljivost nemačkih čizama. Ti su ljudi dnevno trčali 42 km. U to vreme bio je u logoru i jedan broj norveških zarobljenika koji su mi kazali da su bili u zatvoru radi pokušaja bekstva iz Norveške u Englesku. Norveški zarobljenici su mogli dobijati poštu, pakete Crvenog krsta itd. i bila im je poslata britanska pohodna uniforma koju su oni nosili. Britanskim vojnicima nije bila dozvoljena nijedna od tih privilegija, kao što nije bila dozvoljena ni većini drugih zarobljenika. Radi toga su norveški zarobljenici pomagali britanske vojниke da se održe u životu, deleći sa njima pakete Crvenog krsta. Bez takve ekstra hrane Britanci ne bi mogli da izdrže napor te trke po čitav dan. SS je ubrzo otkrio šta se događa i zabranio je da se dele paketi Crvenog krsta.

34. Sećam se da su početkom februara 1945, baš pre nego što sam ja premešten za Belsen, mnogi zarobljenici bili postreljani. Osamdeset ruskih zarobljenika bilo je prozvano oko 10 sati uveče i oni su izvedeni iz logora i streljani od strane esesovaca. Kasnije, iste noći, druga grupa od 96 zarobljenika, uključivši i sve britanske vojниke, osim dvojice, bila je izvedena i streljana od SS (ruski i francuski zarobljenici). To mi je kazao čuvar logora pri avionskim napadima, zarobljenik po imenu Maschke, koji je rekao da je obično on pratio te ljude do kapije. U vremenu kad su ta zverstva vršena komandant logora bio je SS Sturmführer KEINDL, sada star nekih 45 godina, visok 1,70, srednje konstrukcije. Kao komandanta logora, njega tereti odgovornost za sva naređenja, prema tome i za streljanja, premda mi nije poznato koje je zarobljenike onda streljao. Od ona dva britanska vojnika koji su izbegli streljanje, jedan se u to vreme nalazio u bolnici, a drugi koji mi je poznat kao Major bio je tamo na drugoj strani logora. Možda su ti bili previđeni. Ostale britanske vojниke nikad više nisam video.

35. Ona dva britanska vojnika koja sam upravo spomenuo došla su sa mnom u Belsen. Jedan od njih je krenuo dalje i kazali su mi da je otišao u Stettin. Major, koji je bolovao od tifusa, stajao je pozadi. Jedne noći, kratko vreme pre nego što su britanske trupe stigle u logor, Major je bio dignut iz kreveta i odnesen na nosilima. Ja sam o tome bio obavešten od strane drugog jednog zarobljenika neposredno nakon toga. Major je bio popularan čovek kod svih koji su ga poznavali i svako je znao da su ga odveli. Majora nisam više video posle toga i prema onome što su mi ostali zarobljenici govorili njega su iste noći streljali, i to esesovac EMERICH. Leš ubijenog odnesen je pravo u krematorijum. Ja nisam video da su ga ubili.

U dodatku svoga iskaza koga sam dao pred majorom Cochra-neom 7. maja 1945. dajem sledeće tumačenje po paragrafima koje sam naveo:

Paragraf 1. U ovom paragrafu sam se osvrnuo na činjenicu da je tamo bilo tri barake koje su u logoru br. 2 bile opremljene za lekarsku negu. Ovaj logor 2 sačinjava drugi deo logora za muškarce u logoru br. 1 i ne sme se zameniti sa onim logorom br. 2 koji leži otprilike jednu milju daleko od logora br. 1. Doktora HORSTMANNA, koga sam spomenuo u tom paragrafu, opisao sam već u svom iskazu.

Paragraf 2. SS Obergruppenführer POHL, star 40-50 godina, visok 1,75 m i krupno građen. Nosi Ritterkreuz na svojoj uniformi. Njegovo ime kazao mi je jedan zarobljenik koji je bio rukovodilac u logoru. Isto sam tako, dok sam bio u logoru, načuo od esesovaca kako mu spominju ime.

Primedbu koju je izrekao nosilac raporta EMERICH: „Sutra ćemo imati jednu procesiju” kazao mi je jedan rukovodilac u logoru, čije je kršteno ime EDE; on je kazao kako je načuo da Emerich to govori. Činjenica da šumska uprava nije dozvolila da se odnesu drva za lomaču kazana mi je od strane jednog esesovca, rukovodioca u logoru. Potpuniji prikaz eksperimenata koji su vršeni nad Ciganima sa tifoznim injekcijama dao sam u svom iskazu.

Paragraf 3. Čitav kompleks činjenica u ovom paragrafu dogodio mi se dva meseca pre nego što sam stigao u logor Natzweiler, što su mi ispričali drugi zarobljenici.

Paragraf 4. Kramer je onaj komandant koji je spomenut u prvom delu ovog paragrafa. Ženske žrtve su izjavile kako su njima rekli da se premeštaju u drugi logor.

Činjenicu da su komandant Kramer i logorski lekar posmatrali efekt gasa, gledajući kroz ugrađeni prozor, kazao mi je neki esesovac, koji je pratilo žene do gasne komore. U ovom sam iskazu naznačio ime logorskog lekara, doktora BORHMANNA; ime esesovca ne znam.

Paragraf 5. Više pojedinosti dao sam u ovom svom iskazu. Činjenicu da su zarobljenici odlazili u gasnu komoru kazao mi je esesovac koji ih je tamo pratilo i čije je ime GRELLACK, star sada oko 50 godina, visok 1,65 m, mršav, nosi naočare.

Paragraf 6. Video sam spravu koju sam pomenuo u prvom delu ovoga paragrafa. Nisam video eksperimente izvođene sa mustardnim gasom, ali nakon toga sam morao negovati žrtve kao lekar. Esesovci su mi kazali da je gas bio mustardni. Video sam ona tri mrtvaca i bio prisutan kad je profesor WIMMER vršio pregled njihovih rana i kada ih je fotografisao.

Paragraf 7. Činjenicu da je bila sazidana jedna hermetička soba sa prozorom za posmatranje na pola kilometra udaljenosti od logora Natzweiler rekle su mi žrtve.

Kao što sam već naveo, i ja sam pravio rendgen-snimke ljudi na kojima su vršeni eksperimenti u gasnoj komori. Ti su ljudi bolovali od jedne teške vrste katara i kašlja. Ljudi su upućivani u gasnu komoru, po dvoje odjednom, i svakom je bila davana različita doza protivotrovne tablete. Morao sam da pripremim registar

koji dokazuje koliko ovog protivotrova treba da apsorbuje čovek da bi izdržao odgovarajuću jačinu gasa. Po svoj prilici, to je bio važan pronalazak. Nakon toga sam doznao da je Hitlerov lični lekar, koji je posetio logor da vidi rezultate tih eksperimenata, bio SS doktor Obergruppenführer BRANDT. Već sam ga opisao kako sam najbolje znao, ali ga nisam video mnogo izbliza; sve što mogu da dodam jeste to da je bio srednje građe. On je video sve pacijente i nakon toga napustio logor u društvu profesora PICKERA koji se vratio u logor.

Paragraf 8. Video sam leševe pomenute u ovom paragrafu, kad su stigli sa transportima, i video sam da su mahom bili u stanju raspadanja.

Spomenuti svedok Dr Fritz Leo
zaklet je danas, 2. juna 1945.
preda mnom

S. G. Champion
Major RA

Dr Fritz Leo

Ovim overavam da pomenuti svedok razume engleski i da je pročitao ovaj iskaz u mom prisustvu, pre položene zakletve i ja sam stekao uverenje da je sadržina tog iskaza bila u punoj meri razumljiva spomenutom svedoku.

Datirano danas, 2. juna 1945.

S. G. Champion
Major RA

PRIKAZI

Andrej Mitrović, SRBIJA U PRVOM SVETSKOM RATU, SKZ, Beograd 1984, 582.

U posleratnoj srpskoj istoriografiji teme iz istorije prvog svetskog rata bile su među onima koje su domaći istraživači često i temeljno izučavali. U mnoštvu studija, članaka, priloga i u brojnim monografijama, analizovana su uglavnom, sva najkрупnija pitanja iz spoljnopoličke, vojne, ideološke privredne i unutrašnje političke problematike, i to iz najrazličitijih uglova posmatranja — od tradicionalne rekonstrukcije pojedinih pitanja, do širih i ambicioznijih zahvata u celinu zbivanja „Velikog rata”.

Obimna domaća, kako starija tako i novija, literatura i znatna strana stručna literatura pružale su mogućnost da se, i pored mnogih osetnih praznina u znanjima i neproučenih tematskih oblasti, pristupi sintetičkom zahvatu ove vrste. Mitrović se, međutim, u pisanju ovog dela nije oslonio samo na rezultate dosadašnje naučne produkcije, već je išao u nova i široka istraživanja, prvenstveno u domaćim, austrijskim i nemačkim arhivima, u namjeri da svestranije obradi ne samo osnove sukoba Srbije sa srednjoevropskim imperializmom (temi kojoj je bila posvećena njegova monografija *Prodor na Balkan 1908—1918*), već i suštinsku poziciju Srbije u prostoru sukoba velikih sila.

Izuzetan poznavalac odgovarajuće literature (posebno one sa nemačkog govornog područja — koja se najčešće bavila pitanjima vezanim za Srbiju u prvom svetskom ratu, uvek se iznova vraćajući problemu odgovornosti za atentat u Sarajevu i uzrocima izbijanja svetskog rata), A. Mitrović je, uspeo da do u tancine objasni strategiju nemačko-austrougarskog prodora ka jugoistoku (preko njihovih konkretnih akcija i internih planova ali i politike u Bugarskoj, Albaniji, južnoslovenskim pokrajinama Habzburškog carstva), izlažući, s druge strane, nove srpske spoljnopoličke orientacije ka stvaranju jugoslovenske države, proistekle iz današnjih političkih okolnosti, ali i

političkog razvoja Srbije, njene nacionalne ideoLOGIJE, stepena društvenog razvoja i zrelosti kao samostalne države.

Metodološki okvir saopštavanja rezultata i njihova interpretacija, sasvim osobna i originalna, zasnovani su na produbljenoj analizi ključnih pojava rata, gde analizu (opširniju kod spornih ili do sada slabije proučenih pitanja) sledi uklapanje izloženih fenomena u opšte tokove ratnih zbivanja. Mitrović je sve značajne probleme, vezane za temu uokvirenju naslovom, ipak obuhvatio u odgovarajućoj srazmeri, stalno se usredsređujući na suštinske i prelomne procese — tako da njegovim izlaganjem dominiraju spoljnopolički, ideološki, i vojni tokovi ratnih procesa. Poseban kvalitet knjige je uspešno uklapanje obima analize osnovnih vojnih operacija, čime je značaj ove dimenzije rata doveden u sklad sa ostalim zahvajima.

Autor je knjigu podelio u sedam poglavljaja: „Juli 1914” (str. 5—83); „Jugoslovenski program” (str. 84—174); „Iskušenja” (str. 175—258); „U tuđini” (str. 259—325); „Oružani pokret otpora” (str. 409—486); „Ka jugoslovenskoj državi” (str. 487—564). Iz njih ćemo, u ovom osvrtu, izdvojiti samo neka pitanja za koja smatramo da ih je bitno akcentirati.

Srbija, iscrpljena balkanskim ratovima, našla se nenadano u nametnutom ratu koji je brzo prerastao u svetski sukob. Nemajući nikakve savezničke ugovore sa silama iz bloka Antante, bila je prinuđena, kako naglašava Mitrović, da se borи na dva fronta — protiv neprijatelja oružjem i prema saveznicima diplomatom. Kao ratni cilj Srbije, nameće se, postepeno, ideja o stvaranju jedne velike i jake države. Shvatanje rata, podvlači autor, imalo je stoga dvojak, defanzivno-ofanzivni karakter. Sam ratni program, pre konačnog uobličavanja, imao je dve varijante: srpsko-hrvatsku i srpsko-kohrvatsko-slovenačku.

Posebnu pažnju autor je posvetio fazama, formulisanja koncepcije oko stvaranja jugoslovenske države i pitanju ujedinjenja sa drugom srpskom kraljevinom,

Crnom Gorom (ideja o realnoj uniji). Pažljivim iščitavanjem i upoređivanjem u nauci već poznatih izvora, i uz deo nove dokumentacije, A. Mitrović je uspešno utvrdio genezu nastajanja jugoslovenskog programa, obnarodovanog u „Niškoj deklaraciji“ decembra 1914. godine.

Kao ključna ličnost u izradi ratnog programa (iako je u njegovom oblikovanju učestvovalo više istaknutih političara i naučnika) izdvaja se predsednik srpske vlade Nikola Pašić. On je, prema Mitrovićevim ispitivanjima, postavio osnove rešenja, a u kasnijim fazama ratne politike Srbije dosledno zastupao usvojene ciljeve, odolevajući svim iskušnjima sa kojima se Srbija tokom rata suočavala. Jednom formulisana ideja o jednom, troimenom narodu, bila je osnova na koju su dograđivane sve dalje pretpostavke za ujedinjenje. Pašić je, prema Mitrovićevim ubedljivim tumačenjima, do kraja rata uporno istrajavao na sprovođenju jugoslovenskog koncepta, i taj program nije ni u jednom trenutku bio doveden u pitanje. Time je popuno porekao sve pretpostavke o *velikom i malom* rešenju, tj. o postojanju užeg srpskog programa ujedinjenja. Međutim, Pašiću, kao čelnom čoveku srpske ratne politike, takođe je bilo važno i očuvanje srpske nacionalne posebnosti, pa je stoga dosledno izbegavao termin Jugoslavija, smatrujući da bi se time izgubila srpska individualnost. Nikola Pašić je, zastupajući jugoslovenski program, pre svega nastojao da u projektovanu državu Srbija uđe što kompaktnija — da se najpre direktno ujedini sa ostalim srpskim zemljama, pre svega Crnom Gorom, Vojvodinom, Hercegovinom, Bosnom.

Vrlo je ubedljivo i njegovo tumačenje političkih borbi u dubokoj senci, posle povlačenja preko Albanije u Grčku, borbi koje kulminiraju u poznatom *Sotunskom procesu*. Posle minuciozne analize, A. Mitrović je zaključio da su u sotunskom obračunu ipak bili odlučujući unutrašnjopolitički razlozi. Obilje novih tumačenja i činjenica izneto je u poglaviju o Srbiji u doba okupacije. Oslojen

najviše na austrougarsku i nemačku granđu, autor je rekonstruisao ne samo surovu politiku okupacionih vlasti prema stanovništvu Srbije, već je iscrpno analizovao i planove o pravrednoj eksploataciji Srbije i rastumačio konkurentsku borbu Nemačkog Rajha i Austro-Ugarske oko privrednih područja u Srbiji i na Balkanu. Na to poglavje skladno se nadovezuje odeljak o opštenskom otporu koji je, pokazuje Mitrović, otpočeо spontano i odmah po okupaciji u raznim krajevima Srbije, da bi vremenom doveo do *Topličkog ustanka*, što je bio najizrazitiji pokazatelj narodnog raspoloženja prema neprijatelju. Posebno su upečatljivo dati likovi komitskih vođa, naročito lik vojvode Koste Vojnovića-Kosovca. Vredno je istaći da su se komitske vođe, u stvari, samo pridružile i potom stavile na čelo već razorenom pokretu otpora. Topličkim ustankom 1917. godine, srpska ustanička tradicija iz proteklih stoljeća bila je, proistiće iz knjige, nastavljena na jedini mogući način.

Ovom knjigom Mitrović je popuni mnoge značajne praznine u istraživanju fenomena prvog svetskog rata na balkanskom tlu i dao niz novih rešenja. Na drugoj strani, brojnim pitanjima odredio je pravji obim značaja i znalačkih ukljepio u tkivo ratnih zbivanja. Tema je zahtevala i duboko zalaženje u sve bitnije pretpostavke jugoslovenskog pitanja na celom jugoslovenskom prostoru, ali njihova elaboracija nije potisnula u drugi plan zbivanja koja čine pravu okosnicu knjige. Autor je takođe, na više mesta, istakao sve posledice rata na ukupni život Srbije. Obimna stradanja, velika vojna naprezanja, ogromne ljudske gubitke (preko milion stanovnika), teška materijalna razaranja, i što je posebno važno — ugroženost Srbije u najsuštinskoj dimenziji — ratom istaknutu pretnju da srpski narod kao samostalni politički činilac bude bespovratno zbrisana sa istorijske pozornice.

Knjiga Andreja Mitrovića ima u osnovi njegov tekst o prvom svetskom ratu iz šeste knjige *Istoriјe srpskog naroda*.

Dopune izvršene u ovoj knjizi takvog su obima i značaja da se s pravom može govoriti o njoj kao o novom delu koje je već sada pouzdan i nezaobilazan priručnik za sigurno tumačenje najvećeg broja pitanja vezanih za istoriju Srbije u prvom svetskom ratu. Njenom pojавom jedna osetna praznina u našoj istoriografiji popunjena je na pravi način.

Dušan T. Bataković

Momčilo Zečević, NA ISTORIJSKOJ PREKRETNICI (Slovenci u politici jugoslavenske države 1918—1929.) Knjiga I, Prosveta, Beograd 1985, 448

Knjiga Momčila Zečevića o Slovencima u politici prve jugoslavenske države 1918—1929. je autorova druga knjiga o novoj istoriji Slovenaca. Prvi knjigu „Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje“ (koja je bila njegova uspela doktorska teza na Filozofskom fakultetu u Ljubljani) autor je objavio već 1973. u izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. Knjiga o kojoj je ovde reč organski je nastavak pomenuće prve knjige i rezultat je višegodišnjeg istraživačkog rada. Pisana je najvećim delom na primarnoj izvornoj gradi i tako predstavlja još jedno fundamentalno delo za istoriju Slovenaca u razdoblju prve jugoslavenske države, koja je za njih značila novu kvalitetnu fazu u nacionalnom razvitku. Ova Zečevićeva knjiga je takođe i značajam prilog istoriji jugoslovenskih naroda između dva rata. Po kvalitetu njene organizacije i analize, kao i po dokumentarnoj vrednosti, knjiga bih uvrstio u sam vrh jugoslovenske istoriografije o staroj Jugoslaviji, pored knjiga Branka Gligorijevića o parlamentarizmu u Jugoslaviji 1919—1929, Ljube Bobana o Mačeku i HRSS 1928—1941, Todora Stojkova o građanski opoziciji u vreme šestojanuarske diktature, kao i preglednog predsjetničkog dela Branka Petranovića „Istorijs Jugoslavije 1918—1978.“

Ovom knjigom autor se svrštao među dobre poznavaoce slovenačke istorije i može mu se dati epitet najboljeg poznavaoce novije slovenačke istorije izvan Slovenije.

Momčilo Zečević je, kako je u predgovoru knjige i sam istakao, pokušao objasniti slovenačku ulogu u političkom životu stare Jugoslavije, u njenim nacionalnim i političkim problemima, koji su se naročito izraživali oko pitanja centralizma i federalizma. Baveći se ovom materijom, on je sve dublje ponirao u politički, socijalni i kulturni život slovenačkog naroda toga doba, jer je očigledno bio uveren da se samo pomoću analize ovih pitanja, zajedno sa privrednim razvojem, može odgovoriti na bitne karakteristike slovenačke politike naspram hegemonističkih pretenzija srpske i hrvatske buržoazije prema Slovencima za vreme stare Jugoslavije. I eto, pred nama su u ovoj knjizi neka poglavља, kojima je autor započeo ostvarivanje ovog zadatka, kojeg će definitivno obraditi u drugoj knjizi. Međutim, knjiga koja je pred nama ipak je jedna zaokružena celina i čitalac u njoj može dobro da se informiše o bitnim političkim i kulturnim tokovima razvitka Slovenaca u desetljeću 1918—1929.

Autor je knjigu komponirao na sledeći način: u uvodnom delu je u dva poglavљa kratko skicirao profile osnovnih slovenačkih političkih snaga do I svetskog rata, dakle vodeću slovenačku narodnu ili klerikalnu stranku, liberalnu stranku i slovenački radnički pokret. Ta je skica pravljena na osnovu postojeće literature. Drugo poglavљje govori o Slovencima u I svetskom ratu, njihovim pogledima i nastojanjima u stvaranju jugoslavenske države. Ovo poglavљje je izvestan rezime prve autorove knjige, dopunjen nekim novim činjenicama i još profiliranjim ocenama.

U narednom — prvom delu, autor u jednom poglavljiju sistematski predstavlja i analizira iznenadujuće živa politička i idejna previranja među građanskim strankama u Sloveniji 1918—1929. Poglavlje donosi puno novoga u faktografskom po-

gledu, kao i u analizama. Težište je posvećeno najjačoj slovenačkoj političkoj snazi — klerikalnoj Slovenskoj ljudskoj stranci, dok su druge obrađene znatno kraće, uglavnom prema svom značaju. Veći deo ovog poglavlja rezultat je Zečevićevog samostalnog, na izvorima dobro utemeljenog istraživačkog rada. Drugi deo ovog poglavlja obrađuje idejne sukobe i podele u slovenačkom radničkom pokretu. To poglavlje po koherentnosti i prodornosti analize unekoliko zaostaje za celom knjigom, što je očigledan odraz slabije izučenosti ove problematike u samoj slovenačkoj istoriografiji, na koju se autor oslonio.

U drugom delu autor je predstavio dva značajna poglavlja koja se, po mome mišljenju, mogu smatrati vrhunskim dometom knjige. To su poglavlja o ustavnom pitanju i slovenačkoj pokrajinskoj autonomiji i poglavlje o kulturnoj politici i razvoju nacionalne misli u Sloveniji 1918—1929.

Samim koncipiranjem ovih poglavlja autor je pokazao da objektivno razume suštinu istorijskog razvijanja slovenačkog naroda toga doba. Pitanje nacionalne kulture i jezičke individualnosti, te straha i briga za njeno očuvanje (ponekad i preteran, što autor kritički uočava i pokušava pojasniti), bilo je sa nastojanjima za narodno-političku samoupravnu osnovu političkog razvijanja Slovenaca u naznačenom vremenu.

Veći deo knjige autor je radio na originalnoj izvornoj gradnji i ima veliku zaslugu da je prvi koristio obilje grade i da je uvažio u stvaranju svoje slike. Ali mu se mora takođe priznati da je jaločno, do najsitnijih rasprava, pročitao svu relevantnu slovenačku istorijsku literaturu i kritički je koristio u svojoj analizi.

Autor je u radu ponegde svoje istorijske analize kombinirao i sa politološkim, sociološkim kao i kulturološkim aspektima i rezultatima pravne nauke, što bez daljeg obogaćuje ukupan rezultat istraživačkog zadatka.

Bitna karakteristika celokupnog autorovog pristupa ogleda se u njegovom antidogmatskom shvatanju istorijske metodologije i njegovoj otvorenoći prema svim dostupnim istorijskim izvorima. Jednostavno rečeno, Zečević u istraživanje ulazi bez ideooloških prednaukova. Ovakav njegov odnos omogućio mu je da pruži objektivni istorijsko-kritički rezultat.

Velika odlika ovog Zečevićevog dela je, po mome mišljenju, upravo taj objektivni istorijsko-kritički pristup, koji nije tako čest u analizi pitanja iz naše novije istorije. Po tome će mnogi rezultati do kojih je došao u ovoj knjizi zadržati trajno mesto u našoj istoriografiji. Mišljenja sam da će osnovne ocene ostati, a novi će ih radovi samo upotpuniti. Ponovo ističem da je knjiga pisana dobrim stilom, koji odaje uspelu sintezu autorovog osobenog spisateljskog dara sa odličnim metodom izlaganja poznate i priznate beogradske istoriografske škole.

Ostaje nam da poželimo autoru da što pre pripremi za štampu još i ostala poglavlja o privrednom i socijalnom razvitku Slovenaca stavovima prema spoljnoj politici Jugoslavije 1918—1929, o njihovom odnosu prema Srbima i Hrvatima i drugim jugoslovenskim narodima.

Janko Prunk

Branislav Gligorijević, IZMEĐU REVOLUCIJE I DOGME, Liber, Zagreb 1984.

Prošlo je više od godinu dana kako se pojavila jedna značajna knjiga o revolucionarnom putu, delu, misli i sudbinu jednog od retkih saradnika Lenjina još iz cimervaldskih dana, kakav je bio Vojislav Vujović. I već se može postaviti pitanje zašto u toliko dugom periodu takvo istoriografski vredno delo još nije obziljnije proučeno od eminentnih stručnjaka koji se bave problematikom Kominterne i SKP(b). Verovatno će vremenom interesovanje istraživača da raste, jer je malo takvih dokumenata iz prvog perioda Treće internacionale, koje

je ponudio dr Branislav Gligorijević u svojoj izuzetnoj knjizi „Između revolucije i dogme“. Ovi redovi neće nadoknadići taj nedostatak ozbiljnijih, pa i kritičkih osvrta, niti su pisani s takvim pretenzijama, već teže da bar malo osvetle ovo po mnogo čemu izuzetno delo i podsete na njegove vrednosti i značaj.

Domaća istoriografska literatura o međunarodnom radničkom pokretu obogaćena je, dakle, ovom knjigom, vrednjom možda od mnogih sličnih. Ona u prvom redu osvetljava period političkog uspona Josifa Visarionovića Staljina ka autokratskoj vladavini, njegov metod u borbi za vlast ne samo u Sovjetskom Savezu već u celokupnom međunarodnom radničkom pokretu, što je malo poznato širokoj javnosti, a posebno mlađim generacijama.

U prvom planu, ipak je sADBina Vojislava Vujovića kao Staljinovog antipoda, malog čoveka velike snage, Lenjinovog sadruga, strasno željenog da „menja svet“ — ali ne samo kao idealistički sanjar. Iz jedne daleke balkanske zemlje, manje od kakve ruske carističke gubernije, isprečio se moćniku kao sebi ravnom, da ga korištam gde „preteruje“, da ga podseća na Lenjinove principe međunarodnih odnosa u komunističkom pokretu, ali i da bude svestan koliko izvesne uzaludnosti svojih napora i eventualne lične žrtve, toliko i sopstvene snage i upornosti da ne ustukne; bar ne tako brzo kako bi silnik želeo.

To je, ukratko, scenario jedne drame kondezovane u ovoj Gligorijevićevoj brijančnoj knjizi, koja je zamisljena kao biografija Vojislava Vujovića, ali je u mnogo čemu prevazišla obično pripovedanje jedne ljudske sADBine.

Autor se prihvatio ovog, ne baš lakog zadatka, posle višegodišnjeg proučavanja relativno kratkog veka Treće internacionale. Nesumnjivo je da dr Branislav Gligorijević dobro poznaje ulogu i značaj te institucije, ali i sva kolebanja, taktiziranja i talasanja oko nje i u njoj. Imao je mogućnosti da studiozno „upozna“ sve njene značajne ličnosti, ali i sADBinu njenih vođa, sve do onog momenta kada

ono, jednim prostim dekretom, suvoparnim kao sudska presuda, nestaje u proleće 1943. s pozornice međunarodnog naprednog radničkog pokreta. Treću internacionalnu već davno počeo je uveliko da nagriza crv suvišnosti, budući da je prestala da bude internacionalna ravnopravnih komunističkih partija i prerasla u aparat jedne moćne države kao produžena ruka birokratske administracije u međunarodnim poslovima.

U ovo delo, prikazujući samo deo svog bogatog istraživačkog rada o stanju i odnosima u Trećoj internacionali i njenoj transformaciji — autor je utkao priču o životnom putu, usponu i stradanju Vojislava Vujovića, jednog od osnivača Omladinske internacionale, koji je do poslednjeg časa svog života duboko verovan u ideale svetske revolucije.

S druge strane, subjekt autorove analize prikazan je i kao čovek koji je uočio stravičnu opasnost uzdizanja do vrhunca moći ne samo države, već i jedne apologetske ličnosti i teške posledice tog procesa po slobodu mišljenja i izbor sopstvenog revolucionarnog puta komunističkih partija i pokreta udruženih u Internacionalu. Takvim prilazom ovo delo je postalo argumentovana kritika staljinizma, nemarksističkih metoda u partijskoj praksi i izneverovanje internacionalističkih shvatanja nastalih još u Cimervaldu.

Već samo pogled na sadržaj dela (Detinjstvo i mladost — Propovednik revolucije — Vođa Omladinske internacionale — U vrhu Kominterne — U Sukobu sa Staljinom — Vreme stradanja i likvidacije), ukazuje da je autor uočio da je prelomni period revolucionarnog života Vojislava Vujovića bio njegov sukob sa Staljinovom autokratijom. Stoga je to poglavlje i najzanimljivije i najobimnije — skoro 80 stranica, dakle trećina dela. Povezujući i objašnjavajući (sa izuzetnim osećanjem za dramaturšku kompoziciju) sve promene ne samo u rukovođećem vrhu SKP(b) već i u strategiji i taktici Treće internacionale u skladu sa stanjem u samom SSSR-u — dr Gligorijević je uspeo da u to utka i u prvi

plan izvuče sudbinu Vojislava Vujovića. Onačvog kakav je bio, svestan svoje slabašne moći a ipak do kraja principijelan i spremjan na svaku žrtvu, poimajući verovatno uzaludnost nastojanja da koliko-toliko sačuva visoke principe organizovanja radničkog pokreta na međunarodnom planu.

U tom smislu nije na odmet podsetiti na autorov zaključak: „... Vujović će doći u sukob sa Staljinovom politikom jer je svoje poglede formirao pod Lenjinovim uticajem kao kritičko mišljenje: ‘Komunista (navod Lenjina — p. a.) koji bi se nazvao prosto komunistom zato što u glavi ima izvestan broj gotovih spravljenih istina ne ispunivši vrlo ozbiljan, vrlo važan i vrlo težak rad koji se sastoji u analiziranju i kritikovanju svih činjenica — bio bi zaista bedan komunista.’ Ova Lenjinova misao, koju je i sam propagirao, čini se da najviše odražava Vujovićev stav kao revolucionara. (Str. 153)

Taj i takav Vujović osumnjičen je i osuđen kao „trockista“. Je li to tačno? Na to pitanje autor decidirano odgovara: „... Iz same činjenice da je Vujović vodio akciju u okviru celokupne opozicije protiv Staljina, ne može se o njemu govoriti kao „pristalicu“ Zinovjeva ili Trockog. Vujović je imao svoju glavu i bilo bi krajnje uvredljivo kvalifikovati ga kao nečijeg trabanta. On je formirao svoje vlastite poglede i samo na osnovu njih gradio svoju opozicionu platformu. Protiv Trockog — zbog njegovog levičarenja i sektaštva u seljačkom pitanju, vodio je borbu 1924. i 1925. godine. Zinovjev mu je bio bliži jer je s njim odražavao bliske odnose još iz doba rata u Francuskoj, a zatim u Kominterni. Ali, nalazeći se u blizini vođe Internacionale mogao je da upozna i svu njegovu oprednutost vlašću...“ (Str. 159)

Ova dva odgovora u dobroj meri su to pitanje skinuli s dnevnog reda iako će, verovatno, u istoriografskoj literaturi o tom dobu još mnogo biti reči o takvim i sličnim kvalifikacijama. Iako su ga nekad i ponegde nazivali „malim Zinovjevom“, on ipak nije bio ona ličnost

koja je morala „platiti glavom“ svoju principijelnost, upornost i plahovitost. Karakter Vujovića autor je plastično opisao na osnovu konsultovanja zapisu nekolice njegovih savremenika, među kojima je svačak nezaobilazan Ž. A. Droz, koji je sačuvao nekoliko Vujovićevih pisma iz progona u Arhangelsku.

Beleška u Drovovim memoarima otvara još jednu karakterističnu osobinu Vujovića. Idealistički ponet svojim revolucionarnim opredeljenjem, gotovo do naivnosti verovao je ljudima. Kada je Staljin neposredno posle likvidacije „levog krila“ opozicije iznenada u 1928. nudio „levi kurs“, Vujović je smesta privratio „novu liniju“ shvatajući je kao „pokajanje“ vođe. Z. A. Droz piše: „... Moj prijatelj Voja Vujović, deportovan u Arhangelsk kao zinovjevac održavao je sa mnom redovnu prepisku. Njegova pisma su sigurno odražavala mišljenje i drugih šefova opozicije. On (u letu 1928. — p. a.) potvrđuje potpuno slaganje s novom levom politikom Staljina, ‘koji najzad uviđa ispravnost kritike opozicije i prelazi na ispravljanje linije SKP(b). Veoma je začuđen da je još uvek u deportaciji, iako se potpuno slaže s novom linijom partije...’“ (Drugi tom Memoara, Svajcarsko izdanje, 1971. str. 305.) Na žalost, deportacija je „skinuta“ tek 1929. godine.

Najlepše i najdramatičnije stranice, gotovo kao na antičkoj sceni, ove veoma uzbudljive knjige, čine „završne bitke“ sa samim Staljinom. Pozornica je čuvena Andrejevska sala Kremljanskog dvorca gde su se održavale sednice Prezidijuma ili Egzekutivnog komiteta Kominterne. Početak drame je 22. novembar 1926. kada je počeo i Sedmi plenum KI. Sada već i sam Staljin istupa. Zinovjev je skršen. Mesto njega je za predsedničkim stolom Buharin. Trocki je u zapećku, a Vujović tek što je isključen iz Omladinske internacionale. Pa ipak je, posle Staljinovog referata, uzeo reč kritikujući ga, kako beleži autor, „na konkretni način povodom anglo-ruskog komiteta“. Čak je „izazvao odobravanje i najbližih Staljinovih saradnika“, jer je

„analitički i argumentovano“ izlagao svoje misli. Ipak, nije uspeo da završi svoje kazivanje. Nisu mu dali da govorj do kraja. Ali, nisu ga ni odstranili. Tako je imao priliku da i na Osmom plenumu ponovo kritikuje Staljina oko pitanja kineske revolucije i saradnje sa Kuo Min Tangom. Tada je došlo do repreze drame. Ruska delegacija tražila je osudu i isključenje Vujovića, a Staljin — jednoglasno prihvatanje. Na njegovu žalost, italijanska delegacija se usprotivila i predlog je povučen. Ali, samo trenutno jer je već 30. maja 1927. „poslednjeg dana plenarnog zasedanja“, ipak usvojena osuda, ali samo Vujovićevog istupanja. Ono najtragičnije dogodilo se u jesen 1927. kada se obeležavala 10-godišnjica oktobarske revolucije. Tada je Prezidijum Kominterne odlučio da se Vujović i Trocki isključe iz organa Kominterne. Sve se to zbilo u septembru, a već u novembru tu odluku je prenela i jugoslovenska „Klasna borba“, ne pominjući kako se na toj sednici Vujović brižljivo branio od svih podlo smišljenih kritika i osuda.

Da li je možda u tom trenutku Voja Vujović mogao vizionarski predvideti svoju sudbinu ravnu onoj Bebelovoj sentenciji da vođe „imaju tu privilegiju da idu na čelu organizacija i pokreta a da zato uvek prvi prime udare protivnika. „Onde bi se moglo dodati, kad je u pitanju Vujović — i ne samo protivnika pokreta.“

Znalačkim uklapanjem mozaičkih pločica autor je uspeo da nam odslika iskusnog i poštenog revolucionara, njegovu životnu tragediju ali i upornost da istraje, iako je morao da zna da ga čekaju nove nedaće, fizičke i psihičke, muke, dotada gotovo nezamislive među komunistima.

Sugestivno je prikazana stravična igra s ljudima, koje čas bacaju u progonstvo poput carističkih vlastodržaca, čas iznenada vraćaju u „slobodu“, kako bi se pod raznim oblicima pritisaka, ponekad čak i nezamislivim u ovom veku, odrekli svojih opredeljenja i svog viđenja realizacije Marksovog učenja. U tom kontekstu „ubijanja volje“ našlo je место i mučenje glađu (oduzimanjem kar-

tica za snabdevanje), iseljavanje iz farnognog hotela „za strance“ pod imenom „Luks“, određivanje „novog radnog mesta“ daleko od Moskve, da bi se iznenada ponovo dogodilo „vraćanje na staro“ (čak i u Moskvu) kao da je „krivcima“ sve „oprošteno“. Čitava ta paklena „ringišpilijada“ završavala se „poslednjom čarolijom“ — osude na relativno kratku robiju, „bez prava žalbe“ ali i bez povratka iz progonstva, uz hapšenje članova (ne samo) uže porodice. U svim tim nedaćama, koje su slamale i mnogo čvrše ličnosti, ugledne komuniste i revolucionare, Voja Vujović ostao je nepokolebljiv. Imao je snage da nedeljama i mesecima odlazi na posao u nekom sitnom aparatu Kominterne, ne progovorivši ni sa kim ni jednu reč, jer i jedno „zdrastvujte“ može nekom drugom naškoditi. Ostati čvrst i stamen bilo je teško u tom možda najmrăčnijem periodu međunarodnog radničkog pokreta.

Ulakeći u analizu tih mučnih godina u životu Vojislava Vujovića, autor je sugestivno obradio završno poglavlje (Progostvo i likvidacija) u maniru iskusnog pisca, koje deluje na čitaoca kao pravi dramski finale.

Nije to obična, jednostavnim rečima iskazana, životna priča o kraju i nesreći ovog revolucionara. Pred čitaocima sada ponovo izrasta onaj mladi Vujović, koji pred požarevačkom vojnom bolnicom beleži sve marifetluke ratnih lifestanata pa ih šalje „Radničkim novinama“; koji otkriva tajne kanale kako da izbegne francuskoj i drugim policijama; koji ilegalno putuje Evropom šireći zastavu svetske revolucije. Ali, to je i onaj Vujović koji duboko pati verujući u drugačiji ishod svog progonstva, ne sluteći da su protivnici spremni na sve. Još uvek veruje u iskreno drugarstvo i pomoć pojedinih saboraca, kojih je sve manje i manje. Tog i takvog Vujovića autor nam otkriva uz pomoć njegovih pisama, koje je sačuvao Ž. A. Droz. Ostalo ih je samo nekoliko, pet ili šest, dovoljnih da se spozna i takav Vujović: koji od svoje zlohuđe „hramarine“ šalje pomoć ocu u Požarevcu i ženi u Moskvi,

brine za drugove, kćer, suprugu neprestano ponavljajući da neće pokleknuti pod pritiscima i „ponudama” vlastodržaca. Kada se, posle Arhangelska ponovo našao u Moskvi, povučen „nevidljivim” ginjolskim koncima da bude predavač na KUNMZU ali i da u aparatu Kominternе iseca dokumentaristima tekstove iz strane štampe — umeo je da otrpi sve izazove razumevajući vrlo dobro o čemu i kome se radi. Možda je i strahovao, na dnu srca — ali više za svoju porodicu mego za sebe. I tad ga je zahvatio ponovo novi veter „čistki” i zauvek uklonio, kako autor prepostavlja, još januara 1935.

Ispisujući ove stranice dr Gligorijević je pažljivo vodio računa da ne bude potnet publicističkim manirom, na koji mami dramski splet okolnosti, već je ostao dosledni naučni analitičar tog neslavnog doba internacionalizacije radničkog pokreta. Knjiga se rađala strpljivim i brižljivim radom s potrebnom, u ovakvim temama i toliko važnom, merom objektivnosti osvetljavajući uzroke i posledice ovog i sličnih potresa, koji će deceniju i po kasnije dovesti do istorijske 1948, kada je otpočela konačna erozija staljinizma.

Voja Vujović „nestao” je pre svoje četrdesete godine. Trebalo je da prode više od tri decenije pa da se ponovo počne po nešto kazivati o njemu. A čekalo se još desetak godina da bi čitaocima došla u ruke ovakva sveobuhvatna i dra gocena knjiga.

Metodološki postupak pri izradi biografija, kao što je ova, može da bude hronološki ili temački. Ovaj drugi je mnogo teži put, iako dozvoljava „ispuštanje” pojedinih kraćih i dužih vremenskih perioda. S druge strane, to je po pravilu manje biografija a više rasprava o nekoliko značajnih momenata iz života ličnosti kojoj je posvećena. Za Vujovića presudom je njegov rad u Kominterni i Omladinskoj internacionali. S toga je autor tim problemima posvetio gotovo dve trećine knjige. I to s razlogom, jer se najduže bavio izučavanjem odnosa u Kominterni. Ali, zato je uskratio čitaocima mo-

gućnost da malo više upoznaju Voju Vujovića kao ilegalca, koji lako i spretno prelazi granice Poljske, Litvanije, Nemačke, Belgije, Austrije, Švajcarske, pa i Francuske, gde je proglašen „personem non grata”, dolazi i odlazi iz Moskve, ali nijednom posle 1919. legalno ni ilegalno ne boravi u rodnoj zemlji.

Treba, takođe, istaći još dve osobnosti ove knjige. Najzad se smogao trud da se ukaže da je i iz jugoslovenskih revolucionarnih redova izbila jedna ličnost u sam vrh međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta i imala snage da se žilavo bori za izvorne lenjinističke principe organizovanja komunista u svetu. S druge strane, ovom knjigom je i rodni grad Vojislava Vujovića (Požarevac) dobio svojevrsnu satisfakciju, koja potire one mračne, više od pola stoljeća duge pretpostavke da je taj grad bio samo poznat kao tamnica revolucionara. Od Svetozara Markovića, preko buntovnika Timočke bune i mučenja Vase Pelagića, pa sve do komunističkih poslanika Filipa Filipovića, Vlade Čopića, Đure Salaja i drugih i najzad do Edvarda Kardelja — u radničkom pokretu, Požarevac je mnogo više spominjan kao stratište revolucionara nego kao njihovo ishodište, čak češće i od Sremske Mitrovice, Maribora, Leopoglave ili Zenice. Gligorijevićovo delo je otkrilo sasvim suprotnu situaciju; još u ranim godinama ovog veka Vujovićev rodni grad imao je, prvenstveno među srednjoškolcima (jer radničke klase nije ni bilo), dovoljno inicijative za osnivanje socijalističkih legalnih i ilegalnih organizacija, koje su neposredno posle rata prerasle, tada već pod uticajem braće Vujovića, u komunističke.

Sudbina je predodredila da se decenijama Voja Vujović nalazio na listi „izdajnika” radničke klase, najokorelijih „trockista” (što Gligorijević dokumentovao pobij), pa zbog toga morao „najduže da čeka”, od sve braće Vujovića, onaj dan kada se najzad i s njegovog revolucionarnog puta skinula koprena i tako sagledala istinu o njegovom revolucionarnom opredeljenju i delovanju. Prvi put se, posle memoara Rodoljuba Čola-

kovića, nešto više kazivalo o njemu (dotele je najveća pažnja bila usmerena na Radomira Vujovića organizacionog sekretara CK KPJ 1926/27) u požarevačkom časopisu „Braničevo“ (br. 6 iz 1975) posvećenom svoj trojici Vujovića, koji je sada već bibliografska retkost. Nešto kasnije pisaće opširnije o njemu Ivan Očak u zagrebačkom „Vjesniku“, da bi se tek marta 1980. pojavio duži felton u „Komunistu“, koji prvi put replicira njegovu biografiju u 5 nastavaka.

Rasterivanju gусте magle (koja je decenijama trajala) oko uloge i značaja Voje Vujovića u međunarodnom radničkom pokretu izuzetno je doprineo i požarevački naučni skup (1981) o revolucionarnoj misli i delu sve trojice braća Vujovića (Radomira, Vojislava i Grgura). Na tom simpoziju o Vojislavu Vujoviću izlagalo je pet autora: dr Pero Damjanović, dr Nadežda Jovanović, dr Bramislav Gligorijević, Aleksandar Miletić i Savo Kržavac, kao i još neki učesnici, koji su se u svojim saopštenjima osvrnuli, više ili manje, i na delo i uticaj Vojislava Vujovića.

Tako se postepeno i oprezno probijala istina o njemu da najzad ovom knjigom bude osvetljena sa svih strana veličina i uloga takvog revolucionara u međunarodnim okvirima kakav je bio Vojislav, srednji brat Vujovića, možda najznačajniji od sve trojice. Sav Vujovićev rad početkom dvadesetih godina nije u ovoj knjizi dobio dovoljno mesta. U suprotnom, spoznao bi se Vujović i kao sposoban organizator koga su sva rukovodstva komunističkih partija Evrope poznavala i uvažavala. Međutim, sam naslov dela određuje i njegov sadržaj. Dakle, ipak, to nije samo obično kazivanje o jednom životnom putu već nešto mnogo važnije: revolucionarna borba protiv dogmatizma. Zato se i ova primedba može samo uslovno prihvati.

Verovatno je brzina da što pre predi rukopis za štampu onemogućila autoru da se osloboди izvesnih nepreciznosti, više u tehničkom nego u sadržajnom smislu. Iako je knjiga solidno opremljena (fotografijama i faksimilima značajnijih dokumenata), ipak je ostalo nekoliko sit-

nica, koje mogu da pokvare opšti utisak. Recimo, zašto se nije s više pažnje pristupilo obradi legendi ispod fotografija da bi se tačno znalo ko je na slici. Ili zašto nije ujednačena transkripcija imena. Čas se to ostvaruje fonetskim a čas etimološkim metodom, a ponegde se oba mešaju: jedan u imenu, drugi u prezimenu istog čoveka. (Čak se lako može Biklović preobratiti u Biklića.) Verovatno nije problem samo u tome što su se našli oko knjige o jednom jugoslovenskom revolucionaru autor iz Beograda izdavač iz Zagreba a štampar iz Ljubljane.

S druge strane, možda bi ova knjiga morala biti obogaćena i bibliografijom rada Voje Vujovića, od saradnje u „Radničkim novinama“ pa do članaka u Kominternim publikacijama ili listovima KP u pojedinim zemljama. Zna se da Voja Vujović nije napisao ni jednu knjigu, ali je verovatno uticao da se mnoge vredne objave. Da se uz ovaj rad našla i hronologija Vujovićevog života i rada, knjiga bi mnogo dobila. Ako je ovo što je rečeno, u datom trenutku, bilo nemoguće učiniti (jer bi to ipak bila dva posebna rada) bar se morala naći na kraju knjige lista ličnosti koje se najčešće pominju, s kraćim biografijama. Ko je, recimo, Suvarin — današnjoj generaciji ne može biti poznato. Ovakve značajne knjige ne izdaju se samo za uzak krug stručnjaka; naprotiv, one traže i izazivaju čitaoce svih struktura i doba, od najmladih do najstarijih.

Ove sitne primedbe ne mogu da umanjuju vrednost Gligorijevićevog dela. Ono je nadvisilo sve što je do sada na temu života, i dela Vojislava Vujovića napisano. Njenu indirektnu poruku treba zapamtiti: revolucije ne moraju uvek da pobede, ali dogme sigurno propadaju.

Saša Marković

Đ. PILJEVIĆ, R. BOGDANOVIC, V. GLIŠIĆ, N. ŽIVKOVIĆ, M. ŠVABIĆ, P. KAČAVENDA, J. VUJOŠEVIĆ, D. DIMITRIJEVIĆ, V. ĆIRKOVIC

BEOGRAD U RATU I REVOLUCIJI
1941—1945, 1-2, Beograd 1984, 739 str.

Beograd nije bio i pre pojave ovih dveju knjiga bez istoričara ravnog razdoblja. Pisci dvotomne monografije „Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945.” (u redakciji Venceslava Glišića) imali su putokaz i istoriografsku osnovu, pre svega, u knjizi Jovana Marjanovića, zborniku radova u izdanju Istorijskog arhiva Beograda, kao i u dosadašnjim istoriografskim opisima borbi za Beograd iz pera jugoslovenskih i sovjetskih autora. Milica Damjanović je pisala o naprednom pokretu studenata Beogradskog univerziteta, Ubavka Vujošević o Titovom boravku u Beogradu, Petar Višnjić o operacijama za oslobođenje Srbije 1944, Žarko Atanacković o Zemunu i okolini u ratu i revoluciji. Iscrpna i precizna bibliografija na kraju druge knjige otkriva više uspešnih analitičkih radova i evokativnih zapisa o ilegalnom životu i radu u Beogradu, tajnim partijskim štamparijama, logorima na Banjici i Sajmištu, uništavanju srpskih patriota i antifašista Jevreja i Ciganina (Roma), nemačkom okupacionom sistemu, prosvetnoj politici za vreme okupacije, putevima odlaska u partizane, političkoj i obaveštajnoj aktivnosti četničkog pokreta Draže Mihailovića i Koste Milovanovića Pećanca, o životu oslobođenog grada i obnovi partijske organizacije. Studije Jovana Marjanovića, Venceslava Glišića, Milana Borkovića i drugih autora o ustanku u Srbiji, nemačkim ratnim zločinima, KPJ za Srbiju 1941—1945, SKOJ-u, Draži Mihailoviću i četničkom pokretu dobrim svojim delom dotiču se i Beograda. Sa stanovišta razvoja istoriografije važno je naglasiti da su radovi Marjanovića, Glišića i Muhamera Kresa (o okupacionom sistemu) rađeni na izvorima nemačkog porekla. Događaji u gradu i Srbiji po prvi put u nas posmatrani su iz nemačkog ugla viđenja.

Nove dve knjige u Beogradu, o kojima danas imamo čast da govorimo*, dolaze da prodube i zaoblete postojeća znanja, da daju celovitiju sliku, jače istaknu istoriografske kontroverze i otvorena, nerešena pitanja. Stručnjaku nije teško utvrditi da su pomeranja u znanjima očigledna, jer se radi na osnovu novih izvora. Pretresena je grada u opštim i specijalnim arhivima (diplomatskom i unutrašnjim poslova), muzejska dokumentacija; pregledani su izvori pohranjeni u partijskim i Vojnoistorijskom arhivu. U pokušaju dublje istoriografske valorizacije događaja nisu izostali ni objavljena grada i mnogobrojna sakupljena sećanja. Pretenzija autora za celovitošću opisa ostaje dominantna vrednosna oznaka ovih dveju knjiga o Beogradu.

Raščlanjivanjem naslova ove monografije najbolje se otkriva složenost teme i težina zadatka istoriopisca. Prvo, reč je o glavnom gradu Srbije i Jugoslavije, najvećem naselju u zemlji; centru okupatorske vojne uprave; gradu koji je nemački vrh uzeo na Zub. U Beogradu se od maja do polovine septembra 1941. nalazilo sedište Centralnog komiteta KPJ s Josipom Brozom Titom na čelu. Samim tim, istorijski je opravданo govoriti o beogradskoj fazi rada CK KPJ. Grad nije bio izložen samo nemačkom već i savezničkom bombardovanju 1944. Vojni poraz Kraljevine Jugoslavije (bezuslovna kapitulacija) potpisana u Beogradu 17. aprila 1941. nije označio i kraj rata. Za jugoslovenske komuniste borba se nastavljala. Ona je na širokim prostorima Jugoslavije — sve do na domak Beograda — dobila forme partizanskog rata, a u samom gradu izrasla u snažni i masovni pokret otpora. Za istoričara borba u ilegalnim uslovima otvara niz heurističko-metodoloških problema vezanih za utvrđivanje tačnih datuma, identifikaciju ličnosti, otkrivanje motiva ponašanja, kvantifikaciju pojava.

Analiza naslova ovih knjiga pokazuje da se ne vodi rat sa jednom dimen-

* Uvodna reč na promociji knjige, oktobar 1984.

zijom: nacionaloslobodilačkom, kao 1914—1915, jer je u borbi pod vođstvom KPJ ugrađena i strategija socijalno-ekonomiske emancipacije naroda. Sudari, usled toga, postaju intenzivniji, ali i zamršeniji, diferencijacije su neminovne, borba oko nacionalne reprezentacije nemilosrdna; politička i idejna strujanja su ispunjena dinamikom i naglim preokretima. Revolucionarne snage imaju svoj kontrarevolucionarni pandan. Građanstvo se ne može posmatrati kao homogen blok. Deo naprednih snaga odlia se još u narodno-frontovskoj fazi na stranu levice. Pozicija pronemačkih snaga je jasna i vidljiva: one su izvršno tehnički organ okupatora; njihovo ponašanje je određeno stepenom ovlašćenja pokrovitelja; kvislinski pravci prihvataju investitoru iz ruku nemačkih generala. „Nacionalna revolucija“ samozvanog „oca Srbije“, ili sprskog Petena, kako ga naziva Miroslav Spalajković, ne prevazilazi varijantu nemačke politike da se u Srbiji spreči stvaranje ujedinjenog fronta.

Probritanske snage oličene u četnicima nominalno se izdaju za antifašističke. Nemci nemaju u njih poverenje, iako oni u formi legalizovanih četničkih odreda služe okupatoru. Putem posrednih veza Mihailovića sa Aćimovićem i Nedimćem četnički vođa je praktično povezan sa Nemcima. Krajem 1943. i početkom 1944. četnici se na osnovu tajno zaključenih ugovora sa nemačkim štabovima nalaze u direktnoj službi okupatora. Suština kolaboracije je u njihovom slučaju zamagljena, ali ne i manje stvarna. Ona je klasno određena, jer je usmerena na odbranu društvenog statusa quo-a, očuvanje legitimizma poretku ozakonjenog Oktroisanim ustavom i restauraciju monarhističkog uredenja. Manifestacije saradnje s okupatorom suprotne su veličanju Mihailovića u demokratskom javnom mnenju Zapada i prihvatanju „Jugoslovenske vojske u otadžbini“ kao zakonite oružane sile antifašističke koalicije, ali ih neutrališu povremene akcije Nemaca protiv četničkih štabova u trenucima očekivane invazije. Analitičkom rekonstrukcijom geneze i razvitka ovog pokreta, nje-

govog nacionalističkog programa, političke strategije atentizma i njegove suštine, vojnoobaveštajne organizacije i njenih ciljeva, uspešnjom i iscrpmnjom nego u dosadašnjim radovima, pisci monografije su iza antifašističke deklaracije utvrdili antikomunističku zaslepljenost, defetizam, nesamostalnost pokreta, spremnost na svaki oblik kolaboracije koji bi onemogućio glavnog suparnika. No i u javnom mnenju zapadnih savezničkih zemalja nacionalna izdaja Mihailovića i njegov kult bili su 1943. ozbiljno načeti: dojučerašnji balkanski Šarl De Gol pretvara se u jugoslovenskog Darlana.

Kompleksnost naslova, koja, kao što vidimo, proizlazi iz bića istraživane pojave, pa ma i lokalizovane za Beograd, upućuje na još jedan teški metodološki problem. Kako razgraničiti lokalni, pa i regionalni pristup, s obzirom na okolinu Beograda, koji se praktično javlja i u operativno-institucionalnom obliku, od nacionalne i opštajugoslovenske istorije. Nadneti nad ovim tekstrom uvereni smo da je rešenje pitanja razgraničenja zavisno od karaktera pojave i mere selektivnosti u obradi. Konačni istraživački rezultat nije mogao da ne nosi otiske hronike, pregleda i studijske analize. Jedinstveni interpretativni tekst prepostavlja urastanje svih ovih elemenata istorije u organsko tkivo analize. Tim povodom dodali bismo nešto među istoričarima nije sporno: da tim ima prednost nad pojedincem sa stanovišta dubljeg prodora u bit istraživane pojave, isto tako kao što je opšte prihvaćeno da individualni poslenik može da postigne viši stepen sadržajne konzistentnosti.

Svaki istraživač koji bi se usmerio da ispituje samo pokret otpora u gradskim okvirima, pa ma kako njegovi tokovi bili zamršeni nierađo se predaval istoriografskoj obradi, ispuštanjem nacionalne i opštajugoslovenske komponente, sveo bi svoju šansu na hroniku. Naši istraživači su se opredelili za drugi put, iako vezivno tkivo tih raznih, a opet jedinstvenih tokova, nije do kraja sraslo u celinu bez neravnina. U Beogradu je stvorena jedinstvena revolucionarna radnička parti-

ja SRPJ(k), koja je u svom imenu nosila jugoslovensku oznaku. Događaji koji su se zbivali u Beogradu bili su pod reflektorima svetske štampe, diplomatskog kora i obaveštajnih službi; iz Beograda su poticale inicijative; jasniji ili mukliji refleksi koji su u njemu odjekivali dopirali su do najudaljenijih granica Jugoslavije. Studentski talas krajem 1931. bio je onaj detonator koji je prinudio šestojanuarsku vladu Petra Živkovića na povlačenje; borba oko Konkordata 1937. izazvala je vrenje u svim krajevima zemlje; u Beogradu su se smenjivale demonstracije i manifestacije protiv agresivnog nastupanja fašizma; antifašistički tutanj Beograda uoči rata odzvanjao je daleko van njegovih granica. Beogradski univerzitet nalazio se pod stalnim političkim usijanjem. Komunisti su 25. i 26. marta 1941. demonstracijama protiv kapitulacije namesničkog režima stvorili atmosferu i pomogli mehanizam državnog uđara. Događaji od 27. marta pripadaju i našoj i svetskoj istoriji, simbolizujući prvi otpor Hitleru dok se nalazio na vrhuncu moći, utičući na tok drugog svetskog rata i označavajući prvi probor u politički sistem građanskog društva. Tito je na Čukarici, 29. marta 1941., stavio do znanja komunistima okupljenim na savetovanju da su događaji koji su se zbili u Beogradu prag rata.

Pored opštejugoslovenskih događaja ima i ustanova čije je zračenje daleko prelazilo granice Beograda. Beogradski univerzitet je tipičan primer jedne takve jugoslovenske ustamove. U levičarskoj štampi pre rata izjednačavan je sa univerzitetima Madrida i Pekinga. Jedan je od najvećih rasadnika komunističkih kadrova u Jugoslaviji. Borba za autonomiju Beogradskog univerziteta odjekivala je širom Jugoslavije i uticala na univerzitetsku sredinu i studente Zagreba i Ljubljane. Na Beogradskom univerzitetu školovali su se studenti iz Srbije Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, Dalmacije i Slavonije. Beogradski univerzitet je jugoslovenska pojавa i po studentskoj aktivnosti u zavičajnim kra-

jevima. Na iskustvu iz barikadnih borbi, u demonstracijama protiv nenarodnih režima, izletima u okolinu glavnog grada koji su se često krvavo završavali, kalila se i stasavala jedna nova generacija revolucionara. Otpor Senata Beogradskog univerziteta kvislinškim vlastima da reformišu Univerzitet 1941. стоји као узор patriotismu sam za sebe. Za razliku od poljskog pokreta otpora Beograd nije imao tajne univerzitete za vreme okupacije, ali poznaje bojkot nastave, otpor naporima Milana Nedića da se Univerzitet otvoriti, aktivno učešće najnaprednijih studenata u partizanskim odredima.

Obimna literatura o pokretima otpora u glavnim i drugim gradovima probijene Evrope otkriva srodnosti, ali i razlike, više nego uočljive specifičnosti. Beograd je doživeo varvarsko bombardovanje aprila 1941. kao i pre njega Varšava i Rotterdam; Nemci su u varšavskom ustanku avgusta—septembra 1944. srušili Varšavu do temelja, dok su u Beogradu sistematski palili javne zgrade i podmetali mine po ulicama i u parkovima. Beograd je bombardovan od savezničke avijacije 1944. iz strategijskih razloga, više nego li — koliko znamo — neki drugi saveznički grad pod okupacijom. Nije imao svoj „geto“ kao Varšava, ali su njegovi građani završavali u logorima Hitlerovog „novog poretku“, upoznali stradanja na Banjici i Sajmištu, stratišta Jajinaca. Za vreme tzv. hajdrihijade izgubili su život hiljade Čeha, jer tih stravičnih meseci 1942. život čeških građana nije pripadao njima, ali u Beogradu „hajdrihijada“ nije prestajala od početka ustanika do kraja oslobođenja. Nemci su u jesen 1941. pomisljali da razore Beograd i pobiju celokupno njegovo stanovništvo, ali ih je bojazan od eruptivne mržnje srpskog naroda naterala da se odreknu zločinačkog plana, kao i drugačija procena novih okolnosti. Hitler je 1944. takvu sudbinu bio namenio i Parizu, ali fon Holtic nije izvršio naređenje „Firera“. Slično generalu Boru Komorovskom u Varšavi, koji je žurio sa oživotvorenjem plana

„Bura“ u glavnom gradu Poljske, nameđen da dočeka Crvenu armiju — koja se zaustavila na sam domak grada, na drugoj obali Visle, sa poljskom desničarskom vladom, tako je i Mihailović pomišljao da sa ostalim srpskim kvislimzima formira vladu koja bi oslobođioce stavlala pred svršen čin.

Istorija upija ponašanje prethodnih generacija, tradiciju — pozitivnu i negativnu — novi naraštaji ne počinju od vlastitog iskustva; svest istorije živi u nama i uzaludni su pokušaji da se od nje otkinemo. Lola Ribar podseća uoči rata omladinu svoga grada da pripadaju „generaciji ognja“ koja je svoju „hrabrost i ljubav prema slobodi svog naroda iskazala u prvom svetskom ratu“. Osvežavanje herojskih epizoda iz rata 1914—1918. na akademijama i izletima komunista i članova SKOJ-a učvršćivalo je jedinstvo fronta antifašističkih i patriotskih snaga. U generaciji stasaloj 1941. živi svest da se sloboda ne predaje bez borbe. Braniti Austriju, Čehoslovačku i Albaniju 1938—1939. značilo je braniti i prag svog rodnog grada. Internacionalističke vizije doživljjavale su se kroz pulsacije svoga tla. Komunisti 1938. nisu sumniali da se nemački agresor samo pnvremeno zaustavio na Karavankama. KPJ i jedan engleski političar, tada u opoziciji, Vinstom Čerčil, sa različitim pozicijama uočavali su jedinstvenu opasnost. Sa patetikom koja mu je bila svojstvena, Čerčil je isticao da su se sa anšlustom za Nemce otvarali „veličanstveni portali Jugoistočne Evrope“.

Godiine 1941. istorija se nije ponovila u smislu 1914. jer su Nemci bez borbe ušli u razrušeni Beograd, po treći put u XX veku, prethodno proglašen za „otvoren grad“, ali su nove snage na pozornici istorije rekle da rat tek počinje. To što su rekле i nameravale, ispunilo se uskoro posle formalnog završetka kratkotrajanog rata.

Ovim dvema knjigama se neće moći prebaciti depersonalizacija pojave, koja kao sociološki manir zna da osvoji savremenu istoriju. Imena je u njoj na pretek: uticajnih pokretača događaja sa

obe strane barikade, onih što imaju svoje osmatračnice i vide daleko, ali i onih bezbrojnih boraca za slobodu, žrtava fašističkog terora, njihovih krvnika i gonilaca. Rekonstruisani su spiskovi komiteta, štabova, udarnih grupa. Pisci su vodili računa da u promenljive personalne strukture unesu sve izmene. Ovom standardnom načinu obeležavanja učesnika velike istorijske drame kao da nedostaje oplemenjivanje ponekim izdvojenim i produbljenijim političko-psihološkim portretom. Pisci su nesumnjivo uspeli da, u većoj meri nego u dosadašnjim radovima na slične teme, pored glavnih protagonisti događaja dosta redaka posvete junacima istorije posmatrane „odozdo“, kako bi rekao jedan savremenih istoričar. Na to ih je van sumnje terala i priroda usitnjjenog, mozaičnog „podzemnog fronta“, nezavisno od šifrovanih naziva. Ostali su nerazvijeni svih predohrana putem anonimnosti i šifrovanih naziva. Ostali su nerazvijeni pomeni nekih ličnosti iz sovjetskih službi koje su delovale nezavisno od KPJ, na svom vlastitom koloseku, a tragično završile 1941: Mustafa Golubić i Matija Vidaković, a na četničkoj strani Dragiša Vasić.

Demografska situacija Beograda se značajno promenila sa bujicom izbeglica koje su se slivale iz NDH, mađarskih i bugarskih okupacionih zona izdeljene Jugoslavije, u kojima je srpski živalj bio pod udarom ili nepoželjan. Sve vreme rata stizale su izbeglice i sa Kosova i Metohije koji su u letu 1941. ušli u sastav vazalne „Velike Albanije“. Konceptcije nacionalno čistih država u fašističkoj verziji nisu podnosile nacionalno i rasno diskriminisane Srbe, Jevreje i Cigane (Rome). Broj izbeglica koji su ostali u Beogradu teško je tačno utvrditi, ali pisci smatraju da ih je u raznim fazama rata bilo od 35.000 do 70.000.

Zahvaljujući dolasku CK KPJ s Titom u Beogradu i snažnoj organizaciji prverenoj i očvrsloj u bitkama između dva svetska rata protiv nemarodnih vlasta, profašističkih struja i drugih nacionalističkih stegonoša, Beograd je u kasno pro-

leće i leta 1941. postao centar jugoslovenske revolucije. U uslovima ustaške strahovlade rad CK KPJ je bio otežan, a rukovodstvu nisu promicale manifestacije spontanog otpora okupatorima. U postaprilskoj situaciji mogla se organizovati borba sa izgledima na uspeh, s obzirom na živo uverenje da predstoji napad na SSSR i da rat neće biti dug. Zamišljajući prvo borbeni poligon između Dunava i Homolja, rukovodstvo je računalo na brzo spajanje organizovanih borbenih snaga sa jedinicama Crvene armije, ali je odluka pala u korist zapadne Srbije. Radilo se o geografski povoljnijem terenu naslonjenom na planine zapadne Srbije, istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore, krajevima u kojima su tradicija slobodarstva bile istorijski ukorenjene, što je Tito često isticao. Bilo je 1941. jedno jačko rašireno shvatanje u revolucionarnoj teoriji i praksi — koje spominju i pisci ovih knjiga — da centar revolucije mora biti tamo gde je i centar neprijatelja. Otuda povremene pojave shvatanja o barikadnoj borbi za koju komunisti moraju biti pripremljeni. No, ono je moglo da se održi samo dok se nije zatalasalo sprsko selo polovinom septembra 1941., sahranjujući doktrinu gradskih borbi. Nova istorijska situacija nije odgovarala reprizi juriša na Zimski dvorac. Strategija jugoslovenskih komunista gradila se na shvatanju o novoj situaciji drugog svetskog rata, što ne znači da Partija nije bila otvorena za sve alternative. Nezavismu od svih trenutnih aberacija o ulozi gradova, radništva i sukoba između „rada i kapitala”, selo je u politici KPJ sve više dočaralo u prvi plan pažnje i kritičke analize KPJ, o čemu svedoči i Peta zemaljska konferencija. Partizanske borbe su izbile u izrazito nerazvijenim seoskim rejonima: u Crnoj Gori, zapadnoj Srbiji, na jugu i istoku Srbije, u srpskim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, u Dalmaciji i Gorskem kotaru. Komunisti su osećali slobodarska osećanja u narodu, ustaničku tradiciju, shvatali značaj sela u zemlji koja je podsećala na „Kinu Evrope”, bili svesni — u suočanju

sa stvarnošću — da nastupati sa pozicijom radikalnog ekstremizma znači rizikovati da revolucionarni subjekt izgubi legitimaciju autentične nacionalne snage. Nacionalni defetizam, kojemu su odmeravanju sa fašizmom podlegli mnogi komunisti u Evropi, gubio je iz vida da se istovremeno radi o nacionalnom neprijatelju u najmračnijoj sili modernoga sveta, neprijatelju kulture, humanizma i slobode. Faktički ratni savez SSSR-a i Velike Britanije doprimeo je vraćanju na narodnofrontovska ishodišta pre 1939. Prema iznetom shvatanju fašizma, kao dominantnoj koti, usmeravale su se i snage komunizma u Jugoslaviji, mada se nije radilo o jednostavnim saznanjima; nije uvek bilo lako izbeći scile i hariske drugih, ranije nataloženih zabluda, stranih iskustava i poručka iz daljine.

Zasićenost ovih knjiga faktografijom prirodnja je posledica fenomena koji se u njima obraduje. Bez činjenica se ne mogu raščlanjivati okolnosti u kojima se ostvarivao pokret otpora i preduzimane protivmere okupatora i kvislinga. Pripreme sednica i dolazak na njih bili su skopčani sa velikim opasnostima; lažne lične isprave osiguravale su kretanje; konspirativna tehnika štitila je od prepoznavanja i hapšenja; postojala je stalna opasnost od infiltracije provokatora, agenata — specijalista za lov na komuniste, od slomljenih aktivista. Nemci su za sobom imali ogromno iskustvo u borbi protiv komunista i drugih demokratskih snaga stečeno u Trećem Rajhu od 1933. godine. Odnosi sa SSSR-om sprečavali su ih da otvoreno počnu goniti komuniste. Prethodno se morala rekonstruisati kartoteka komunista uništena posle 27. marta 1941. Pripremao se plan za hapšenje komunista čim počne napad na SSSR i stigne ugovoren znak „Internacionala“. CK KPJ je 22. juna 1941., posle sastanka u Molerovoј ulici, stavio u mobilno stanje celu Partiju. Borba beogradskih ilegalaca započela je i tekla u uslovima potrušenog grada, kojemu je bombardovanje aprila 1941. ostavilo trajne ožiljke, učestalih racija, mobilizacije za rad u Nemačkoj i u Boru, u Nedićevoj „Služ-

bi rada"; u gradu je cvetala crna berza i vladala hronična oskudica.

Niko od „sedam tromih“ u Srbiji i Beogradu, kako su u Berlinu nazivali šefove raznih nemačkih ureda u okupiranoj zemlji, pa zvali se Dankelman, Bender, Turner, Nojhauzen ili general SS Majsner nisu imali milosti prema Srbima, iako su mogli različito gledati — pa čak i među sobom se sukobljavati — kakav režim i koji metod primeniti prema građanima Srbije i Beograda.

Pomagali su ih domaći krvnici. Za vreme okupacije oni su najčešće bili meta atentata pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. Mnogi od njih platili su glavom svoju izdaju. Iako u Beogradu nije bilo takvih spektakularnih atentata kakav je onaj izvršen nad Rajnhaldom Hajdrihom, gaulajterom Češko-Moravskog protektorata maja 1942, od strane grupe izvršilaca koji su stigli sa britanskog Ostrva, Beograd je doživeo, naročito u „vruće leto“ 1941, akcije impresivnih razmera, koje su okupatorskim oficirima i vojnicima razazale živce i oduzimale spokojstvo. Od prvog dana okupacije Nemci su, kao što se vidi iz naredenja njihovih komandanata, našli na akte neposlušnosti, na rezistenciju političku, ekonomsku i intelektualnu, na otpor najšireg maha. U tipologiji oblika pokreta otpora gotovo da nije moguće pronaći oblik koji nije iskorisćivali beogradski ilegalci. Antifašistički leci su zasipali Beograd, a na trotoarima i zidovima ispisivani su antihitlerovski simboli.

Beograd nije doživeo, kao neki drugi gradovi porobljene Evrope. Pariz i Prag, na primer, da se oslobođi putem opštinarodnog ustanka pre dolaska sovjetskih trupa sa čehoslovačkim korpusom i Leklerkove divizije sa Angloamerikancima. Pred pobedonosnim napredovanjem Crvene armije izbili su ustanci i u Bukureštu, 23. avgusta 1944, i u Sofiji u noći između 8. i 9. septembra iste godine, posle pada satelitskih režima Jona Antoneskua i šovinističke građanske i oficirske klike oko bugarskog dvora. Nemci su bili spremni da brane Srbiju i Beograd, koncentrišući u njoj jače snage. Ge-

neral Felber je Srbiju označavao kao „ključ Balkana“. Snage antifašista u gradu su bile iscrpljene, platile veliki „danak u krvi“, desetkovane u velikim provalama septembra — oktobra 1941, marta — jula 1942, u jesen 1943. Nalazeći se u neprekidnoj borbi od 1941. pokret je bio jedno vreme zamro, ali nije bio ugušen. Građani Beograda su se borili u Beogradskom bataljonu proleterske i u drugim jedinicama Srbije i Vojvodine. Tajnim kanalima neprestano se, u toku celog rata, odlivao borački kadar na slobodnu teritoriju centralne, zapadne,istočne i južne Srbije, u Srem. Oko 3.000 aktivista aktivno je učestvovalo u završnim borbama za oslobođenje svoga grada. Oduševljeni doček oslobođilaca najbolje je merilo antifašističkog i patriotiskog raspoloženja žitelja glavnog grada. Na hiljade Beograđana pristupilo je jedinicama NOVJ u toku neposrednih borbi za glavni grad.

Sa Visa, utvrđenog jadranskog ostrva, pretvorenenog u „novi Kronštat“, na kome je Tito uspostavio komandni punkt Jugoslavije od juna do septembra 1944, težište operacija se prenalo na istok. Započela je beogradска faza narodnooslobodilačke borbe, kako je nazivaju neki istoričari. Raspršene su nagomilane zablude o Srbiji, koje su proticale iz Čercilovih izvora, da je ona „Vandeja“ jugoslovenske revolucije, antipartizanska, nasuprot činjenici da je polet narodnooslobodilačke borbe dobijao sve značajnije razmere od jeseni 1943. i proleća 1944, stvarale nove jedinice NOVJ (brigade, divizije i korpusi), da se kontinuitet narodnooslobodilačke borbe na jugu Srbije nije ni gasio a četnički pokret raspao. Srbija je od jeseni 1944. dala 250.000 borača NOVJ, odnosno Jugoslovenskoj armiji, koji su učestvovali u delu oslobođenja Jugoslavije, mnogi ostavljajući živote na bojištima Srema, Slavonije, Hrvatske i Slovenije.

Sovjetsku armiju je na Dunavu dočekala snažna NOVJ, koja je u jesen 1944. imala oko 450.000 boraca, predstavljajući četvrtu savezničku armiju po snazi, koja je davno pre Normandije bila faktič-

ki „drugi front” u pozadini „Hitlerove tvrdave”. Snage savezničkih armija sa dejstvovali su u do tada najvećoj operaciji na tlu Jugoslavije: Beogradskoj operaciji.

Završno poglavlje druge knjige posvećeno je vojnim, političkim i privredno-organizatorskim delatnostima CK KPJ, AVNOJ-a i NKOJ-a u oslobođenom Beogradu. U oslobođenom glavnom gradu Tito je koordinirao operacije s maršalom Tolbuhinom u Mađarskoj i feldmaršalom Aleksanderom u Italiji. Novembra 1944. zaključen je u Beogradu drugi sporazum Tito — Šubašić, poznat kao „Beogradski”, a posle povratka E. Kardelja i I. Šubašića iz Moskve ovom sporazumu dodat je i aneks koji je regulisao političke uslove za rad građanskih stranaka, pravosudnih organa i slobodne štampe. Time se završavala bitka za međunarodno priznanje revolucionarnih promena u Jugoslaviji do kojih je došlo 1941—1945. U Beogradu je započela masovna eksproprijacija na pravnoj osnovi saradnika okupatora (eksproprijacija na patriotskoj osnovi, kako je nazvao Boris Kidrič), osnovani Jedinstveni sindikati kao poslednja masovna organizacija nastala u toku rata, održana Velika antifašistička skupština Srbije i konstituisana državnost Srbije kao federalne jedinice DFJ. Na osnivačkom kongresu KPJ, maja 1945, došlo je do ujedinjavanja partijskih organizacija Srbije, Vojvodine i Kosova i Metohije u KP Srbije kao nerazdeljivo deo KPJ. Nastavljena je živa politička i međunarodna aktivnost koja je doveila do zaključenja ugovora o savezu sa SSSR-om i pristupa nove Jugoslavije Organizaciji ujedinjenih nacija.

*

Konceptualni okvir ove knjige i njena hronološka armatura na liniji su tradicionalnih, uobičajenih istorijskih obrada. Neka ranije nezapažena mesta vremenom su se otkrila kao značajnija nego što su savremenici mislili. Otuda ne začuđuje da su pisci proširili tematski krug pitanja (štampa, lažna radio-stanica, radna sna-

ga u Nemačkoj, industrijska proizvodnja, izbeglice itd.). Stranice o narodnooslobodilačkom fondu pomalo su razlivene, ali sugestivno govore o jednom kolosalnom naporu i žrtvama hiljada bezimenih ljudi ovoga grada. Učinjen je i pokušaj da se napravi jedna analitičnija podela poнашана uhapšenih u istragama i okupatorsko-kvislinškim mučilištima. Ostaje da se divimo junacima koji su izašli kao pobednici u sukobu sa svojim mučiteljima, iako nisu preživeli, ali i da mirnije sudimo o onima koji su priznavali ono što nisu mogli zatajiti; trećoj kategoriji pripadaju oni koji su fizički i moralno popuštali i pretvarali se u gonitelje svojih dojučerašnjih drugova. Ostalo je delimično rešeno pitanje povlačenja kadrova koje je Tito pokrenuo oktobra 1941, kao i izlaska Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju na slobodnu teritoriju. Daleko šire i dokumentovanije nego li do sada obrađen je rad srednjoškolske organizacije, provale, metodi konspiracije, obaveštajni rad, kuriri i javke, kanali izlaženja na slobodnu teritoriju ili povezivanje sa partijskim celijama i partizanskim jedinicama, vojnoobaveštajna organizacija četnika. Analitički je sagledan značaj punkta Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Beogradu 1942—1943. za Srbiju, Makedoniju, Vojvodinu, Kosovo i Metohiju.

Završili bismo opštom ocenom: da knjige „Beograd u ratu i revoluciji” čine do sada najcelovitiju istoriju pokreta otpora u Beogradu, datu u nerazdeljivom okviru narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Srbiji i Jugoslaviji. U njima su reljefno individualizirane obe strane od kojih je jedna radila za „dobru” a druga za „lošu” stranu istorije. Sa pojedincima, koji su aktivnije učestvovali u istorijskoj radnji, vidlj se i oseća i onaj masovni, kolektivni i bezimeni junak — napredni Beograd u drugom svetskom ratu.

Branko Petranović

Dr SLAVKO VUKČEVIĆ

BORBE I OTPORI U OKUPIRANIM
GRADOVIMA JUGOSLAVIJE
1941—1945.

Dr Slavko Vukčević, pripadnik generacije mlađih vojnih istoričara, prošao je sve faze redovnog školovanja i usavršavanja. Građansku školu završio je u Titogradu, vojne škole u Sarajevu i Beogradu, a Filozofski fakultet u Beogradu. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Desetak godina radi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu kao naučni saradnik. Objavio je više priloga sa tematikom NOR-a i revolucije. Učestvovao je u izradi nekih kapitalnih izdanja sa temom revolucije, kao što su Leksikon NOR-a i Narodni heroji Jugoslavije.

Njegov najkompletniji rad svakako je studija *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941 — 1945*. U njoj se po prvi put daje cijelovit prikaz raznovrsnih oblika otpora okupatorima i njihovim saradnicima — u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941 — 1945.

U pitanju je vrlo složena tema koja čini značajnu komponentu NOR-a i revolucije. Do sada nije bilo pokušaja cijelovite obrade ove teme sa teritorijalnog ili vremenskog aspekta. Takvo djelo ne postoji ni kada je u pitanju cijeloviti prikaz bilo koga vida otpora i borbe. Jedva da ima nekoliko publikacija koje trećiraju otpor u pojedinim našim gradovima, kao što su Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Split, Niš, Novi Sad i drugi manji gradovi. Kada je u pitanju otpor u okupiranim gradovima Crne Gore, ovakvih monografija je još manje. Izuzetak čine Cetinje i Titograd, premda je otpor u nekim gradovima obraden na nivou članaka.

Vjerovatno je ovakvo stanje u istoriografiji i publicistici bilo odlučujući izazov za istraživača, snažan stvaralački motiv za obradu jedinstvenog fenomena NOR-a i revolucije.

Ovu složenu temu autor je predstavio u šest djelova:

— neoružane akcije 1941—1945.

— diverzantska dejstva i sabotaže 1941—1945.

— oružane akcije 1941—1945.

— ilegalne veze i punktovi oružanog i neoružanog otpora 1941—1945.

— gradovi — sjedišta rukovodstva NOP-a, izvor kadrova i materijalnih sredstava u NOR-u i

— mjere okupatora na suzbijanju otpora 1941—1945.

Autor je uvjeren da je ovakva kompozicija logičan redoslijed organizovanih oblika neoružanog otpora, prvenstveno na području političko-propagandnog rada, zatim sabotažnih i diverzantskih akcija, koje se mogu smatrati sastavnim dijelom neoružane aktivnosti, pa i njihovim najvećim dometom. Preko njih se ulazi u oružane akcije, što je posebna tematska cjelina kojoj autor poklanja izuzetnu važnost.

Svaki od navedenih djelova ima svoja poglavlja što upućuje na utisak i ocjenu da je rad veoma razrudeđen. Neki djelovi imaju i po sedam poglavlja koja bi po svojoj službenosti i značaju mogla biti i posebne teme obrade.

Svaki od navedenih djelova i svako poglavlje nudi obilje, uglavnom, do sada nepoznatih podataka, koja su skladno ukomponovana u manje ili veće cjeline. Svi zajedno dati su kao nerazdvojni dio jedinstvenog procesa NOR-a i revolucije.

U analizi sadržaja studije odstupio bih od ove sistematizacije grade. Pažljivo oko istraživača zapaziće da su u osnovi u pitanju dvije vrste otpora: oružani i neoružani otpor.

Bilo da je reč o jednom ili drugom, otpor se odvija na čitavom prostoru Jugoslavije, vodi ga KPJ a slijedi narod, stimulisan bogatstvom slobodarske tradicije. Sa manje ili više intenziteta otpor traje čitavo vrijeme NOR-a. Prolazi kroz sve njegove faze i ima sva njegova obilježja. Šta više, primjetan je i uticaj takozvanog međunarodnog faktora, u stvari pokreta otpora u okupiranoj Evropi i stanja na velikim frontovima II svjetskog rata. Jugoslavija i po ovom osnovu je dio velikih savezničkih frontova i tripi sve njihove uticaje.

Gradovi, u kojima se odvija ovaj vid borbe, pretvoreni su u bunkere, opasane bodljičavom žicom, osmatračnice i druge vidove obezbeđenja. U njima su snažni garnizoni. Demonstracijom sile, represivnim akcijama i razvijenom propagandom, okupator je nastojao da u narodu stvoriti utisak da nema izlaza, ni mogućnosti za bilo kakav otpor. Trebalo je ugušiti u začetku i pomisao na bilo kakvo suprotstavljanje takvoj moćnoj okupatorskoj sili.

Prema Musolimijevoj naredbi od 3. oktobra 1941. godine bilo je predviđeno da se kazni smrću svaki onaj „koji vodi oružanu borbu ili na bilo koji način u njoj sudjeluje“. Krajem 1942. godine komandant 718 njemačke divizije propisuje da će biti strijeljan svaki onaj „tko se bude bavio sabotažom“. Iza ovih prijetnji išle su zastrašujuće odmazde u gradovima: Kragujevac, Kraljevo, Beograd, Split, Cetinje i drugi.

Pa ipak, u okupiranim gradovima počeo je organizovani otpor sa prvim dанима okupacije, bez obzira na režim i sistem okupacije. KPJ se koristila iskustvima ilegalnog rada iz međuratnog perioda, kao i iskustvima stečenim u španskom građanskom ratu. Umjesto da postanu idilično zaleđe okupatora, gradovi su svakim danom sve više bivali borbeni prostori sa velikim brojem nepoznanica i opasnosti, upravo za okupatora i njegove saradnike.

Autor pronalazi dobre i brojne podatke kojima dokumentuje svoje analize i naročito svoje ocjene. Pri tome ne pravi, inače, vrlo opasne uravnivojke. Zaključuje da je otpor bio usklađen sa snagom partijske organizacije sa bogatstvom revolucionarne i slobodarske tradicije. Kada se, na primjer, zna da je Beograd imao bogati studentski pokret i jaku partijsku osnovu, 600 članova KPJ i 1500 članova SKOJ-a, Zagreb 480 članova KPJ a Ljubljana 200 članova KPJ i 400 članova SKOJ-a — onda je jasno zašto je koncentracija otpora bila najorganizovana i najjača upravo u ovim gradovima. Paradoks je u tome što su oni bili i najbolje utvrđene okupatorske tvrđave, čak

i u vrijeme kada su se u njima bezbjedno nalazila najviša rukovodstva NOP-a.

U ovom kontekstu autor navodi podatke o snazi otpora u nekim manjim gradovima: Čačak sa 150 članova KPJ, koliko ima i Podgorica, Skopje ima 156 članova KPJ i 300 članova SKOJ-a, Kragujevac 120, Slavonski Brod preko 100 članova KPJ kao i Sarajevo.

Snaga otpora počiva i u njegovoj masovnosti, čiju osnovu čini rodoljubivi narod. Otpor se širi svuda kao „komunistički virus“. Ustaše konstatuju da „partizani nažalost — imaju veliki broj simpatizera u našim oružanim snagama“. I zaista, saradnici pokreta otpora su svuda — čak i u okupatorskoj i kvislinškoj policiji.

Neprijatelj je svuda napadnut. Napadnuti su utvrđenja, ustanova, objekti, železnice, brodovi, komunikacije. Okupator se uporno brani.

Ali, napadnuta je i svijest njegovih vojnika kod kojih se javlja strah od osvete ili se pak manifestuje solidarnost sa fašističkim žrtvama. Tu je odbrana mnogo teža. Otuda masovno dezterstvo okupatorskih vojnika, naročito krajem rata. Jedan puk albanske kolaboracionističke divizije „Skederbeg“ morao se rasformirati zbog dezterstva.

„Ovi tajni neprijatelji“ — kaže se u jednom dokumentu nanose nam više šteće i više učine zla nego oni koji su u šumi“. Autor navodi puno sličnih dokumenata iz kojih se očituje bespomoć okupatora i uzaludnost svih preduzetih mjera, koje su najčešće bile drakomske i zločinačke.

Snaga otpora i doprinos borbe u okupiranim gradovima — ilustrovani su brojni podaci o diverzijama, sabotažama, neprekidnom borbenom aktivnošću.

Gradovi su bili uvijek čvrsto povezani sa slobodnim teritorijem. Iz njih su ilegalnim kanalima izlazili novi borce — za popunu partizanskih jedinica.

Autor navodi da je u 1943. godini iz Zagreba svakoga mjeseca odlazilo u partizane 150 dobrovoljaca, iz Beograda i Zemuna čak duplo više. Na isti način Ljubljana je tokom čitavog rata slala

borce u partizanske jedinice. Tako su radili i manji gradovi.

Bogatstvo faktografije zaista je velika vrijednost ove studije. Bogatstvo sadržaja i formi budi optimizam da ćemo jednoga dana imati knjige o drugim vidovima borbe i otpora sa zaobljenim tematskim, geografskim i vremenskim cje linama. U tom smislu ova studija je pod sticaj i inspiracija.

Neoružani otpor je došao u drugi plan. Autor, istina, navodi brojne oblike ovo ga otpora, nudi čak i podatke, premda u manjem obimu. Nedostaje im, međutim, čvršća povezanost i logična osmišljenost.

Neoružani otpor ima mnogo veći značaj nego što to izgleda ako se samo zbra jaju činjenice. Krleža je bio u Zagrebu, a Andrić u Beogradu — za sve vrijeme rata. Pisali su dosta — ali ništa nisu objavili. Odbili su bilo kakvu saradnju dok je zemlja pod okupacijom. Slične primjere imamo i na Cetinju kada je redakcija časopisa „Istorijski zapisi“ odbila da radi i izdaje časopis u uslovima oku pacije, iako su joj nuđeni „izvanredni uslovi“.

Taj duhovni otpor simbolizuju riječi beogradskog univerzitetetskog profesora Đurića, koji je postao legenda: na poziv kolege da treba da sarađuje kroz nastavu na fakultetu rekao je da on ne svira diple, već predaje etiku.

Htio sam reći da je ovaj vid otpora zanemaren. Posebno otpor inteligencije. Poznato je da je u neprijateljskoj propagandi NOP prikazivan kao pokret raz bojničke sirotinje, propalih daka i studenta, da ga se klone intelektualci i inteligen cija. U tom smislu i baš zbog toga — valjalo je racionalnije koristiti podatke o duhovnom otporu, o izgrađenoj antifašističkoj svijesti koja se maestralno ispoljava u porukama na smrt osuđenih. Njihova pisma su mali eseji o životu i smrti, o slobodi i ropstvu.

Knjiga dr Slavka Vukčevića navodi me razmišljanja o nekim pitanjima koja imaju širi značaj od prvog utiska. Da li je uvijek otpor bio organizovan na pravu način, na pravom mjestu i u pravo vrijeme; da li su neke akcije vrijedne

palih žrtava; zašto su se ponekad i najviša rukovodstva NOP-a nalazila u gradovima kada je revolucije tutnjela po sejima; koliko je sistem okupacije oslabljivao snagu otpora; da li je bila ispravna procjena da se krajem rata ne miniraju veći objekti jer će nam biti potrebni poslije rata. Navedena pitanja su, verujem, i naše i autorove dileme.

Knjiga, naravno, ima i nekih propusta (ponavljanje već rečenih ocjena, jedno stavno korišćenje arhivske građe i pozivanje na novinske tekstove sasvim novog datuma, izostavljanje nekih vidova otpora, pa čak i nekih akcija, vojniziranje pokreta otpora, zapostavljanje likova pokreta otpora itd), koji po prirodi stvarri pripadaju pionirskim poduhvatima. Ali, ona može da bude i jeste inspiracija za dubla pomiranja, za stvaralačku kreaciju — literalnu i likovnu.

Ne može se ostati mirno pred podacima o masovnom otporu, pred borbom u neravnopravnim uslovima, pred primjerima epskog ličnog i kolektivnog herojstva. Nije, dakle, slučajno što se poruke tih naših heroja danas nalaze kao simboli na zajedničkim spomenicama pokreta otpora okupiranih zemalja Evrope. Htio sam reći da ova knjiga poziva na dalja istraživanja. Njemu aktuelnost vidimo i u činjenici da su neka iskustva iz ovega vida borbe ugradena danas u doktrinu opštenarodne odbrane i društvene zaštite.

I da završim: ovim radom su otkrivenе i naučno verifikovane nove istine o NOR-u i revoluciji — za dimenziju koja je bila neopravданo zapostavljena u našoj istoriografiji i publicistici.

Zoran Lakić

DRAGOLJUB PETROVIĆ

ISTOČNA SRBIJA U RATU I
REVOLUCIJI 1941—1944,
Beograd 1984, str. 291

Monografija D. Petrovića, višeg naučnog saradnika Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, tretira tematiku koja je u našoj istoriografiji samo delimično obrađivana. Na 290 strana, u pet poglavlja, autor je prikazao osobenosti narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije na geografski precizno ograničenom prostoru istočne Srbije.

Autor je koristio neobjavljenu građu iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije, Arhiva CK SKJ, i niza lokalnih arhiva, kao i građu iz Centralnog državnog arhiva u Sofiji. Pored arhivske građe koristio je štampu, memoarsku građu, fotografije, privatnu korespondenciju i usmeno saopštenja.

Autor je u svom delu pokušao da prikaže udeo i značaj stanovništva istočne Srbije u NOR-u i revoluciji. Precizno ograničen prostor istočne Srbije, koji iznosi 7.200 km² sa 360.000 stanovnika, u centru pažnje je njegovog istraživanja. Ova teritorija, kako autor pokazuje, čini jednu geografsku, privrednu, administrativnu i istorijsku celinu i odlikuje se svojim posebnim obeležjima: „Niz geografskih, klimatskih, istorijskih, hidrografskih, bioloških, meteoroloških, sociooloških i drugih obeležja imaju predestinirajući značaj za najnovije istorijske događaje, posebno za jedan tako kompleksan, delikatan i korenito značajan fenomen oslobođilačkog rata“ (str. 10.) Sve ove činioce autor veoma sažeto izlaže u uvodu.

U prvom poglavlju „Stvaranje i razvoj okupatorsko-kvislinškog političkog i ekonomskog sistema u istočnoj Srbiji“ autor je dao kratku ekonomsku i političku istoriju istočne Srbije pre aprilskega rata. U tim događajima centralnu ekonomsku i stratešku ulogu imaju rudnik bakra Bor i saobraćajnica na Dunavu u predelu Sipskog kanala. Posle okupacije Jugoslavije Nemci su na ovom prostoru, zbog

obezbeđenja ovih vitalnih objekata, držali znatne vojne i policijske snage. Autor je dalje prikazao pretenzije Bugarske i Rumunije na ove krajeve posle okupacije Jugoslavije 1941, kao i stvaranje četničke organizacije i kvislinške uprave u ovom kraju. Najviše pažnje posvećeno je ekonomskoj politici okupatora na ovom području.

U drugom poglavlju „Ustanak u istočnoj Srbiji 1941.“ autor je izvršio detaljnu rekonstrukciju aktiva, precizno utvrdio broj članova KPJ-i SKOJ-a u svakom mestu u ovoj oblasti i prikazao njihovu ulogu u ustanku 1941. Prikazivanje vojne komponente NO pokreta ogleda se u rekonstrukciji nastanka partizanskih odreda u ovom kraju i opisu njihovih važnijih akcija. Osim vojnih operacija, autor je prikazao organizaciju života na oslobođenim teritorijama i stvaranje narodnooslobodilačkih odbora; objasnio je zašto u istočnoj Srbiji nisu stvoreni brojniji organi vlasti kakvih je bilo u zapadnoj i centralnoj Srbiji. Istakao je značaj slobodne teritorije u snabdevanju partizanskih jedinica. Izvesnu pažnju posvetio je sukobu partizana i četnika. Prikazivanje ofanzive okupatora i kvislinga protiv NOP-a započeo je opisom opsežnih vojnih priprema i mera, a završio detaljnim iznošenjem podataka o svakoj akciji i analizom rezultata vojnih operacija.

U trećem poglavlju „Oslobodilački pokret u istočnoj Srbiji 1942.“ autor je prikazao teške dane koje je preživljavao NOP u celoj Srbiji u toku duge i snežne zime 1941/42. godine. Kontraofanziva Nemaca i kvislinga u zimu 1941/42. negativno je uticala na razvoj NO pokreta. Međutim, od proleća 1942. do početka Ačimovićeve ofanzive, jula iste godine, oseća se lagani uspon ustanka u celoj oblasti, naročito u njenom južnom delu. Karakteristika taktike u najvećoj ofanzivi u ovom kraju, u kojoj je bilo angažovano 12.000 vojnika, bila je da kvislinške jedinice nisu nastupale frontalno već su zaposdale teren na pojedinim strateškim važnim tačkama, čime su uspešno parirale partizanskom načinu ratovanja, koji su diktirale ustaničke snage. Posledice

ove uspešno vođene ofanzive osećale su se sve do kraja 1942. Do tog vremena NO pokret se sporo oporavljao. Druga polovina 1942. je period jačanja okupatorske i kvizlinške vlasti u ovom kraju.

U ovom poglavlju autor iznosi i jedan interesantan fenomen: antagonizam između gradskog i seoskog stanovništva. Ovo konfrontiranje prouzrokovano je, po mišljenju autora, padom životnog standarda. Prikazane su i neke komponente ove pojave. Takođe je prikazano sistematsko eksploatisanje rudnih bogatstava i radne snage u ovoj oblasti.

U četvrtom poglavlju „Istočna Srbija kroz oslobođilačku borbu 1943.“, autor je prikazao jačanje NOP-a, koji je još u proleće 1943. ušao u razvijeniju, višu fazu borbe. Partijske organizacije su bile reorganizovane na junskim konferencijama, a partizanski odredi omasovljeni. Nagli razvoj četništva u 1943. doveo je do veoma izoštrenе političke diferencijacije u narodnim masama. To je otežalo uslove za razvoj ustanka. Posledica toga bila je izvesna pasivizacija vojnih jedinica i partijskih organizacija, tako da se krajem godine postavilo pitanje i samog njihovog opstanka.

U poslednjem poglavlju „Oslabodilački rat i oslobođenje istočne Srbije 1944.“ autor je prikazao krizu NOP-a u istočnoj Srbiji početkom 1944. Pod pritiskom četnika partizanske jedinice su se povukle na slobodnu teritoriju u Toplici, dok je u istočnoj Srbiji zavladao teror četnika. Nova etapa u razvoju pokreta u ovom kraju nastupila je kad su se na svoju teritoriju vratile ojačane partizanske jedinice. Tada je oslobođilački pokret dobio neviđene razmere. Četnička organizacija D. Mihailovića bila je potpuno razbijena u sukobu sa jedinicama NOP-a, prestupanja jedinica Crvene armije na tlo istočne Srbije. Zbivanja na ovom prostoru autor prati sve do njegovog konačnog oslobođenja, septembra 1944.

U svojoj monografiji autor je uspeo da prikaže posebna obeležja narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije u istočnoj Srbiji. Pri tome nije samo obradio osnovne komponente NOP-a, vojnu i po-

litičku, već se trudio da pojave sagleda sa više aspekata. Jasno je očitao pojedine faze NO borbe u ovom kraju, koja je u određenim periodima bila neu Jednačena. U radu je primenjen hronološko-problemski metod. Periodizacija je izvršena po godinama rata a ne po krupnim događajima koji omeđuju pojedine periode. Autor nije vršio samo golu rekonstrukciju događaja, već je analizirao mnoge specifičnosti ustanka u istočnoj Srbiji. Naročito su značajne sociološke analize pojedinih socijalnih kategorija stanovništva, njihovog međusobnog odnosa i odnose prema NOP-u. Autor podjednako istražuje selo, kao osnovno uporište NOP-a, i radničku klasiu kao njegovu avantgardu.

Autor je uspeo da prevaziđe lokalni karakter ove monografije, povezajući lokalne i regionalne događaje sa širim procesima na tlu Srbije i Jugoslavije.

Dragan Aleksić

Dr Milan Vesović — mr Milan Matić — Josip Vučković, Veljko Vlaković. Sećanja — hronologija — bibliografija. Beograd. Titograd. Ljubljana. Institut za savremenu istoriju. Istoriski institut Crne Gore. Partizanska knjiga. 1985, str. 374 sa ilustracijama

Naučna i kulturna javnost dobila je jednu vrednu i iscrpu publikaciju o životu i radu Veljka Vlahovića. Istaknuti revolucionar, španski borac, partijski radnik i marksista, Veljko Vlahović pripada plejadi onih lica našeg komunističkog pokreta čije je stvaralaštvo našlo svoj puni izražaj kako na polju praktično-političke tako i teorijske i publicističke vrednosti. Njegovo revolucionarno delovanje od velikog je značaja za proučavanje istorije KPJ između dva svetska rata, ratnog i posleratnog razvijetka socijalističke Jugoslavije. Vlahović je kao student imao značajno mesto u naprednom studentskom pokretu; u Španiji na frontu; za vreme drugog svetskog rata radio je u Komunističkoj omladinskoj internacionali, Kominterni i Radio-stanici „Slobodna Jugoslavija“ u Moskvi. U pos-

leratnom periodu socijalističke izgradnje bio je na mnogim značajnim partijskim, državnim, diplomatskim i društvenim funkcijama. Veljku Vlahoviću kao revolucionaru i teoretičaru do danas nije posvećena dovoljna pažnja istraživača u našoj literaturi i publicistici. Stoga ova grada treba da posluži istraživačima kao prvozredni izvor za jednu potpunu monografiju o ovom neumornom revolucionaru za dalja izučavanja njegove misli i dela.

Publikacija je podeljena u tri dela: 1. „Sećanja — Autobiografski radovi Veljka Vlahovića s oporukom“ (deo I, str. 11-101) i „Saborci o Veljku Vlahoviću“ (deo II, str. 105-124); 2. „Hronologija života Veljka Vlahovića (1914—1975)“ str. 127-229 i 3. „Bibliografija radova Veljka Vlahovića 1936—1982“, str. 233-374.

U prvom delu „Autobiografski radovi Veljka Vlahovića“ autori su gradu sistematizovali sledom života Veljka Vlahovića, a ne hronološkim redom po vremenu nastanka radova. Autobiografski radovi Veljka Vlahovića opisuju detinjstvo i školovanje u rodnoj Crnoj Gori, odlazak u Prag i poznanstvo s Brankom Krsmnovićem, kao i njihov odlazak u Španiju da bi sa bataljonima Španaca i međunarodnog proletarijata pisali svojom krvlju još jednu stranicu u istoriji borbe za slobodu i ljudska prava, stranicu koja će vekovima biti svetla u borbi radničke klase protiv fašizma. Put iz Španije vodi ga preko Pariza u SSSR, U Moskvi rukovodi radom Radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ u vremenu od 11. novembra 1941. do 27. marta 1945. godine. Za posleratni razvitač značajna su sećanja na Palmira Toljatija, kao i zapisi s puta po zemljama Dalekog istoka i Indije.

U drugom delu „Saborci o Veljku Vlahoviću“ autori donose značajna sećanja Josipa Broza Tita, Staneta Dolanca, Aleša Beblera, Vlajka Begovića i Veljka Kovačevića o njegovom životnom putu i revolucionarnom radu.

U drugom delu publikacije autori su dali iscrpnu hronologiju života i rada Veljka Vlahovića od 1914. do 1975. godine. Namera autora nije bila da u hronologiji daju iscrpne analize i ocene o ra-

du Veljka Vlahovića već su samo pendantno i autentično registrovali sve događaje i aktivnosti u njegovom bogatom revolucionarnom radu. Hronologija je urađena po savremenim principima. Na taj način autori su i u hronologiji dali životni put i revolucionarnu delatnost Veljka Vlahovića, što im je u potpunosti i uspeло.

Treći deo sadrži kompletну Bibliografiju radova Veljka Vlahovića u vremenu od 1936. do 1982. godine sa preko 900 jedinica. Bibliografsku građu podelili su u četiri grupe: I Radovi objavljeni u inostranstvu i Jugoslaviji 1936—1945; II Radovi objavljeni u Jugoslaviji 1945—1982; III Radovi objavljeni u inostranstvu 1952—1974 i IV Literatura o Veljku Vlahoviću 1937—1982. U osnovnim grupama bibliografske jedinice su raspoređene u po dve podgrupe: 1. Posebna izdanja; 2. Članici i prilozi. U okviru podgrupa u prve tri grupe jedinice za knjige su razvrstane po godinama objavljivanja, a dalje abecedno po naslovima. Članici iz novina u okviru jedne godine sistematizovani su hronološki, po datumima, a članici iz časopisa doneti su zajedno s prilozima iz posebnih izdanja i za članke i za liste, po abecednom redu naslova. Bibliografske jedinice za knjige i članke iz IV grupe (Literatura o Veljku Vlahoviću — preko 180 jedinica) razvrstane su abecedno po prezimenima autora, odnosno po naslovima. Što se tiče bibliografske obrade, ona je uobičajna, standarna: dati su osnovni bibliografski podaci za identifikaciju knjige ili članka.

Na kraju publikacije autori su dali spisak skraćenica i registar imena. Knjiga je ilustrovana fotosima i faksimilima i uz Sećanja, Hronologiju i Bibliografiju čini jednu celinu u funkciji prikaza života i dela Veljka Vlahovića. Treba nagnatisi da su neki fotosi i faksimili prvi put objavljeni, tako da će korisno poslužiti muzejskim radnicima da ih reprezentuju našoj i svetskoj javnosti pri postavljanju jubilarnih izložbi iz naše bogate revolucionarne istorije.

Zoran Panajotović

IM MEMORIAM

Dr Vuk Vinaver (13. VII 1927 — 23. VIII 1986)

Iznenada, posle kraće bolesti Institut za savremenu istoriju i jugoslovenska istoriografija izgubili su jednog od najboljih poznavalaca jugoslovenske i evropske međuratne i međunarodne politike, autora sedam monografskih dela, preko sto naučnih i stručnih radova (studija, članaka, rasprava) i oko dve stotine kritika i prikaza dioca i marljivim i prilježnjim radom.

Vinaverovo ime postalo je poznato još dok je bio student istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1945—1949), kada je širinom znanja i talentom privukao pažnju profesora i kolega. Bio je jedan od najbriljantnijih studenata svoje generacije. Široko obrazovanje i naklonost ka društvenim naukama stekao je i razvijao uz oca Stanislava Vinavera, poznatog srpskog književnika i prevođioca i marljivim i prilježnjim radom.

Kao najbolji student generacije, sa ocenom 9,90 Vinaver je izabran za asistenta u Istorijском institutu u Beogradu, i tako davne 1950. godine započeo naučnu karijeru. Tokom 35-godišnjice stvaralaštva, posle Istorijskog instituta bio je saradnik Istorijskog odjeljenja Instituta društvenih nauka (1963—1969) u zvanju višeg naučnog saradnika i Instituta za savremenu istoriju (1969—1986) u zvanju naučnog savetnika, bavio se mnoštvom istorijskih tema počev od 14. veka do savremenosti.

Uvidom u bibliografiju naučnih radova Vuka Vinavera uočavaju se dva vremenska perioda i dve tematske celine kojima se pretežno bavio; prvi od 1951. do 1963. godine posvećen je proučavanju društvenih i privrednih zbivanja u jugoslovenskim zemljama od 14. do 18. veka i drugi od 1963. godine do smrti u kome se isključivo bavio modernom istorijom — međunarodnim odnosima Kraljevine Jugoslavije (1919—1941) politikom Kominterne i KPJ.

Izvorna podloga svih Vinaverovih radova bila je izuzetno bogata. Kao istoričar — istraživač vredno je radio u dubrovačkom arhivu, a potom u arhivima u Pragu, Bukurešti, Budimpešti, Parizu, Londonu, Rimu, Koblencu, Bonu i domaćim arhivima. Svoja znanja neprestano je obogaćivao studiranjem svetske naučne literature, što mu je omogućilo znanje šest stranih jezika.

Sa sigurnošću se može reći da su retki istoričari, koji su se hvatali u koštač sa tako raznovrsnim i suštinski različitim pitanjima naše i evropske prošlosti: Dubrovačko-albanski odnosi krajem 16. veka; Crno roblje u starom Dubrovniku od 1400—1600; Dubrov-

nik i Turska u 18. veku; Stevan Prvovenčani u tradiciji prvog srpskog ustanka; Problem proizvodnje srebra u srednjovekovnoj Srbiji; O Jevrejima u Dubrovniku; Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama od 16. do kraja 18. veka; Jugoslavija i Mađarska 1918—1941 (u dva toma); Pisci svedoci epohe (1914—1945); Jugoslavija i Francuska 1919—1940, a u štampi se nalazi knjiga Ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prođor.

Naučni doprinos dr Vuka Vinavera učiće u baštinu naše istorijske nauke i kulture, a pojedine studije, kao monografije o međunarodnim odnosima Jugoslavije između dva svetska rata, ostaće ugaoni kamenovi naše savremene istorije. Iznenadna smrt prekinula je Vuka Vinavera u zrelog stvaralačkom dobu i uskratila nam njegove nove rezultate. (Bibliografiju naučnih radova dr Vuka Vinavera objavićemo u sledećem broju časopisa Istorija 20. veka.)

Petar Kačavenda

ISTORIJA 20. VEKA, 1985, 2

Za izdavača
Petar Kačavenda
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11.

U troškovima izdavanja učestvuje Republička zajednica nauke Srbije

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od
28. 09. 1983. godine ne plaća se porez na promet.

Tiraž: 1000

Stampa: RO »Narodna štamparija«, Edvarda Kardelja 10, 24300 Bačka Topola

U S K O R O!

U IZDANJU INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU
IZLAZE NOVE KNJIGE:

dr Živko AVRAMOVSKI

BALKANSKA ANTANTA 1934—1941.

dr Vuk VINAVER

SVETSKA EKONOMSKA KRIZA U PODUNAVLJU
I NEMAČKI PRODOR 1929—1935.

dr Smiljana ĐUROVIĆ

DRŽAVNA INTERVENCIJA U INDUSTRiji JUGOSLAVIJE
1918—1941.

dr Enes MILAK

ITALIJA I JUGOSLAVIJA 1931—1937.

METODOLOŠKI PROBLEMI SAVREMENE ISTORIJE
(saopštenja sa Okruglog stola koji je održan decembra
1985. godine u Beogradu)

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

BEOGRAD, TRG MARKSA I ENGELSA 11.